

Jelisaveta Vukelić

SOCIOLOGIJA OKRUŽENJA

OD TEORIJE DO PRAKSE

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu | 2022

1838

S

**SOCILOGIJA OKRUŽENJA:
OD TEORIJE DO PRAKSE**

Jelisaveta Vukelić

Jelisaveta Vukelić
Sociologija okruženja: od teorije do prakse
Prvo izdanje, Beograd 2022.

Izdavač
Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet,
Institut za sociološka istraživanja
Čika Ljubina 18–20, Beograd 11000, Srbija
www.f.bg.ac.rs

Za izdavača
Prof. dr Danijel Sinani,
dekan Filozofskog fakulteta u Beogradu

Recenzenti
Prof. dr Mina Petrović, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet
Prof. dr Vera Backović, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet
Prof. dr Dalibor Petrović, Univerzitet u Beogradu, Saobraćajni fakultet

Lektura i korektura
Teodora Todorić Milićević

Dizajn korica
Ivana Zoranović

Slika na koricama
Jelisaveta Vukelić

Priprema
Dosije studio, Beograd

Štampa
JP Službeni glasnik, Beograd

Tiraž
200

ISBN 978-86-6427-213-1

Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo
Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije
u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada
na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu
(broj ugovora 451-03-68/2022-14/ 200163).

Sadržaj

7		UVOD
15		DRUŠTVENA PRIRODA EKOLOŠKIH PROBLEMA
41		NASTANAK, RAZVOJ I KLJUČNI KONCEPTI SOCIOLOGIJE OKRUŽENJA
107		ISKORAK IZVAN DISCIPLINARNIH GRANICA: SOCIOLOGIJA OKRUŽENJA I KLIMATSKE PROMENE
135		ZAKLJUČNA RAZMATRANJA
143		LITERATURA

Uvod

Nećemo imati društvo ako uništimo prirodu.

Margaret Mid

Vodeći svetski klimatolozi su 2018. godine izneli procenu da je čovečanstvu preostalo najviše deset godina da se najozbiljnije posveti rešavanju ekoloških problema i spreči promenu klime posle koje više ništa neće biti isto (IPCC, 2018). U toku naredne decenije trebalo bi da se odigraju dve fundamentalne transformacije – društvena i ekološka – koje će odrediti da li će narednih sto godina biti najbolji ili najgori vek u istoriji čovečanstva.¹

Danas je planeta toplija za jedan stepen u odnosu na period pre industrijske revolucije, a šanse da se porast temperature zadrži na prihvatljivih 1,5 stepeni Celzijusa svedene su na minimum (IPCC, 2021). Porast temperature prati podizanje nivoa mora i okeana, što će stanovnike malih ostrvskih država ubrzo učiniti ekološkim izbeglicama. Promene klime će dovesti i do promena u obrascima padavina i modifikacije biohemijskih ciklusa. Ekstremni vremenski događaji će postati sve češći, a izumiranje biljnih i životinjskih vrsta će se ubrzati (Steffen et al., 2018). Sve ove promene će izmeniti društvenu realnost, čineći je znatno drugačijom od one koju danas poznajemo. Paradoksalno, doba u kojem je čovek postao najvažniji činilac geofizičkih procesa na Zemlji, ujedno će biti najnepovoljnije vreme za život otkad postoji ljudska vrsta.

Pored klimatskih promena, većina drugih ekoloških trendova takođe je nepovoljna, s tendencijom daljeg pogoršanja i međusobnog pojačavanja.

1 https://www.ted.com/talks/lord_nicholas_stern_the_state_of_the_climate_and_what_we_might_do_about_it/transcript?referrer=playlist-what_is_the_anthropocene#t-409771 (pristupljeno 7. 9. 2021)

Ekološki izazovi po svom obimu, kompleksnosti i težini prevazilaze gotovo sve rizike s kojima se čovečanstvo do sada susrelo (Brand & Wissen, 2013: 688; Houtart, 2010: 9; Gills, 2010). Kako se suočiti s naraslim socio-ekološkim problemima i transformisati društva tako da se prilagode novim okolnostima, postalo je centralno pitanje 21. veka. Da bi scenarije moguće promene klime učinili životnijim i ukazali na društvene uzroke i posledice porasta globalne temperature, naučnici su razvili pet modela razvoja društva do kraja veka, koji su nazvani Zajedničke socio-ekonomske putanje (engl. *Shared Socio-economic Pathways* – SSP). Alternativne budućnosti se kreću u rasponu od (malo verovatnog) „Zelenog puta“ (SSP1), koji podrazumeva da se svet postepeno, ali odlučno pomera ka ekološkoj održivosti; preko „Srednjeg puta“ (SSP2), kojem se pripisuju najveće šanse, a koji predviđa da svet nastavlja da se razvija na način koji ne odstupa značajnije od istorijskih obrazaca, uz postepena poboljšanja u oblasti zaštite životne sredine; do manje povoljnih scenarija koji podrazumevaju naglašen rivalitet između nacija (SSP3), porast društvenih nejednakosti (SSP4) i intenzivan ekonomski razvoj zasnovan na neobnovljivim izvorima energije (SSP5). Scenario regionalnog rivalstva (SSP3) pretpostavlja jačanje nacionalnih država, rast ulaganja u nacionalnu bezbednost i slabljenje kosmopolitskih tendencija. Prioritet jačanja nacionalne zajednice i zaštite državnih granica u drugi plan stavlja zaštitu životne sredine, koja nastavlja da degradira. Scenario „Podeljenog puta“ (SSP4) predstavlja svet u kome su društvene nejednakosti izrazito naglašene, dok se ekološke politike mahom fokusiraju na interese bogatih zemalja. Na kraju, tu je, u ekološkom smislu, najnepovoljniji scenario (SSP5), koji podrazumeva društvo koje se ubrzano razvija, a taj razvoj je baziran na intenzivnoj eksploataciji fosilnih goriva. Nade za smanjenje ekološke štete polažu se u geoinženjering i tehnološke inovacije (Riahi et al., 2017; Fricko et al., 2017).

U okviru međunarodnih institucija dominira narativ ekološke modernizacije koji podržava scenario „Srednjeg puta“,² što u praksi podrazumeva postepene i minimalne korekcije postojećeg sistema. Prema mišljenju kritički orijentisanih naučnika, međutim, kapitalizam nije u stanju da kontroliše snage koje je sâm stvorio, a koje radikalno transformišu klimu dovodeći u pitanje same osnove savremene civilizacije. Kako bi se negativni procesi usporili ili preokrenuli, neophodna je brza, temeljna i sveobuhvatna promena postojećeg društveno-ekonomskog ustrojstva, praćena tranzicijom ka niskougljeničnom društvu (Urry, 2009: 85, 93). Sociologija okruženja je posebno angažovana u debati koja se vodi između zastupnika ekološke modernizacije, koji smatraju da ekološki kapitalizam podržan pažljivo kreiranom ekološkom politikom i razvojem čiste tehnologije vodi

2 <https://www.nature.com/articles/d41586-020-00177-3> (pristupljeno 17. 11. 2021)

održivoj budućnosti, i teoretičara marksističke provenijencije, koji vide kapitalizam kao deo problema ali ne i kao deo rešenja ekološke krize. Ovoj temi je posvećen značajan deo knjige koja je pred vama.

Sve do kraja 20. veka naučnom debatom o ekološkim problemima dominirale su prirodne i tehničke nauke, stavljajući akcenat na biofizičke procese i tehnološka rešenja kojima bi ovi procesi mogli da se preokrenu ili zaustave. Društveni aspekti ekoloških problema uglavnom su zanemarivani (Lidskog et al., 2015). Naučnici iz oblasti prirodnih i tehničkih nauka prepoznali su i imenovali većinu ekoloških problema, a potom kreirali naučne alate za njihovo praćenje, kao i tehnologije koje pomažu u njihovom rešavanju. I za to su zaslužili svaku pohvalu. Prirodnjaci, međutim, ne razvijaju niti koriste konceptualni aparat koji im može pomoći u identifikovanju društvenih odnosa koji generišu ekološke probleme (Mezey, 2020: 611–612). To je posao naučnika iz oblasti društveno-humanističkih nauka. U okviru ekoloških studija u toku poslednje dve decenije dolazi do postepene promene fokusa u pravcu razmatranja društvenih osnova globalnih ekoloških izazova (Pellow & Nyseth Brehm, 2013; Scott & Johnson, 2016). Pozicija sociologije (okruženja), međutim, i dalje je periferna. Kako primećuje jedan od pionira sociologije okruženja, Rajli Danlap (Dunlap, 2013, navedeno prema Kasper, 2016), sociologija okruženja je neprimetna ne samo u akademskom polju već i u široj javnosti. Ova knjiga je, jednim delom, priča o putu sociologije okruženja ka većoj prepoznatljivosti i priznatosti.

Ukoliko mislite da je neobično to što sociolozi tek treba da zasluže mesto u zajednici naučnika koji se bave ekološkim pitanjima, onda će vas ono što sledi tek iznenaditi. Za početak, ekološke teme se doskora ni samim sociolozima nisu činile dovoljno društvenim. Razmatranje ekoloških pitanja je u sociološkim diskusijama najčešće počinjalo i završavalo se na usputnoj opasci da ljudske aktivnosti ugrožavaju prirodno okruženje, što preti da poprimi globalne razmere. Tek 1970-ih godina, pod uticajem ekološkog pokreta, ekološki problemi počinju da se razmatraju unutar društveno-humanističkih nauka. Tih godina, skromno i na rubu glavnog toka sociološke misli, počinje da se razvija interesovanje za ono što će se 1980-ih godina iskristalisati kao posebna naučna disciplina koja je nazvana sociologija okruženja (engl. *environmental sociology*). Za četiri decenije svog postojanja, sociologija okruženja je prešla dug put od sociološke margine ka disciplinarnom jezgru, ali je do krajnjeg odredišta čeka još mnogo toga (Pellow & Nyseth Brehm, 2013; Scott & Johnson, 2016). Sociologija još uvek nije prihvatila sociologiju okruženja kao osnovnu prizmu kroz koju posmatra društvene procese, već i dalje gleda na nju kao na aberaciju (Klinenberg et al., 2020: 6.1; Norgaard, 2018; Bohr & Dunlap, 2018; Scott

& Johnson, 2017; Foster, 2002: 56–57; Kasper, 2016b: 322–323). Iako vidi ekološke probleme kao važne, sociologija ih ne smatra ključnim društvenim pitanjem (Smith, 2009). Na kraju, ekološki problemi se tek usputno pojavljuju u najznačajnijim udžbenicima sociologije (Lewis & Humphrey, 2005; Liu & Szasz, 2019), dok se sociologija okruženja ne nalazi ni među 10 najznačajnijih polja interesovanja sociologa.³

Iako je situacija daleko od idealne, sociologija okruženja je jedna ambiciozna disciplina. Osim što se zalaže za temeljnu socio-ekološku transformaciju savremenog društva, ona takođe namerava da promeni i samo jezgro sociologije. Mnogi sociolozi osećaju neophodnost promene sociološke perspektive u pravcu uvažavanja ekološke realnosti, ali dalekosežne implikacije ekoloških izazova i promene klime ostaju zagonetno periferne unutar sociologije (Leichenko & O'Brien, 2019; Liu & Szasz, 2019). Imajući to u vidu, jedno od pitanja koje ova knjiga postavlja jeste kakva treba da bude sociologija (okruženja) 21. veka kako bi na adekvatan način mogla da odgovori na savremene socio-ekološke izazove. U tom smislu, osnovni cilj knjige je da ispita teorijske domete i praktične (aplikativne) mogućnosti i ograničenja sociologije okruženja, s posebnim fokusom na klimatske promene, kao najvećim ekološkim rizikom s kojim se savremeno društvo suočava. Razmatrajući ulogu sociologije u suočavanju s globalnim ekološkim izazovima, nastojaćemo da pokažemo da temeljno promišljanje i rekonceptualizacija njenih polaznih teorijskih pretpostavki, kao i promena odnosa prema drugim naukama, treba da vodi u pravcu otklona u odnosu na dominantni antropocentrizam, koji je duboko utkan u same osnove ove discipline. Iako je sociologija okruženja napravila prve hrabre korake u pravcu priznavanja međuzavisnosti ljudi, društva i ekosistema, te biofizičke uslovljenosti društvenih pojava, zasad se ne može reći da je u tome daleko stigla (Foster, 2002; Pellow & Nyseth Brehm, 2013; Scott & Johnson, 2017). Ova knjiga predstavlja jedan mali korak u tom smeru.

Društvene nauke se uključuju u naučno razmatranje savremene ekološke krize polazeći od svojih disciplinarnih pretpostavki. Tako se ekonomija i ekološka psihologija bave pitanjem kako promeniti ponašanje pojedinaca, smatrajući ga glavnim uzročnikom ekološke krize. Sociologija okruženja, s druge strane, nastoji da ukaže na to da su ekološki problemi systemske prirode, te da samo temeljna promena kapitalističkog sistema može da iznedri željene rezultate (Urry, 2009; Hackmann et al., 2014: 653–655). Zbog ovakvog pristupa, kao što ćemo videti, sociolozi dosad uglavnom nisu bili poželjni članovi ekspertskih timova koji se bave kreiranjem ekološke politike u okvirima međunarodnih institucija.

3 <https://www.asanet.org/news-events/footnotes/jan-feb-2020/research-policy/asa-research-snapshot> (pristupljeno 7. 3. 2021)

Na kraju, kada je reč o savremenoj ekološkoj krizi, voleli bismo da ova knjiga pokaže to da smo svi mi deo nečeg što je veće od nas samih. A to što je „veće“ od nas kao pojedinaca sociolozi obično nazivaju sistemima. Namera nam je da usmerimo vašu pažnju na odnos između društva i ekološkog sistema, te da pokažemo da je dubinsko razumevanje i prihvatanje toga da smo svi deo jedinstvenog planetarnog sistema put za prevazilaženje globalne ekološke krize s kojom se suočava savremena civilizacija. Pored ukazivanja na društvene, ekonomske i političke faktore koji stoje iza savremenih ekoloških pretnji, cilj nam je da, nakon čitanja ove knjige, čitalac preispita uobičajene predstave o načinima rešavanja ekoloških problema. Do kraja knjige trebalo bi da bude sasvim jasno da, sami za sebe, kupovina organskih proizvoda, recikliranje ili vožnja bicikla neće izvesti globalno društvo uz ekološke krize, isto kao što ni bolja nauka i tehnologija ne mogu to same da učine. Samo temeljne promene društvenih struktura i ustaljenih praksi mogu dovesti do suštinske socioekološke promene. To je ujedno i najvažnija poruka sociologije okruženja.

Struktura knjige

Knjiga *Sociologija okruženja: od teorije do prakse* proistekla je iz kursa Sociologija okruženja koji se održava na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Posle više godina dopuna, revizija, refleksija i diskusija na času, dobila je svoj današnji oblik. Pored uvodnog i zaključnog poglavlja, knjiga se sastoji iz tri celine, koje vode čitaoca od upoznavanja sa savremenim ekološkim problemima i njihovim diskurzivnim oblikovanjem (drugo poglavlje), preko razvoja sociologije okruženja i njenih najznačajnijih konceptualno-teorijskih doprinosa (treće poglavlje), do akademskog i praktično-političkog rada sociologa okruženja na suočavanju s najvećim izazovom današnjice – klimatskim promenama (četvrto poglavlje). Knjiga je koncipirana tako da čitaoca upozna s najznačajnijim aspektima sociologije okruženja i njenim odnosom prema matičnoj disciplini, te pozicioniranjem unutar matrice nauka koje pokušavaju da pruže doprinos sagledavanju, razumevanju i prevazilaženju savremene ekološke krize. Kao takva, knjiga predstavlja pogodno štivo za studente sociologije, ali i za starije kolege koje žele da saznaju više o odnosu društva i njegovog prirodnog okruženja, te povezanosti socioloških i ekoloških istraživanja. U tom smislu, knjiga ima dvostruku funkciju. Prva je da predstavi najvažnija teorijska i empirijska saznanja razvijena unutar sociologije okruženja u toku više od četiri decenije njenog postojanja, a druga je da pokaže kakvu ulogu ova disciplina može imati izvan akademskog polja, u društvenom suočavanju s ekološkim i klimatskim izazovima.

Da bi bili prepoznati kao socio-ekološki izazovi, ekološki fenomeni moraju da prođu kompleksan proces društvenog oblikovanja u koji su uključeni brojni društveni akteri – od naučnika i ekoloških aktivista, do predstavnika medija i nosilaca vlasti. U procesu društvene konstrukcije nastaju različiti ekološki diskursi koji ukazuju na uzroke, posledice i načine rešavanja ekoloških problema. Ovi diskursi se prostiru duž skale na čijem se jednom kraju nalazi filozofska pozicija antropocentrizma, koja intrinzičnu vrednost pridaje samo ljudskim bićima, a sve aktivnosti usmerava ka zaštiti potreba i interesa ljudi. Na drugom kraju spektra su smeštene ekocentrične filozofske pozicije koje prirodi (živoj i neživoj) pridaju moralnu vrednost i ukazuju na potrebu njene zaštite bez obzira na ljudske interese. Duž ove linije su raspoređene različite filozofske etike i prakse, s kojima čitalac može da se upozna u poglavlju broj dva.

Treće poglavlje, koje je i najobimnije, predstavlja pregled najznačajnijih teorijskih i empirijskih saznanja razvijenih u okviru sociologije okruženja. Pored ukazivanja na trnovit put razvoja i pozicioniranja sociologije okruženja u poslednje četiri decenije i različitih trasa koje su imale evropska i američka škola, u ovom delu knjige biće reči o najznačajnijim teorijama razvijenim unutar sociologije okruženja, kao i njenim najvažnijim konceptualnim doprinosima. Biće reči o teorijama nejednakog ekološkog razvoja, koje tvrde da kapitalizam nije kompatibilan s održivošću, ali i o teoriji ekološke modernizacije, koja ukazuje na to da je moguće uskladiti interese daljeg ekonomskog razvoja i zaštite životne sredine. Biće predstavljeni i noviji teorijski pomaci načinjeni radi prevazilaženja dualizma priroda–društvo, koji se smatra jednim od osnovnih razloga savremene ekološke krize. Na kraju, u ovom poglavlju, čitalac će imati prilike da se upozna s većinom najznačajnijih teorijskih koncepata kojima se koristi sociologija okruženja, kao što su priroda i okruženje, ekološki pokreti i ekološko građanstvo, ekološki otisak, nova ekološka paradigma i drugi.

Kao što ćemo imati prilike da vidimo kroz tekst, u toku gotovo pola veka postojanja, sociologija okruženja je uspela da pronađe svoje mesto unutar matične discipline. Međutim, i dalje joj predstoji dugačak put ka priznanju i uvažavanju od strane drugih nauka (pre svega prirodnih i tehničkih), kao i ka tome da razvije svoju javnu ulogu i aktivnije se uključi u napore na polju rešavanja ekoloških izazova. U četvrtom poglavlju se bavimo ovom temom, s posebnim akcentom na klimatskim promenama. U ovom delu knjige čitalac će moći da se upozna s načinom na koji je sociologija pristupila istraživanju klimatskih promena, u kojoj meri su njena saznanja uključena u relevantne dokumente u ovoj oblasti, te koji su budući koraci u njenom uključivanju u globalnu borbu protiv klimatske krize.

U zaključnom poglavlju se, nakon rezimiranja karakteristika pređenog puta, razmatraju dalji koraci koje sociologija okruženja treba/može da preduzme na putu ka održivoj budućnosti.

Na kraju, nekoliko reči o kontekstu u kome je nastala ova knjige – u Beogradu, u periodu od leta do zime 2021. godine. Pisanje je započelo u trenutku kada su spoljne temperature dostizale rekordne vrednosti. U toku jula i avgusta, i po nedelju dana u kontinuitetu, temperatura u Beogradu je dosegala i četrdeseti podeljak. Tokom više nedelja gorela je velika gradska deponija, pa se u Beogradu teško disalo. Ljudi su nosili zaštitne maske kako bi ih sačuvala od toksičnih isparenja, ali i od zaraze kovidom 19, koja je, prisutna već preko godinu dana, odnosila hiljade života u Srbiji i milione širom sveta. Na televiziji i na društvenim mrežama su prenosili dešavanja u Grčkoj i Turskoj, gde su u požarima gorele popularne turističke destinacije. Nemačku su pogodile velike poplave, odnoseći neočekivano mnogo života.

Ni zimski period nije doneo olakšanje. Uz pretnje novih sojeva koronavirusa, stanovnike Beograda uznemirilo je i to što se grad već treću godinu zaredom nalazi u samom vrhu svetske liste gradova s najzagađenijim vazduhom. Građani su izašli na ulice zahtevajući čistiji vazduh. Protestima su se potom pridružile i blokade saobraćajnica protiv kompanije Rio Tinto i njenih planova za izgradnju rudnika litijuma u okolini Loznice. Strah, nezadovoljstvo i toksičnost osećali su se u vazduhu.

Svi ovi događaji su bili podsticaj da se knjiga ubrzano privede kraju, ali su svojom težinom i ozbiljnošću stvorili i značajan psihološki pritisak. Ako se ekološke pretnje, za koje se predviđa da će se u punom intenzitetu pokazati tek sredinom veka, već sada ovako osećaju, pitamo se koje će probleme sociolozi proučavati 2050. godine.

Društvena priroda ekoloških problema

Ekološki izazovi su društveni problem.

Marej Bukčín

Ekološki problemi su sveprisutni i upozoravaju na temeljnost promena koje zahvataju postojeće socio-ekološke sisteme. U poslednjih par vekova, ljudske aktivnosti su dovele do ekstremnog zagađenja životne sredine, značajno istrošile zalihe neobnovljivih resursa i ugrozile same osnovne planetarnog ekosistema. Većina modifikacijâ prirode koje su nastale na ovaj način nepovratna je, a uprkos rastućoj ekološkoj svesti, svi opaženi negativni procesi se samo dalje ubrzavaju (Bruckmeier, 2019: 17).

Nekoliko primera dobro ilustruje ozbiljnost situacije. Tokom zime 2020. godine, u požarima koji su zahvatili australijski kontinent, nastradalo je preko milijardu životinja, među kojima je i veliki broj ugroženih vrsta. S druge strane, prema dostupnim podacima, svake godine najmanje šest miliona ljudi izgubi život usled zagađenja vazduha,⁴ dok preko jedne milijarde ljudi nema pristup čistoj vodi.⁵ U toku leta 2019. godine nivo ugljen-dioksida u atmosferi dostigao je 415 ppm, više nego tokom čitave istorije čovečanstva, zapravo više nego u poslednja tri miliona godina. Bez strogih ograničenja u pogledu emisija gasova s efektom staklene

4 <https://www.weforum.org/agenda/2016/10/air-pollution-the-true-cost-in-numbers/> (pristupljeno 25. 8. 2021)

5 <https://www.conserve-energy-future.com/various-pollution-facts.php> (pristupljeno 25. 8. 2021)

bašte, neminovan je porast temperature na globalnom nivou iznad 2 °C, što će dovesti u pitanje opstanak ekoloških sistema koji omogućavaju život na planeti (Willeit et al., 2019). Prema procenama Međuvladinog panela o klimatskim promenama, čak i najpovoljniji scenario promene klime predviđa značajan porast temperature, porast nivoa vode u morima i okeanima, te promene obrazaca padavina uz porast učestalosti ekstremnih vremenskih događaja (IPCC, 2021). Posledično, 21. vek bi mogao biti obeležen ratovima oko resursa, masovnim migracijama, nestankom priobalnih gradova, dezertifikacijom sušnijih oblasti i masovnim izumiranjem biljnih i životinjskih vrsta. Pretnje svakako neće biti jednako raspoređene, a najnerazvijeniji delovi sveta će snositi najveći teret promene klime (Giddens, 2009).

Ekoloških problema ima i na mestima gde ih na prvi pogled ne bismo očekivali. Na Svalbardu, ostrvskom arhipelagu udaljenom 800 km od severne obale Norveške, grupa naučnika je utvrdila postojanje genetskih mutacija kod ženki belog medveda, što se pripisuje visokim koncentracijama toksičnih supstanci, čak i u ovako izolovanoj oblasti (Bibi & Brennan, 2008: 13–14). Uzmimo drugi primer – internet. Internet se obično doživljava kao virtuelni prostor lišen gotovo svake materijalnosti. I internet, međutim, ostavlja značajan ekološki otisak. Korišćenjem ove infrastrukture, godišnje se oslobodi 300 miliona tona ugljen-dioksida, što je količina približna onoj koju emituju zemlje poput Turske i Poljske.⁶ Ugljenični otisak naših telefona, računara, tableta i interneta sličan je onom koji pravi celokupna avio-industrija i iznosi oko 4% globalnih emisija gasova s efektom staklene bašte. Predviđa se da će se ove emisije udvostručiti do 2025. godine.⁷

U drugoj polovini 20. veka sazrela je svest o neophodnosti rešavanja nagomilanih ekoloških problema. To je rezultovalo formiranjem ekološkog pokreta u velikom broju zemalja. Ekološka tematika je ušla u školske kurikulume, prisutna je u javnom diskursu i medijski je dobro praćena. Ipak, uprkos rastućoj svesti o ekološkoj krizi, dosadašnje akcije se nisu pokazale posebno uspešnim. Ključno pitanje je – kako spoznaju o ekološkoj krizi pretočiti u smislenu i delotvornu akciju? To je jedna od glavnih tema kojima se bavi sociologija okruženja i o tome će biti reči kroz čitavu knjigu. U ovom poglavlju ćemo, međutim, otići jedan korak unazad i zapitati se kako je uopšte došlo do ekološke krize.

Odgovor na to pitanje pokušao je da pruži istoričar Klajv Ponting, razmotavajući klupko nepovoljnih uticaja ljudi na životnu sredinu koji

6 <https://www.theguardian.com/environment/2010/aug/12/carbon-footprint-internet> (pristupljeno 25. 8. 2021)

7 <https://www.bbc.com/future/article/20200305-why-your-internet-habits-are-not-as-clean-as-you-think> (pristupljeno 25. 8. 2021)

sežu ne tako daleko u prošlost. Prema njegovom mišljenju, 99% svoje istorije ljudi su održavali manje-više skladan odnos s prirodnim okruženjem. Lovačko-sakupljačke zajednice su uzimale od prirode onoliko koliko im je bilo potrebno da bi preživele, a zatim bi napuštale teritoriju kada se resursi iscrpe, puštajući ih tako da se obnove. Ponašanje lovačko-sakupljačkih zajednica se, u ekološkom smislu, nije suštinski razlikovalo od ponašanja drugih životinjskih vrsta (Ponting, 2009: 29; Boehm, 1993). Danas, malobrojne preostale lovačko-sakupljačke zajednice, čiji se tradicionalni način života ubrzano menja pod pritiscima moderne civilizacije, predstavljaju verovatno poslednji oblik društvene organizacije koja je održiva u pravom smislu te reči (Barham & Michel, 2008).

Do prve velike promene u odnosu čoveka i prirodnog okruženja dolazi s razvojem *poljoprivrede* pre približno 12.000 godina u delovima jugozapadne Azije, Kine, srednjoj Americi, na Andima i u tropskim područjima Afrike i jugoistočne Azije. Poljoprivreda predstavlja ekološki intenzivniji sistem reprodukcije u odnosu na lov i sakupljanje. Prelazak na poljoprivrednu proizvodnju obezbedio je veće količine hrane i redovnost u ishrani, što je podstaklo demografski rast, dovelo do trajnog naseljavanja i omogućilo stvaranje kompleksnih društvenih sistema i prvih civilizacija (Ponting, 2009: 46; Winterhalder & Kennett, 2006). Ta promena, prema Pontingovom mišljenju, predstavlja početnu tačku savremene ekološke krize (Ponting, 2009). Prelazak na poljoprivredu se pokazao kao nepovratan proces, jer je doveo do naglog porasta broja ljudi, koji više nisu mogli da se prehrane od skromnog ulova i prikupljenih plodova (Scott & Duncan, 2002).

Pored razvoja civilizacije, poljoprivreda je sa sobom donela i rast društvenih nejednakosti, neodrživo trošenje resursa i narušavanje prirodnih ekosistema. Danas se približno jedna trećina površine koja je obrasla vegetacijom koristi za uzgajanje poljoprivrednih i industrijskih biljaka ili za ispašu stoke (Ponting, 2009: 46). Iako je poljoprivredna proizvodnja uvek menjala prirodne ekosisteme, podsticanjem uzgajanja nekolicine biljnih kultura i životinjskih vrsta na račun svih ostalih, korišćenjem pesticida i herbicida, poljoprivredne mehanizacije i genetski modifikovanih sorti, savremena poljoprivreda je postala izuzetno štetna i ekološki neodrživa (Ponting, 2009).

Rastuća svest o agro-ekološkoj krizi podstakla je promišljanja alternativnih oblika poljoprivredne proizvodnje. Pored radikalnijih ideja o povratku na inokosna seljačka domaćinstva i tradicionalnu poljoprivredu, nešto umerenija gledišta dovela su do razvoja koncepta održivog ruralnog razvoja, koji široko prihvataju međunarodne razvojne agencije i nacionalne vlade. Ovaj pristup podrazumeva mobilisanje, kombinovanje i

korišćenje resursa na način koji je u skladu s principima ekološke održivosti, socijalne pravde i revitalizacije ruralnih oblasti. Pored toga, u porastu je i broj ekoloških inicijativa koje se širom sveta bore protiv korišćenja toksičnih materija i genetski modifikovanih organizama u poljoprivredi (Schurman, 2004; Kloppenburg, 2010).

Industrijska revolucija predstavlja drugu veliku prekretnicu u ekološkoj istoriji čovečanstva. Dok je neolitska (r)evolucija socio-ekološka promena kvalitativnog karaktera, prelazak na industrijsku proizvodnju predstavljao je kvantitativnu promenu u smislu pojačanja i ubrzanja eksploatacije i degradacije životne sredine (Ponting, 2009; Bruckmaier, 2019). Razvoj industrijskih društava je bio praćen rastom zagađenja i nastankom novih izvora zagađenja. U početku je zagađenje bilo lokalizovano, zahvatalo je mahom uža gradska područja i industrijske zone. Krajem 20. veka je, međutim, zagađenje postalo globalno (Ponting, 2009: 357). Razvoj industrije bio je praćen i razvojem gradova, u kojima je prirodna sredina izmenjena više nego u bilo kojoj drugoj vrsti naseobina koje su ljudi stvorili. Sve do početka 21. veka samo je manji deo čovečanstva živio u urbanim sredinama. Danas u gradovima živi većina svetske populacije (Ponting, 2009: 307).

Industrijska revolucija je stvorila svet zavisian od fosilnih goriva. Danas se preradom fosilnih goriva obezbeđuje preko 85% energije, što govori o razmerama ugljeničke zavisnosti savremene civilizacije. Sve do pred sam kraj 19. veka izvori energije su bili održivi i veoma ograničeni – ljudi i životinje su predstavljali osnovni izvor energije, dok je snaga vode i vetra bila samo dodatak, a drvo glavno gorivo. Ukupna količina proizvedene energije je bila mala. S naglim razvojem industrije i prelaskom na eksploataciju fosilnih goriva, posledice po okruženje su postajale sve dramatičnije i ispoljavale su se mnogo brže. Koliko dugo će fosilni izvori energije biti raspoloživi, teško je proceniti. Rezerve uglja će verovatno biti dovoljne za narednih nekoliko vekova, dok će rezerve nafte i zemnog gasa potrajati još par decenija. No, i pre nego što svet dođe do nestašice fosilnih goriva, verovatno će morati da se suoči s ekološkim posledicama njihove eksploatacije (Ponting, 2009: 277–302; Bruckmaier, 2019: 25–27).

Publikacija Rimskog kluba *Granice rasta* iz 1972. godine među prvim je ukazala na to da su globalne ekološke pretnje primer društvene krize i da ne zahtevaju ništa manje nego temeljnu promenu društva (Hannigan, 2014: 2). Naime, autori okupljeni unutar Medous grupe, koristeći najrazvijenije kompjuterske programe tog doba, napravili su simulaciju rasta populacije i ekonomskog razvoja i generisali sedam različitih scenarija budućnosti. Najpesimističniji scenario je predviđao potpuni kolaps civilizacije već negde sredinom 21. veka. Prema nešto optimističnijim

prognozama, čovečanstvo bi se u poslednji čas trglo i preduzelo sve neophodne mere da se zaustavi dalje ekološko uništavanje. Autori su smatrali da razvijanje novih tehnologija nije dovoljno da se ponovo uspostavi globalna ravnoteža, već da su neophodne temeljne promene na društvenom, ekonomskom i političkom planu.

Pronalazak novih, održivih izvora energije i razvoj tehnologije dali su podstrek za tehnooptimizam i donekle umanjili strahovanja od crnih scenarija. Međutim, i dalje ostaje otvoreno pitanje: *ako nastavimo da se ponašamo na isti način kao i do sada, koliko nam je vremena preostalo?* (Hannigan, 2014: 3–5).

Uticajni autori poput Vilijema Katona, Džareda Dajmonda, Antonija Gidensa, Ala Gora, Džona Urija i Judžina Rose veruju da se planeta nalazi u opasnosti i da je uzrok krize kombinacija (apokaliptičnog) kapitalizma, prenaseljenosti, smanjenja prirodnih resursa, neobuzdanog industrijskog rasta, ljudske pohlepe, preterane potrošnje i materijalističkog stila života (Hannigan, 2014: 11; Attfield, 2003: 17–20).

Uvidi u opasnosti koje sa sobom nosi ekološka degradacija i pretnje klimatskih promena uticali su na eksploziju radova iz oblasti popularne nauke u kojima se predviđa kolaps savremene civilizacije. Jedna od najuticajnijih je knjiga Džareda Dajmonda *Slom – kako se društva odlučuju za propast ili uspeh*. U njoj autor pokazuje kako je s usponom svake civilizacije kao neminovan sledio njen krah onda kada bi se prešle granice održivosti u prirodnoj sredini. Dajmond iznosi brojne primere za ovu tvrdnju. Majanska civilizacija je, smatra Dajmond, nestala kao posledica naglog porasta broja ljudi koji su bili primorani da se bore među sobom za sve manje resursa. To je doprinelo intenzivnom krčenju šuma, eroziji tla i smanjenju ulova (Diamond, 2008). Drugi primer, koji se često uzima kao metafora za savremeni ekološki slom, jesu Uskršnja ostrva, čija je izuzetno razvijena civilizacija u potpunosti nestala kao posledica iscrpljivanja prirodnih resursa (Diamond, 2008; Rajt, 2007; Ponting, 2009).

U knjizi *Kolaps kompleksnih društva* Džozef Tejnter navodi nekoliko ključnih razloga koji mogu da ugroze postojanje čitave civilizacije. Posebno izdvaja preterano trošenje resursa i prirodne katastrofe, kao i lošu adaptaciju na novonastale okolnosti, klasne sukobe, generalnu društvenu disfunkcionalnost i različite ekonomske faktore (Tainter, 2007: 81). Kako primećuje Ronald Rajt (2007), civilizacije su na mnogostruke načine uslovljene i povezane s prirodnom sredinom u koju su smeštene. Sve civilizacije počivaju na svojevrsnoj piramidalnoj shemi koja podrazumeva stalne i uglavnom prekomerne pozajmice od prirode, koje joj nikad ne mogu biti vraćene. Poput piramidalnih planova prodaje, civilizacije mogu da napreduju samo dok se razvijaju. A da bi se razvijale, primorane su da stalno

iznuđuju nove zajmove od prirode. Kraj civilizacije se, smatra Rajt, nazire u trenutku kada priroda iz nekog razloga prestane da bude izdašna u svojim darovima. Tada teritorije carstava postaju laka meta za strane osvajače i unutrašnje nemire. Ovakva sudbina je mnogo gora od političkih prevrata i revolucija, jer je posledica ekološke propasti izumiranje društva. Oporavak, ako do njega uopšte dođe, traje vekovima (Rajt, 2007).

Ideje o apokaliptičnom kraju sveta nisu novina, ali shvatanja da do toga direktno vodi ljudsko delovanje svakako jesu. Dok se ranije strahovalo od besa viših sila, odnosno od velikih i nepredvidljivih prirodnih katastrofa i geofizičkih događaja kakve su erupcije vulkana, udari komete, velike poplave itd., nakon Drugog svetskog rata, uviđanjem razornih posledica rata i atomskog udara na Japan, javila se svest o tome da čovečanstvo može samo sebe da uništi. U posthladnoratovskoj eri, klimatske promene su zauzele mesto broj jedan kada su u pitanju apokaliptična predviđanja (Hannigan, 2014). U odeljku koji sledi, pažnju ćemo usmeriti na društvenu konstrukciju ekoloških rizika i načine na koji određena ekološka pitanja postaju važna, zadobijaju pažnju javnosti i postaju tema za donosiocne odluka.

Socijalna konstrukcija ekoloških rizika

Nisu svi ekološki problemi jednako vrednovani, niti izazivaju jednaku pozornost društva. Kao urgentni, pažnju javnosti više privlače lokalni (nacionalni) u odnosu na globalne probleme, problemi koji ugrožavaju bogatije u odnosu na one koji nanose štetu siromašnima, rizici za ljudsku vrstu u odnosu na opasnosti po druga živa bića. Zastupnici socijalnog konstruktivizma smatraju da ekološki problemi ne privlače pažnju javnosti tako što odmah i univerzalno bivaju prihvaćeni kao važni i zabrinjavajući. Umesto toga, oni moraju da se identifikuju, istraže i promovišu (Hannigan, 2014: 70). Drugim rečima, relativni značaj nekog ekološkog problema predstavlja rezultantu uspešnog zagovaranja različitih aktera, među kojima se posebno ističu naučnici, političari, predstavnici krupnog kapitala, državni službenici, ekoaktivisti i novinari. Svi ovi akteri na različite načine i u različitim fazama učestvuju u kreiranju (konstruisanju) ekoloških problema. U tom su pogledu ekološki problemi slični drugim društvenim problemima, s tom razlikom što u većoj meri zavise od nalaza istraživanja i procena naučnika. Odlučujuću ulogu u određivanju toga koje ekološke činjenice predstavljaju društveni problem, te značaja koji im se pripisuje, igraju društvene vrednosti i moć, odnosno načini na koji se ekološki problemi *konstruišu* (Hannigan, 2014: 50).

Konstruisanje ekoloških problema se odvija kroz nekoliko faza, od kojih Hanigan (Hannigan, 2014: 66–70), posebno izdvaja tri: 1. sklapanje (engl. *assemblage*); 2. prezentovanje; i 3. preduzimanje akcije.

U prvoj fazi problem biva otkriven, imenovan i dokumentovan, najčešće u okvirima naučnih institucija. Naučna istraživanja ovde igraju posebnu ulogu, jer ekološke pretnje često nije moguće utvrditi čulnim putem (npr. radioaktivno zračenje, neki vidovi zagađenja vazduha itd.). Kao primer može poslužiti slučaj nuklearne katastrofe u Černobilju, koja je razotkrivena tek kada su povišenu radioaktivnost detektovali istraživači u nuklearnom institutu u Stokholmu. S obzirom na to da naučnici nastoje da na objektivan i rigorozan način ispitaju raspoložive podatke i vrlo su oprezni prilikom iznošenja zaključaka, često prođe dosta vremena pre nego što informacije o postojanju određenog rizika stignu u javnost. Naravno, ekstremni događaji poput velikih poplava, toplotnih talasa i udara uragana, uspevaju da privuku pažnju javnosti i bez napora naučne zajednice. Isto tako, ponekad lokalno, svakodnevno znanje i neposredno iskustvo mogu da budu početna tačka u razotkrivanju problema, kao što je to bio slučaj s epidemijom virusa zika u Latinskoj Americi, koju je prvo opazilo lokalno stanovništvo.⁸ Ipak, u fazi otkrivanja ekoloških problema, naučnici uglavnom igraju odlučujuću ulogu.

U fazi prezentovanja, ključnu ulogu dobijaju ekološki aktivisti i predstavnici medija. Oni biraju na koji način će prezentovati naučne nalaze kako bi privukli pažnju javnosti, stekli legitimitet za svoje tvrdnje i izazvali reakcije nadležnih. Potencijalni ekološki rizik mora da bude predstavljan na razumljiv način, kao što je neophodno i to da se ukaže da je on nov i važan. Često se u te svrhe koristi snažan rečnik, pun simbola (npr. ozonska „rupa“, iako ne postoji nekakva stvarna rupa u atmosferskom omotaču; „izumiranje“, apokalipsa, populaciona bomba itd.). Novoustanovljeni ekološki problemi moraju da steknu legitimitet u različitim arenama: naučnoj, medijskoj, političkoj. U tim arenama, oni se za pažnju javnosti bore s drugim važnim društvenim pitanjima.

U trećoj fazi dolazi do preduzimanja aktivnosti koje su usmerene na rešavanje identifikovanog problema. Ova faza se najvećim delom odvija u političkoj areni i tu značajnu ulogu igra ekološki pokret. Da bi bili uvaženi, zahtevi koje postavljaju ekološki aktivisti moraju biti usklađeni s vrednostima onih koji zauzimaju vladajuće pozicije. Uglavnom bolje prolaze „neutralni“ u odnosu na „ideološki obojene“ i „ostrasćene“ zahteve, utilitarni (oni koji naglašavaju ekonomske koristi) u odnosu na etičke zahteve i tako dalje. Sve u svemu, kako primećuje Hanigan, uspešno

8 <https://www.who.int/news-room/feature-stories/detail/the-history-of-zika-virus> (pri-
stupljeno 1. 9. 2021).

zastupanje ekoloških problema na javnoj sceni zahteva kombinaciju znanja, tajminga i sreće (Hannigan, 2014: 67–68). Ekološka katastrofa ponekad otvori vrata za preuzimanje odlučnijih koraka u pravcu rešavanja određenog problema. Primera radi, nuklearna katastrofa u Černobilju je zaustavila radove na izgradnji nuklearnih postrojenja širom Jugoslavije (Petrović, 2020).

Na kraju, Hanigan (Hannigan, 2014: 66) izdvaja šest uslova koje je neophodno ispuniti da bi se ekološki problem konstruisao: 1. postojanje *naučnog autoriteta* koji validira i daje legitimnost tvrdnjama; 2. postojanje *popularizatora* koji prave vezu između nauke i aktivista; 3. *pažnja medija* koji definišu problem kao nov i važan; 4. *dramatizacija problema* u simboličkom i vizuelnom smislu; 5. *ekonomske inicijative* neophodne da bi se pokrenula akcija; 6. postojanje *institucionalne podrške* koja obezbeđuje kako legitimitet tako i kontinuitet u rešavanju određenog problema.

Ekološki diskursi predstavljaju idejnu podlogu konstrukcije ekoloških problema. U nastavku teksta biće reči o ekološkim diskursima koji su odlučujuće uticali na savremeno poimanje ekološke krize i definisali odgovarajuće načine društvenog reagovanja.

Ekološki diskursi

Oslanjajući se na perspektivu (umerenog) socijalnog konstruktivizma, u ovom i narednim odeljcima ulazimo u oblast ideja koje postavljaju misaone osnove ekološkog delanja. Biće reči o različitim shvatanjima prirode, mesta i uloge čoveka u njoj. Ova shvatanja (diskursi) kreirana su u okviru različitih filozofskih pravaca i zastupaju ih različiti akteri: ekolozi, ekološki aktivisti, političke i naučne institucije i drugi.

Između promenljivog prirodnog sveta i jezika koji razvijamo kako bismo ga razumeli i opisali postoji čvrsta veza. Promene u okruženju stvaraju potrebu za prilagođavanjem jezika, davanjem novih značenja starim pojmovima i kreiranjem pojmova koji bolje opisuju novu stvarnost. Konceptualni razvoj, sa svoje strane, otvara put za socio-ekološke intervencije u okruženje kojima se ono neminovno menja. Dakle, može se reći da su društveno-materijalna dimenzija konceptualne promene i konceptualna dimenzija društveno-materijalne promene dve strane jednog istog novčića (Lidskog & Waterton, 2018: 30). U tom smislu, životna sredina, o kojoj se govori i kojom se upravlja, predstavlja produkt diskursâ razvijenih u okvirima prirodnih i društvenih nauka, popularne nauke i kulture, odnosno oblikovana je od strane medija, vladinih agencija, ekoloških pokreta i organizacija (Hannigan, 2014).

Uopšteno govoreći, *diskurs* predstavlja način razumevanja sveta (Dryzek, 2005: 9), odnosno povezani niz priča kojim se interpretira stvarnost, a koji postaje duboko ukorenjen u kulturu, vladajuće institucije, agende delanja i znanje (Hannigan, 2014). Prema Martinu Hajeru, diskurs se može odrediti kao specifičan skup ideja, koncepata i kategorija kroz koje se društvenim i fizičkim fenomenima pridaje određeno značenje, te koji se (re)produkuje kroz različite prakse (Hajer, 1996; Hajer, 2006: 67). Diskursi imaju višestruku ulogu: da stvore značenje i validiraju delanje, da mobilišu delanje i da definišu alternative (Hannigan, 2014).

Diskursi su neodvojivi od društvene moći. Ponekad najbolji pokazatelj postojanja moći jeste taj što diskurs koji zastupa jedna grupa aktera biva prihvaćen od strane drugih (Dryzek, 2005: 9). Moć određenog diskursa počiva u tome što, s jedne strane, zvuči ispravno, a, s druge, zato što se određeni broj značajnih aktera međusobno slaže u pogledu njegove istinitosti (Hajer, 1996; Hajer, 2006). Poseban slučaj predstavljaju institucionalizovani diskursi (zastupljeni u javnim dokumentima, politikama, zakonima itd.), koji ostvaruju veliki uticaj u kreiranju odgovarajućih institucionalnih i individualnih praksi. Razmatranje ekoloških diskursa je važno jer govori o tome kako se kreiraju društvena značenja ekoloških fenomena, kako se odvaja važno od nevažnog, kako se usmerava na dalje aktivnosti i kako se nagoveštavaju pravci u kojima se rad na zaštiti okruženja može dalje unapređivati.

Kako je primetio Džon Drajzek (Dryzek, 2005: 22), u modernom društvu je bio hegemon diskurs industrijalizma, kojeg odlikuje naglašena posvećenost podsticanju kvantitativnog rasta industrijske proizvodnje i materijalnog bogatstva. U okviru krovnog diskursa industrijalizma, smatra on, postojale su različite ideologije (liberalizam, konzervativizam, marksizam, socijalizam, fašizam), ali nijedna od njih nije smatrala prirodno okruženja posebno značajnim, izuzev u kontekstu obezbeđivanja resursa neophodnih za dalji ekonomski razvoj. Od 1960-ih godina, dominacija industrijskog diskursa počinje da slabi, a jačaju ekološki diskursi koji dovode u pitanje osnovne postulate industrijalizma – pre svega prekomerni ekonomski rast. Kako ističe Drajzek, iako se ekološki diskurs može posmatrati u totalitetu (kada se razmatra njegova kritika industrijalizma), on je zapravo sastavljen iz velikog broja narativa koji su nekada kompatibilni, ali vrlo često i međusobno suprotstavljeni. Oblašću zaštite životne sredine cirkulišu različiti diskursi koji predstavljaju priče o istorijskoj genezi ekoloških problema, njihovim uzrocima i posledicama, motivima, uputstvima i legitimnim načinima rešavanja. Dobro plasirani diskursi su naturalizovani, odnosno uzimaju se kao datosti. U dominantne ekološke diskurse utkani su mnogi asociološki načini razmišljanja (recimo,

tehnokratski pristup u upravljanju ljudima i organizacijama), što znači da je za sociologiju okruženja od ključne važnosti da kritički promisli postojeće ekološke diskurse i na taj način izbegne zamke naturalizacije (Lidskog & Waterton, 2018: 29–31). Nekoliko narednih odeljaka je posvećeno upravo tom zadatku.

Antropocentrizam, biocentrizam i ekocentrizam

Pre nego što pređemo na razmatranje konkretnih tipova ekoloških diskursa, predstavimo tri etike okruženja koje se nalaze u njihovoj osnovi: antropocentrizam (homocentrizam), biocentrizam i ekocentrizam.

Antropocentrizam (homocentrizam) jeste klasična etička pozicija prema kojoj samo ljudi imaju intrinzičnu vrednost i moralno dostojanstvo. Sva ostala živa bića i neživa priroda imaju instrumentalnu vrednost u onoj meri u kojoj omogućavaju dobrobit ljudi. Mnogi autori koji se bave pitanjima okruženja u ovakvom pogledu na svet, koji još nazivaju i *paradigmom ljudskog izuzeća*, vide uzroke postojeće ekološke krize (Catton & Dunlap, 1978; Dunlap & Van Liere, 1978; Dunlap & Catton, 1979; Catton & Dunlap, 1980). Naime, iz perspektive antropocentrizma, ekološka etika i politika motivisane su isključivo namerom da se zaštite ljudi i njihovi interesi. Kao čuvari prirodnog sveta, ljudi treba da zaštite prirodu pre svega zbog svoje sopstvene budućnosti. Ovakav pristup posmatra ljudsku vrstu kao izdvojenu od ostatka prirode, koja postaje objekat naučnog interesovanja i ekonomske eksploatacije. U tom pogledu, odbacivanje antropocentrizama predstavlja ključno obeležje ekološke etike koja se razvija od 1960-ih godina naovamo (Nelson, 2009: 314).

Jedan od najznačajnijih podsticaja razvoju antiantropocentrične etike pružio je esej istoričara Lina Vajta iz 1967. godine, koji nosi naslov „Istorijski koreni naše ekološke krize“. U ovom tekstu, Vajt kritikuje judeo-hrišćansku tradiciju, smatrajući da je njeno postavljanje čoveka kao superiornog u odnosu na ostatak prirode ključna idejna potka preterane eksploatacije prirodnih dobara. Vajt poručuje da je ponovno promišljanje aksioma na kojima počiva zapadna civilizacija neophodno za rešavanje postojeće ekološke krize, odnosno za uspostavljanje harmoničnog odnosa s prirodom (White, 1967; Minter, 2009: 58–59). Intelektualnu istoriju proteklih nekoliko vekova karakteriše niz pokušaja u tom pravcu. Prvo je Kopernik izmestio čovečanstvo iz centra univerzuma. Potom je Darwin, nekoliko vekova kasnije, pokazao da ljudska vrsta ne zauzima biološki privilegovanu poziciju. Na kraju je Frojd doveo u pitanje ono što se smatralo našom distinktivnom karakteristikom – razum. Ovo progresivno izmeštanje

čoveka iz dominantne pozicije, u fizičkom, vremenskom i biološkom smislu, posledica je velikih naučnih otkrića. Spoznaja da je kosmos mnogo veći, a naša istorija mnogo kraća nego što se mislilo, dovela je do temeljnog preispitivanja našeg mesta i značaja u univerzumu. Iz ovih saznanja su proizašla mišljenja da bi, kao što smo ranije odbacili geocentričnu kosmologiju i antropocentričnu biologiju, trebalo da napustimo i antropocentričnu etičku poziciju (Žarden, 2006).

Čovekova iskonska borba za preživljavanje i obezbeđivanje uslova za život praćena je njegovim nastojanjem da ovlada prirodom i da preuzme kontrolu nad sopstvenim životom. U takvim okolnostima, pravo prvenstva čoveka i njegove dobrobiti je bilo u funkciji preživljavanja. S ekspanzijom nauke i tehnologije, odnosno s porastom nadmoći ljudske vrste, došlo je do promene u odnosu snaga između čoveka i prirode. Novonastala situacija zahteva redefinisane tog odnosa i temeljnu promenu stava prema svetu, budućnosti i odgovornosti čovečanstva (Koprek, 2000).

Nasuprot preovlađujućem antropocentrizmu stoje etike koje u prvi plan ističu moralno dostojanstvo i vrednost prirodnog sveta, nezavisno od čoveka i njegovih potreba. Reč je o etikama biocentrizma i ekocentrizma. Neantropocentrične etike pridaju intrinzičnu vrednost ljudima i nekim ne-ljudskim entitetima, varirajući prema stepenu inkluzivnosti. Primera radi, zoocentrizam pridaje intrinzičnu vrednost samo ljudima i pojedinim životinjama. Za razliku od zoocentrizma, biocentrizam pridaje moralnu važnost svim živim bićima, dok neživa priroda može imati samo instrumentalnu vrednost. Ekocentrizam priznaje vrednost i neživoj prirodi (Nelson, 2009: 314).

Biocentrizam predstavlja etički pristup koji je fokusiran na život i odbacuje antropocentrična viđenja, prema kojima samo ljudska vrsta zavređuje etičko uvažavanje. Osnovni stav filozofskog biocentrizma jeste zahtev za „strahopoštovanjem prema životu“ Alberta Švajcera, na kome bi trebalo da se temelji čovekova odgovornost prema živom svetu. Poštovanje prema životu treba da bude apsolutno, jer je život apsolutna svetinja. Ovakva etika nalaže izbegavanje svega onoga što prezire ili uništava život (Koprek, 2000; Žarden, 2006). Prema ovom pristupu, sva živa bića imaju moralno dostojanstvo. Biocentristi zauzimaju individualističku poziciju, jer pripisuju moralno dostojanstvo individualnim stvorenjima, dok ekocentristi daju moralno važenje čitavim ekosistemima. S druge strane, biocentristi poštuju ekosisteme, ali ne zbog njihove unutrašnje vrednosti, već zato što omogućavaju život (Attfield, 2009: 97).

Najobuhvatniji od sva tri etička pristupa je *ekocentrizam*, koji ističe da intrinzičnu vrednost imaju sve žive vrste, biotičke zajednice, kao i ekosistemi sa svojim živim i neživim delovima. Aldo Leopold, Džejms Lavlok i

zastupnici dubinske ekologije, o kojima će biti reči u nastavku, najpoznatiji su predstavnici ekocentrizma (Nelson, 2009: 314).

Vrste ekoloških diskursa

Razmišljanja o odnosu čoveka i prirode stara su koliko i ljudska vrsta. Tokom najvećeg dela ljudske istorije, fokus je bio na pronalaženju načina na koji čovečanstvo može da se zaštiti od rizika koji dolaze iz prirodnog okruženja i kako da na najbolji način iskoristi dostupne resurse. Filozofske pozicije koje problematizuju odnos čoveka prema prirodnom okruženju počinju da se razvijaju u vreme industrijske revolucije, kada su postale vidljive štete koje ljudske aktivnosti stvaraju u prirodnom okruženju. U proteklih par vekova, a posebno od 1960-ih godina, formirali su se raznovrsni ekološki diskursi koji predstavljaju idejnu osnovu savremenog ekološkog delovanja. Polazeći od pretpostavke da su se ekološki diskursi gradili na kritici industrijalizma, Džon Drajzek ih kategorise u odnosu na dve dimenzije: reformizam/radikalizam (prema tome da li zahtevaju temeljnu promenu ili samo izmenu određenih aspekata funkcionisanja industrijskog društva) i prozaičnost/imaginativnost (poštovanje pravila igre koje je nametnula logika industrijskog društva ili proizvodnja alternativnih rešenja koja su više u skladu s ekološkim potrebama). Na taj način ustanovljava četiri tipa ekoloških diskursa: 1. diskurs usmeren na rešavanje ekoloških problema; 2. survivalizam; 3. održivost; 4. zeleni radikalizam (Dryzek, 2005: 15–16).

Srž pragmatičnog *diskursa rešavanja problema* čini uverenje da se ekološki problemi mogu rešiti uobičajenim sredstvima, bez dovođenja u pitanje postojeće konstelacije političko-ekonomskih snaga. Sredstva koja državi i korporacijama stoje na raspolaganju jesu ekološki menadžment, javne politike, zakonska regulativa, različite takse i ekonomski podsticaji, uvođenje ekološke tematike u obrazovni sistem, te razvoj zelene tehnologije. Zagovornici ovog pristupa smatraju da će adekvatnim korišćenjem pobrojanih mehanizama doći do neophodne ekološke obnove.

Diskurs survivalizma je postao popularan tokom 1970-ih godina, najviše pod uticajem zaključaka Rimskog kluba. U njegovoj osnovi se nalazi pretpostavka prirodnih granica rasta, koja podrazumeva da se ne može nastaviti s uobičajenim ekonomskim praksama u kontekstu rastuće populacije i ubrzanog širenja zapadnjačkog modela potrošnje, s obzirom na to da su planetarni resursi ograničeni, a kapaciteti ekosistema uveliko probijeni. Ovaj diskurs ima apokaliptični prizvuk, a radikalan je po tome što zahteva redistribuciju moći unutar društva i odustajanje od ciljeva daljeg

ekonomskog rasta. Prozaičan je zato što vidi rešenja u opcijama koje je postavio industrijalizam (veća kontrola, postavljanje čvršćih administrativnih ograničenja, uloga nauke, odgovorna elita itd.), odnosno ne nudi alternativna rešenja.

Diskurs održivosti, koji se javlja tokom 1980-ih godina, jeste, prema Dražekovom mišljenju, reformistički jer, slično pragmatičnom pristupu, ne zahteva temeljne izmene postojećeg sistema, ali je imaginativan po tome što nudi alternativna rešenja, pre svega u vidu prevazilaženja suprotnosti ekologija vs. ekonomija kroz praksu ekološke modernizacije, koja ekonomiji i ekologiji pristupa kao međusobno komplementarnim, a ne suprotstavljenim praksama.

Na kraju, Dražek razmatra *diskurs zelenog radikalizma* koji je, po njegovom mišljenju, i radikalniji i imaginativniji. Radikalizam ovog pristupa se ogleda u odbacivanju bazičnih struktura na kojima počiva industrijsko društvo, dok za rešavanje ekoloških problema nudi čitav spektar alternativnih mogućnosti, prema kojima se razlikuju njegove podvrste kao što su dubinska ekologija, socijalna ekologija, zeleni romantizam i zeleni realizam.

Prema ključnim motivima (razlozima) koji leže u osnovi ekološkog delanja, Džon Hanigan (Hannigan, 2014: 75–86) izdvaja tri tipa ekoloških diskursa: 1. arkadijski (poetski, pastoralni, idilični); 2. ekosistemski; 3. diskurs ekološke pravde. Ekološki diskursi su se istorijski razvijali tim hronološkim redom, pre svega u okviru američkog ekološkog pokreta.

Tabela 1. Tipologija ekoloških diskursa

	Diskursi		
	Arkadijski	Ekosistemski	Ekološka pravda
Razlog za zaštitu prirode	Priroda ima neprocenjivu estetsku i spiritualnu vrednost	Ljudsko mešanje u biotičke zajednice i prirodne tokove narušava prirodni balans	Svi ljudi imaju bazično pravo da žive i rade u zdravom okruženju
Mesto nastanka	Pokret za povratak prirodi	Prirodne nauke (biologija, ekologija)	Crnačke crkvene zajednice
Širenje i fuzija ideja	Zaštitarski i konzervacionistički pokret	Ekologija i etika, ekološka etika	Pokret za ljudska prava i samonikli ekološki pokreti

Prilagođena tabela, izvor: Hannigan, 2014: 76.

Arkadijski diskurs

Arkadijski diskurs odlikuje veličanje netaknute prirode i isticanje potrebe da se ona sačuva i zaštiti od daljeg uništavanja. Vodi poreklo iz različitih izvora, poput pokreta za povratak prirodi i pokreta za zaštitu prava životinja, religijskih tradicija koje vrednuju prirodu, kao i iz romantičarske literature (Van Koppen, 2000: 334–335).

Pokret za povratak prirodi, inspirisan arkadijskim (pastoralnim) diskursom, javio se u SAD početkom 20. veka, u vreme kada je severni deo američkog kontinenta postajao sve više urbanizovan i industrijalizovan, dok je narušavanje prirodnog okruženja postalo očigledno, kvareći uslove života u gradovima. Stres gradskog života je kod urbane srednje klase sve više stvarao nostalgiju za mirom i radostima koje donosi život na selu i vreme koje se provodi u prirodi. Posledično, dominantno shvatanje prirode kao divlje i negostoljubive počinju postepeno da zamenjuju romantični opisi u kojima se slavi netaknuta priroda. Povratak prirodi se doživljava kao povratak pravim vrednostima, koje su do temelja narušene životom u gradskim sredinama punim svakakvih moralnih izopačenosti. Ovakva shvatanja prirode se pojavljuju u književnosti (npr. Džek London, *Zov divljine*), a krajem 19. veka nastaju prve organizacije, poput kluba Sijera, koje sebi postavljaju za cilj očuvanje prirode (Žarden, 2006). Arkadijski diskurs je karakterističan za ekološko angažovanje pripadnika srednje klase, koji kroz posete prirodi (izlete, planinarenje, turizam), upoznaju prirodu, razvijaju ljubav prema njoj (kao kontrast gradskim sredinama u kojima žive) i žele da je sačuvaju. Ideje o „bekstvu u prirodu“ i „povratku na zemlju“ deo su ovog idejnog obrasca iz koga nastaju savremene migracije iz urbanih sredina u ruralna područja, podalje od gradske vreve i zagađenja.

Nasuprot i dalje dominantnom diskursu industrijalizma, koji se zasniva na instrumentalizaciji i eksploataciji prirode, arkadijski pristup vidi odnos čoveka i prirode kao posvećenost otkrivanju intrinzične vrednosti prirode i njenog očuvanja. Arkadijski diskurs kritikuje shvatanje prirode kao resursa i njeno redukovanje na fizičko-hemijske procese. Umesto toga, istaknuto mesto dobijaju unutrašnje vrednosti prirode, koja za ljude ima emocionalnu, moralnu, estetsku i naučnu važnost (Van Koppen, 2000: 334–335).

Kritičari arkadijskog diskursa ukazuju na to da ga karakteriše ekstermalnost, ikonizacija i komplementarnost. Pod ekstermalnošću se misli na to da se u okviru ovog diskursa priroda konstruiše kao nešto odvojeno od ljudskog društva, odnosno svakodnevnog života u gradskim sredinama. Ikonizacija sugerije da je slika prirode u ovoj tradiciji modelovana

na osnovu stereotipnih predstava duboko utkanih u zapadnjačku kulturu (npr. slike prirode klasičnih holandskih i engleskih slikara, pejzaži; danas slike prašuma). Treći aspekt ovog diskursa je komplementarnost netaknute prirode i izgrađenih gradskih sredina, koje su jedno drugom i suprotnost (Van Koppen, 2000; Hannigan, 2014: 76). Arkadijski diskurs je manje zastupljen u sociologiji okruženja, dok je čest među filozofima, biologima i zaštitarima. Ekosistemski diskurs, a posebno diskurs ekološke pravde, o kojima će biti reči u nastavku, predstavljaju idejne okosnice sociologije okruženja.

Ekosistemski diskurs

Ekocentrična etika i ekosistemski diskurs razvili su se pod snažnim uticajem ekologije. Ekologija je kao posebna nauka počela da se razvija pre nešto više od jednog veka. Termin je skovao Ernest Hekel, spajajući reči *oikos* (domaćinstvo) i *logos* (nauka). Ova naučna disciplina je pomerila fokus s pojedinačnih organizama, karakterističan za botaniku i zoologiju, na međuzavisnost između živih bića i njihovog prirodnog okruženja (Žarden, 2006: 247–248; Bibi & Brenan, 2008). Rana ekologija se zasnivala na *organskom modelu*, prema kome se smatralo da su pojedinačne vrste povezane sa svojim prirodnim okruženjem na isti način na koji su organi povezani u telu. Baš kao organizam, ekološka zajednica se razvija, sazreva, može biti zdrava, ali i da oboli. Prirodne zajednice teže ravnoteži, stabilnosti i skladu. Prema ovom modelu, uloga ekologa nalikuje ulozi lekara koji treba da ispita određenu „bolest“ prirodne zajednice i da prepíše lek za njeno ozdravljenje i uravnoteženo funkcionisanje. U razmatranju odnosa čoveka i prirode, ekologija je dala doprinos u vidu akcenta koji stavlja na integraciju, ravnotežu, povezanost i međuzavisnost koje postoje unutar i između ekoloških celina (Žarden, 2006: 267–268; Bibi & Brenan, 2008; Cooper, 2009).

Početak 20. veka počinju da se primećuju nedostaci organskog modela. Uviđa se, recimo, da se biotičke zajednice ne razvijaju samo u jednoj organskoj sredini, da postoje kompleksne interakcije između vrsta, kao i između biotičkih i abiotičkih elemenata, koje su složenije nego što to organski model sugerše. Sredinom 1930-ih godina britanski ekolog Artur Tensli uvodi pojam *ekosistema*, koji je smatrao prikladnijim od organskog modela. Stavlja naglasak na celokupni sistem (u fizičkom smislu), koji uključuje ne samo komplekse organizama, već i niz fizičkih faktora koji formiraju tzv. biotičko okruženje, odnosno prirodno stanište. Pojam ekosistema je i danas središnji u ekologiji (Žarden, 2006: 269–271; Cooper, 2009: 245).

Sredinom 20. veka model ekosistema je postao standardni model ekološke nauke, a ideja ekosistema kao strukturisane celine koja funkcioniše u svrhu održavanja ravnoteže ostvarila je značajan uticaj na ekološki pokret. Kroz delovanje ekološkog pokreta, pojmovi karakteristični za ekosistemski pristup ušli su u javni diskurs. Recimo, Rejčel Karson, autorica ekološkog bestslera *Tiho proleće* (1962), uvela je u svakodnevni govor koncepte kao što su: ekologija, lanci ishrane i prirodni balans, dok je Beri Komoner promovisao ekološke zakone koji se moraju poštovati kako bi se zaustavila dalja degradacija prirode. U radovima Alda Leopolda je kroz koncept etike Zemlje došlo do fuzije ekologije i etike, a etička prava su proširena na celokupan živi svet. Ekološki pokret je rado prihvatio naučnu perspektivu, jer je dala legitimitet njegovim tvrdnjama i zahtevima. Inzistiranje na holističkoj perspektivi je privuklo i pristalice Njuejdz pokreta, koji je krajem 1960-ih počeo ubrzano da se razvija širom Evrope i Amerike (Žarden, 2006; Lakroa, 2001; Attfield, 2009).

Etika Zemlje Alda Leopolda predstavlja jednu od najistaknutijih artikulacija ekološke etike u Americi, koja je pod značajnim uticajem ekosistemskog pristupa (Freyfogle, 2009: 21). I izvan američkog kontinenta, Leopold je jedan od najuticajnijih autora koji su nastojali da povežu ekologiju i etiku razvijajući ekocentričnu filozofiju. Njegovo posthumno objavljeno delo *Almanah okruga Send* (1949) predstavlja svojevrsni manifest ekološkog pokreta. Ključni deo ove knjige, koji nosi naslov „Etika Zemlje“, predstavlja prvo sistemsko izlaganje ekocentrične etike (Žarden, 2006: 290).

Aldo Lepold je usvojio mnoge elemente Tenslijevog ekosistemskog pristupa. Tako on govori o „zemljišnoj piramidi“, koja se sastoji od zemlje i mikroorganizama u podnožju, preko različitih formi života u sredini, do mesoždera na vrhu piramide koji su međusobno povezani lancima ishrane. Reč je o visoko uređenoj strukturi biotičkih i abiotičkih elemenata kroz koje protiče sunčeva energija (Žarden, 2006: 295). S obzirom na to da se priroda razvija milionima godina, ljudsko mešanje u prirodne procese treba da bude skromno i ograničeno. Svaka promena u sistemu zahteva da se mnogi drugi elementi prilagode promeni. Kada se promene sporo dešavaju, sistem je samoregulišući. Nagle promene, međutim, kakve su one do kojih dolazi posredstvom ljudske intervencije, predstavljaju veliku opasnost za prirodne sisteme.

Prema Leopoldu, interakcija s prirodom je etički opravdana onda kada ima za cilj da očuva integritet, stabilnost i lepotu biotičke zajednice, a pogrešna ako čini bilo šta suprotno tome (Leopold, 1949: 224–225, prema: Freyfogle, 2009: 21). Ta nova perspektiva predstavlja zaokret u odnosu na dominantno shvatanje da priroda poseduje samo instrumentalnu

vrednost. Etika Zemlje predstavlja poziv da se klasična etika proširi kako bi obuhvatila zemlju, biljke i životinje, odnosno biotičku zajednicu, kako je Leopold naziva (Freyfogle, 2009: 22). Prema ovoj etičkoj poziciji, ljudi su pripadnici određene biotičke zajednice – biotički građani, jednakih prava kao i drugi članovi zajednice. Naglasak se stavlja na zajednicu, a ne na pojedinca (Žarden, 2006: 294). Ipak, Leopold ne poriče da je priroda istovremeno i izvor resursa i po tom shvatanju se razlikuje od radikalnijih ekoloških filozofa poput Singera, Regana i Stouna. Leopold je smatrao da je očuvanje zdravlja biotičke zajednice ključni cilj ekološkog pokreta. Drugim rečima, održavanje biotičke zajednice u dobrom stanju treba da bude etička norma kojom se vodi svako ljudsko ponašanje (Leopold, 1949: 221, prema: Freyfogle, 2009: 22).

Hipoteza o Gaji Džejmisa Lavloka posmatra planetu Zemlju kao jedinstveni živi organizam. Prema Lavloku, sva živa bića na planeti čine jedan jedinstveni živući entitet koji je sposoban da menja atmosferu prilagođavajući je svojim potrebama, te koji ima kapacitete i sposobnosti koji prevazilaze zbir njegovih pojedinačnih delova (Lovelock, 1979: 9). Do ovih zaključaka Lavlok je došao ranih 1960-ih godina, kada je, rađeći u NASI, istraživao mogućnosti života na Marsu. Tada je zaključio da je jedna od najjasnijih naznaka života, vidljiva i iz svemira, hemijska neravnoteža koja je prisutna u Zemljinoj atmosferi. Bez života, atmosferski omotač Zemlje bi gotovo u potpunosti bio sačinjen od ugljen-dioksida. Međutim, on se većinom sastoji od azota i kiseonika. Naglašena hemijska nestabilnost ove smeše ukazuje na postojanje dodatnih procesa na planeti, odnosno života.

Prema hipotezi o Gaji, Zemlja predstavlja jedan superorganizam koji se nalazi u homeostazi. Planeta je otporna i do sada se prilagođavala mnogim izazovima (Weston, 2009: 450). U poslednjih pedeset godina, međutim, ljudske aktivnosti su uspele do te mere da poremete prirodne procese, da je sistem prešao kritičnu tačku posle koje je povratak u homeostazu malo verovatan. Klimatske promene će, prema Lavlokovom mišljenju, učiniti mnoge delove planete nemogućim za život. Gaja će preživeti, ali je opstanak ljudske civilizacije doveden u pitanje (Lovelock, 2006).

Prema Lavlokovom mišljenju, prisutne su i izvesne pozitivne promene, koje mogu doprineti opstanku života kakav poznajemo. On je uveren da je na površini Zemlje u toku velika promena, koju odlikuje proces stvaranja „globalnog mozga“ (noosfere) Gaje, što ujedno predstavlja završnu fazu procesa ujedinjavanja čovečanstva. Informaciono-komunikacione tehnologije stvorile su jedan ogroman misleći pokrivač, globalni mozak Gaje, u kome svako ljudsko biće predstavlja jedan neuron. Reč je o informatičkom ujedinjavanju (encefalizaciji) planete. Proces encefalizacije

planete predstavlja vrhunac evolucije koja je započela pre pet milijardi godina, kada je Zemlja rođena. Stvaranjem noosfere, Gaja izlazi iz vegetativnog stanja i postaje svesna sebe. Encefalizacija planete započinje baš u onom trenutku kada je Gaja u smrtnoj opasnosti, a nastajući globalni mozak, odnosno čovečanstvo, svesno sebe i solidarno, pronaći će put izlaska iz ekološke krize (Lakroa, 2001).

Dok zastupnici hipoteze Gaje i Njuejdž pokreta veruju u sposobnost ljudi da izađu na kraj s krizom koju su sami stvorili, brojni kritičari ovog pristupa smatraju takvu sposobnost krajnje upitnom. Daleko od toga da ljudska vrsta predstavlja inteligenciju planete, stepen nepoznanice kada su u pitanju složeni prirodni procesi je toliki da je svaka opsežnija ljudska intervencija u najmanju ruku nesigurna, ako ne i opasna. Pre bi se moglo reći da će kontinuirani naponi da se ovlada Zemljom dovesti do konačnog kraha ljudske civilizacije i nestanka mnogih živih vrsta (Žarden, 2006).

Sumnju u čovekovu sposobnost da upravlja prirodnim procesima dodatno pojačavaju zastupnici teorije haosa. Oni ističu nepredvidivost ponašanja složenih sistema kakav je ekološki supersistem planete Zemlje. Prema ovom shvatanju, pod određenim uslovima, deterministički sistemi mogu ući u stanje haosa u kome se njihovo buduće ponašanje više ne može predvideti. Tada i minimalna promena početnog stanja vodi do potpuno različitog ishoda (npr. klimatske promene, kretanje brojnosti neke populacije itd.), što isključuje mogućnost planirane intervencije (Sole & Bascompte, 2006; Glajk, 2001).

Dubinska ekologija je eko-filozofska pozicija čiji je začetnik norveški filozof Arne Nes. Reč je o radikalnom, eko-spiritualnom pokretu, koji se zasniva na verovanju da je antropocentrični pogled na svet moderne civilizacije ključni razlog savremene ekološke krize. Razvoj dubinske ekologije tokom ranih 1970-ih godina u velikoj meri je bio pod uticajem otkrića prirodnih nauka, koje su skrenule pažnju na potrebu radikalne promene odnosa prema prirodi (Žarden, 2006: 329–334). Svoje poimanje ekologije Arne Nes je izgradio praveći poređenje s onim što je nazvao „plitkom“, „kozmetičkom“ ekologijom. Prema njegovom shvatanju, plitka ekologija je reformistička po karakteru i antropocentrična, usmerena na zaštitu zdravlja i bogatstva ljudi u razvijenim zemljama. Ona obraća pažnju samo na ublažavanje simptoma, ali ne i na uzroke ekološke devastacije. Dubinska (radikalna) ekologija, nasuprot tome, jeste holistička i neantropocentrična, a akcenat stavlja na uzroke ekološke krize i načine njihovog eliminisanja. Kao takva, ona zahteva izmenu osnovnih obrazaca na kojima počivaju zapadna društva, odnosno radikalnu promenu postojećeg društveno-ekonomskog i političkog ustrojstva (Žarden, 2006: 329–334).

Prema Nesovom mišljenju, antropocentrični pogled na svet se nalazi u samom korenu ekološke krize. Zato se Nes zalaže za ono što naziva biocentrični egalitarizam, odnosno za jednakost svih živih vrsta (Naess, 1973). Organizacija *Earth first!*, koja čini radikalno krilo ekološkog pokreta, svoje delanje bazira upravo na principima dubinske ekologije (Žarden, 2006: 329–334; Keller, 2009: 206).

Dubinska ekologija se zasniva na tri pretpostavke. Prva se može izraziti parolom „priroda zna najbolje“. Ljudska intervencija se poredi s mudročću i kompleksnošću prirodnih ciklusa i ukazuje na načelnu nespособnost ljudske vrste da na adekvatan način upravlja prirodnim procesima. Sledeća pretpostavka dubinske ekologije odnosi se na holistički pristup nasuprot atomističkim koncepcijama koje izolovano posmatraju čovečanstvo i ishode njegovog delovanja. Holistička organska koncepcija sve organizme vidi kao čvorne tačke koje čine jedinstvenu i kompleksnu biotičku mrežu. Dubinski ekolozi ističu jedinstvenost planete Zemlje, činjenicu da čovek ni na koji način nije odvojiv od ostatka prirode niti posebno značajan, te naglašavaju neophodnost uspostavljanja izgubljenih veza s prirodom. Takva shvatanja su preuzeta iz istočnjačkog misticizma i prehrišćanskog paganizma. Dubinska ekologija se zalaže za očuvanje biotičke zajednice u što većoj raznovrsnosti (biodiverzitet), pa makar i po cenu smanjenja ljudske populacije. Interes planete kao jedinstvenog supraorganizma dolazi ispred interesa bilo koje pojedinačne vrste. U toj tački se u velikoj meri razilaze mišljenja sledbenika hipoteze Gaje i dubinske ekologije. Po prvima je osnovni cilj obezbediti napredak ljudske vrste koji neće nanositi štete drugim bićima. Suprotno tome, za dubinske ekologe je smanjenje štete mnogo važnije od ljudskog napretka. Na kraju, treći problem čiju važnost ističe dubinska ekologija jeste kratkoročni pogled na posledice ljudskih aktivnosti. U tom smislu, ona stavlja poseban naglasak na dugoročnu štetnost ljudskog delovanja (Žarden, 2006: 351–355).

Dubinski ekolozi krive ljude za nadolazeću apokalipsu i ističu da sve destruktivne aktivnosti moraju biti što pre zaustavljene. Umesto dominacije nad prirodom, zalažu se za harmoniju i ističu intrinzičnu vrednost prirode. Insistirajući na autonomnoj vrednosti prirode, dubinska ekologija pored čoveka odbacuje i Boga kao „merilo svih stvari“ i na taj način se sukobljava s hrišćanskim pogledom na svet. Pored toga, svojim shvatanjem da sve postojeće ima istu vrednost dolazi u sukob s hrišćanskim hijerarhijskim poimanjem odnosa između Boga, čoveka i prirode. Takođe, zalaganje dubinskih ekologa za izbegavanje ljudskog mešanja nalazi se u direktnoj suprotnosti s hrišćanskim zahtevom za odgovornom brigom (Žarden,

2006: 351–355; Kernohan, 2012: 203–206; Keller, 2009). Na kraju, prema mišljenju predstavnika dubinske ekologije, osnovni cilj ekološke intervencije trebalo bi da bude smanjenje brojnosti ljudske populacije do nivoa koji bi omogućio harmonični suživot s ostatkom prirode (Scarce, 2006: 337–338). Ovaj stav je takođe u suprotnosti s dominantnim religijskim i kulturološkim uverenjima koja visoko vrednuju brojnost ljudske populacije i podstiču na njen dalji rast (Žarden, 2006: 340).

Po Nesovom mišljenju, tek kada prisvoje holistički pogled na svet i činjenicu da čine jedno s prirodom, ljudi će početi da se bave zaštitom okruženja na pravi način. Oni će to činiti ne zato što priroda ima instrumentalnu vrednost u zadovoljavanju njihovih potreba, već zato što okruženje ima vrednost samo po sebi. Drugim rečima, Nes smatra da je psihološko identifikovanje s prirodom ključni izvor dubinskog ekološkog stava prema okruženju (Kernohan, 2012: 206).

Sledbenici pokreta dubinske ekologije zastupaju kritički stav prema antropocentričnom vrednosnom sistemu koji se nalazi u osnovama zapadne civilizacije. Nasuprot dominantnom antropocentrizmu, dubinski ekolozi ističu da je priroda odnosno život vredan kao takav, nezavisno od interesa i potreba ljudi. Ljudi nemaju pravo da redukuju raznovrsnost života, osim u onoj meri koja je neophodna da bi zadovoljili svoje vitalne potrebe. Sadašnje ljudsko mešanje u ne-ljudski svet je preterano, a situacija se ubrzano pogoršava. Zato je neophodna temeljna promena političkih, ekonomskih, tehnoloških i ideoloških struktura. Novo stanje, kao ishod ovih intervencija, trebalo bi da bude temeljno drugačije od prethodnog (Naess, 1986: 14).

S obzirom na radikalne poglede na odnos čoveka i prirode, ne iznenađuje to što je dubinska ekologija naišla na brojne kritike. Kritičari ističu da dubinska ekologija nije sistematična filozofija, već pokret koji obuhvata filozofske i aktivističke elemente, a zasniva se na idejama ekocentrizma. Zastupnici ove filozofije se optužuju i za fašizam i mizantropiju, ponajviše zbog predloga da se ljudska populacija smanji (Žarden, 2006; Kernohan, 2012: 211). Takođe, skreće se pažnja na previše uopštenu kritiku dominantnog antropocentrizma. Naime, nisu svi ljudi podjednako odgovorni za ekološku katastrofu, te su stavovi karakteristični za dubinsku ekologiju nepravedni prema stanovništvu nerazvijenih delova sveta koje se bori za puki opstanak, siromašnima, ženama, ugnjetavanim rasama. Na ovoj kritici posebno insistira pokret za ekološku pravdu, koji u fokus stavlja društvene nejednakosti zauzimajući antropocentričnu perspektivu (Scarce, 2006: 39).

Diskurs ekološke pravde

Diskurs ekološke pravde zastupa ogranak ekološkog pokreta koji se bavi zaštitom i promocijom ekoloških prava, stavljajući akcenat na uticaj društvenih razlika koje doprinose nejednakoj distribuciji ekoloških rizika i privilegija u društvu. Prema Robertu Bullardu (Bullard, 2001), jednom od najistaknutijih predstavnika pokreta za ekološku pravdu, ekološka pravda podrazumeva da svi ljudi i sve zajednice dobiju jednaku zaštitu od ekoloških rizika i jednak pristup ekološkim dobrobitima. Ovaj pristup posmatra zagađenje i druge ekološke probleme iz ugla ljudskih i građanskih prava (prava na čisto okruženje i zdrav život, prava na blagovremeno informisanje, učestvovanje u donošenju odluka, nadoknadu štete itd.).

Ključna pitanja koje postavljaju zagovornici ekološke pravde jesu: ko ima koristi, a ko snosi troškove uništavanja životne sredine? Na koje načine se građanima nadoknađuju ekološke štete? Koji su prihvatljivi moralni i društveni kriterijumi za raspodelu ekološke štete? Ekološka šteta i teret podrazumevaju povećanu izloženost industrijskom zagađenju i opasnim materijama, nehigijenske ili nebezbedne uslove rada, eksploataciju i gubitak ekološkog nasleđa i iscrpljivanje prirodnih resursa. Ekološke dobrobiti uključuju pristup čistom, bezbednom okruženju kod kuće i na poslu, kao i lak pristup gradskim zelenim površinama, parkovima prirode, šumama itd. (Figueroa, 2009: 342).

Pokret za ekološku pravdu se javio početkom 1980-ih godina u SAD, predvođen crnačkim verskim zajednicama, a kao ishod nezadovoljstva obojenog stanovništva time što u blizini naselja u kojima žive niču deponije i postrojenja teške industrije. Komisija za rasnu pravdu Ujedinjene crkve Hristove je 1982. godine izradila studiju *Toksični otpad i rase u SAD*, sa zaključkom da je rasna pripadnost najbolji pokazatelj za identifikovanje onih zajednica i krajeva koji će postati lokacije za smeštanje toksičnog otpada i izgradnju visoko zagađujućih industrijskih postrojenja (Figueroa, 2009: 342; Bullard, 1990). Ni tri decenije nakon izlaska ove važne studije i skretanja pažnje javnosti na ekološke nejednakosti, situacija se nije značajnije poboljšala (Figueroa, 2009: 343). Najnovija istraživanja pokazuju da su čak i u najrazvijenijim zemljama etničke i rasne manjine, ljudi nižeg socioekonomskog statusa, žene, kao i čitave marginalizovane zajednice, natproporcionalno izložene ekološkim rizicima (Crowder & Downey, 2010; Pellow & Park, 2002; Pellow, 2007; Bullard, 2001; Buckingham & Kulcur, 2010).

Istraživanja globalnih ekoloških nejednakosti pokazuju da siromašne zemlje Juga trpe najveću ekološku degradaciju. Ove razlike se tumače nasleđem kolonijalizma i nejednake ekološke razmene koja postoji između

zemalja Severa i Juga (Agyeman et al., 2003). Stanovnici zemalja periferije su po pravilu isključeni iz učešća u donošenju odluka o životnoj sredini, izloženi zagađenju i ograničeni u mogućnosti korišćenja ekoloških materijala (Agyeman et al., 2010). Globalna trgovina otpadom predstavlja važan oblik transnacionalne ekološke nejednakosti koja osvetljava oštre podele koje postoje između Severa i Juga. Ukoliko pogledamo koje su to države koje uvoze otpad (legalno ili ilegalno), jasno je da se radi o zemljama na geopolitičkoj i ekonomskoj periferiji, nacijama koje su izdržale kolonizaciju i koje uglavnom naseljava ne-belačko stanovništvo (Pellow, 2007). Drugi pokazatelj su klimatske promene. Iako značajno manje doprinose klimatskim promenama, obojeno stanovništvo, žene, stanovnici Juga, snose najveći teret klimatskih promena (Dunlap & Brulle, 2015). Ipak, aktivisti pokreta za ekološku pravdu na Jugu nisu uvek raspoloženi da se povežu s predstavnicima ovog pokreta u zemljama Severa, smatrajući da su ove zemlje krive za postojeće obrasce ekološke i ekonomske nepravde i eksploataciju koja postoji širom sveta (Žarden, 2006).

Pristup ekološke pravde je predmet kritika s više strana. Jedna grupa kritika se fokusira na antropocentričnu perspektivu, koja ne uzima u obzir potrebe drugih živih vrsta. Ekofeminizam kritikuje (dopunjava) ovaj pristup, ističući natprosečnu ugroženost žena ekološkim rizicima (Žarden, 2006). Pored toga, pojedini autori sugerišu da se pristup ekološke pravde previše fokusira na nejednaku distribuciju ekoloških rizika, dok zanemaruje nejednakosti u ekološkim privilegijama kao što je mogućnost pristupa čistoj vodi, zdravoj hrani, zelenim površinama itd. Ekološki rizici i privilegije predstavljaju dve strane ekološke nepravde, te oba aspekta treba imati u vidu (Park & Pellow, 2011).

Socijalna ekologija, čiji je tvorac i najpoznatiji predstavnik Marej Bukčín, vodi poreklo iz nekoliko filozofskih tradicija: marksizma, libertarijanskog anarhizma, organicizma i dr. Marej Bukčín se fokusirao na ispitivanje veza koje postoje između društvene dominacije i dominacije nad prirodom. U knjizi *Ekologija slobode*, Bukčín razmatra razvoj različitih oblika hijerarhije i dominacije od paleolitskog doba do danas. Prema njegovom viđenju, dominacija nad prirodom potiče iz obrazaca društvene hijerarhije i dominacije. Nasuprot standardnom marksističkom shvatanju, Bukčín sugeriše da su društvene strukture dominacije prethodile dominaciji nad prirodom. Obrasci društvene dominacije neguju ideologiju koja pruža potporu dominaciji nad prirodom. Društvena hijerarhija obezbeđuje i psihološke i materijalne uslove, motivaciju i sredstva za eksploataciju i dominaciju nad prirodom (Bookchin, 2005; Žarden, 2006: 373–376). Ekološki problemi su društveni problemi, nerazdvojivi od društvenih nejednakosti i ekonomske eksploatacije, a ekološka kriza se ne može rešiti

bez revolucionarnog restrukturiranja društva (Crist, 2009: 254). U tom smislu, socijalna ekologija poziva na iskorenjivanje društvenih hijerarhija i izgradnju održivog društva, zasnovanog na principima jednakosti, saradnje, slobode, participativnog odlučivanja, u kome održiva poljoprivreda ima središnju ekonomsku ulogu (Bookchin, 1996; Biehl, 1998; Žarden, 2006: 373–376; Crist, 2009: 255).

Iako smatraju da uništavanje prirode nije započelo s kapitalizmom, već je povezano s hijerarhijskim odnosima koji sežu daleko u istoriju civilizacije, zagovornici socijalne ekologije skreću pažnju na to da je tržišna ekonomija ključna pokretačka snaga ekološke krize, koja doživljava vrhunac u savremenom kapitalističkom društvu (Crist, 2009: 255). U ovom aspektu se socijalna ekologija približava ekosocijalizmu, koji u tržišnoj ekonomiji vidi osnovni uzrok savremene ekološke krize. Za ekosocijaliste je logika tržišnog profita, kombinovana s logikom birokratskog autoritarizma i tehnološkog optimizma, u suprotnosti s potrebom očuvanja životne sredine. Zato se oni zalažu za napuštanje produktivističke logike i napretka po svaku cenu, bilo u kapitalističkoj ili birokratskoj formi (real-socijalističkoj) (Lowy, 2015). Osnovni socijalistički principi – egalitarizam, zajedničko vlasništvo, eliminacija kapitalizma i siromaštva, distribucija resursa prema potrebama i demokratska kontrola – treba da postanu osnovni principi zaštite životne sredine (videti više u: Nadić, 2012: 135).

Kritičari Bukčinove socijalne ekologije ističu da ostaje nejasna veza između društvene dominacije i dominacije nad prirodom. Bukčin tvrdi da ona nije nužna, ali ne govori preciznije o kakvoj vrsti veze je reč, osim da postoji istorijska povezanost između realnih društvenih hijerarhija i ideje o ovladavanju prirodom (Žarden, 2006: 378–382).

Drugi prigovor dolazi od strane dubinskih ekologa i ide na račun antropocentrizma i uloge koju je Bukčin dodelio ljudima u upravljanju prirodnom evolucijom. Dok su dubinski ekolozi kritikovali Bukčina za antropocentrizam, on je ukazivao na njihovu mizantropiju i zanemarivanje socijalnih nejednakosti, odnosno na činjenicu da nisu svi ljudi podjednako krivi za ekološku degradaciju. Bukčin smatra da za postojeću ekološku krizu nije krivo čovečanstvo kao takvo, već način na koji je društvo uređeno (Žarden, 2006: 378–382). Socijalnu ekologiju su kritikovale i ekofeministkinje, ukazujući na njenu maskulinu orijentaciju (MacGregor, 2006).

Ekofeminizam predstavlja drugi značajan oblik diskursa ekološke pravde. Pojavio se sredinom 1970-ih godina na preseku feminističkih istraživanja i ekologije. Ekološki feminizam je zajednički naziv za raznolike pravce razmišljanja koji dovode u vezu patrijarhalne društvene obrasce i ekološku degradaciju. Na ovu raznovrsnost utiču kako razlike koje

postoje unutar feminizma tako i različite ekološke etike na koje se feministički pravci oslanjaju (Gaard, 1993; Warren, 2009: 228).

Slično socijalnoj ekologiji, i ekofeminizam prepoznaje vezu između društvene kontrole, hijerarhije, dominacije i ekološke krize. U tom smislu, fokusira se na analizu uzroka (kapitalistička ekonomija i patrijarhat) međusobno povezanih oblika ugnjetavanja i eksploatacije žena i prirodnog okruženja. Na taj način, ekofeminizam predstavlja dvostruku političku intervenciju: ekologije u feminizam i feminizma u ekologiju (Sturgeon, 1999). Osnovna postavka ekofeminizma jeste da vladajući obrasci dominacije čoveka nad čovekom i muškarca na ženom vode i do dominacije ljudi nad prirodom. Dakle, osnovni model dominacije se prenosi i na odnos prema prirodi, a sva ekološka razaranja su posledica takvog odnosa. Za razliku od dubinske ekologije, zastupnici ekofeminizma ne smatraju da je antropocentrizam sâm po sebi uzrok ekološke krize, već uzročno dejstvo pripisuju specifičnim oblicima nepravde utkane u društvene institucije i ustaljene prakse, pre svega misleći na patrijarhalni sistem. Slično kao socijalna ekologija, i ekofeminizam kritikuje preveliki naglasak dubinske ekologije na zaštiti divljine i zanemarivanje ljudskih gubitaka od ekoloških šteta (Žarden, 2006: 388–390; Warren, 2009: 229).

Kulturni ekofeminizam je pružio značajan doprinos razmatranju ekoloških problema. Prema ovoj perspektivi, žene su bile i ostale blisko povezane s prirodom, te su, poput prirode, kroz istoriju bile sistematski ugnjetavane. Ekološki i drugi problemi se mogu rešiti posredstvom stvaranja jedne alternativne „ženske kulture“, zasnovane na vrednovanju onoga što je patrijarhat omalovažavao – ženskog roda, ne-ljudske prirode, tela i emocija. Veza između alternativnih ženskih kultura i rešavanja ekoloških problema pronalazi se u ekološkoj etici zasnovanoj na staranju. Etika staranja podrazumeva jedan moralni poredak u kome kooperacija zamenjuje konflikte, srodnost konfrontaciju, a staranje o drugima zamenjuje prava i dužnosti. Majčinstvo i prijateljstvo se izdvajaju kao moralni ideali. Etika staranja je, prema mišljenju ove grupe feministkinja, izrazito ženska perspektiva, jer je bliska životnom iskustvu žena (pre svega materinstva). Ova etika nalaže da najpre moramo voleti, poštovati i diviti se Zemlji, pre nego što se zapitamo kako treba da se ponašamo prema njoj i kako bi nam ona mogla biti od koristi (Warren, 2000).

Postavke kulturnog ekofeminizma su se našle na meti kritika drugih struja feminizma, koje ističu da dualističko shvatanje prema kome su žene bliže prirodi samo doprinosi daljoj reprodukciji odnosa dominacije. Prema mišljenju feministkinja trećeg talasa, i ekološki pokret i feminizam treba da se bore protiv dualističkog načina mišljenja koji leži u osnovi logike dominacije (Žarden, 2006: 396–398; Warren, 2009: 229). Potrebno je

razotkriti obrasce dominacije koji su zajednički ugnjetavanju žena i prirode i krenuti u potragu za alternativnim, nedualističkim načinima razmišljanja o ljudskoj i neljudskoj prirodi. Treći talas ekofeminizma podstiče mišljenje koje je kontekstualističko (izbegavanje apstraktnih i univerzalnih moralnih iskaza koje nameću dominantne grupe), pluralističko, inkluzivno (poštovanje raznovrsnosti) i holističko (ljudska bića su deo prirode). Ovakva promena perspektive, smatraju predstavnici ovog pravca, trebalo bi da doprinese i promeni odnosa prema prirodnom okruženju (Žarden, 2006: 401–403).

Jedno novije istraživanje pokazuje da je ekofeministička politika počela da ostvaruje značajan uticaj unutar ekološkog pokreta, te da ekološki aktivisti sve više uzimaju u obzir povezanost rodni nejednakosti i ekoloških problema (Stoddart & Tindall, 2011). S druge strane, istraživanja ukazuju na opstajanje rodni nejednakosti u pogledu izloženosti ekološkim i klimatskim rizicima (Dankelman, 2010).

Uprkos pokušaju uspostavljanja veze između borbe za ženska prava i zaštite životne sredine, ekofeminizam je bio oštro kritikovan kako od mejnstrim feminizma tako i od strane ekoloških aktivista. Mejnstrim feminizam optužuje ekofeminizam da skreće pažnju sa specifično ženskih pitanja i okrivljuje ga za esencijalizam (Sargisson, 2001; Waren, 2009: 234). Uprkos raznovrsnosti ekofeminizama koji su se razvili od 1970-ih naovamo (iz liberalne, marksističke i anarhističke osnove) i usavršavanja njegovih teorijskih argumenata i stavova, kritika je i dalje usmerena na kulturno-ekofeminističko izjednačavanje žene s prirodom (Estevez-Saa & Lorenzo-Modia, 2018). S druge strane, za dubinsku ekologiju i socijalne ekologe, ekofeminizam je ili irelevantan (i stoga ignorisan) ili antropocentričan (i s te pozicije kritikovan) (Gaard, 1993; Alaimo, 2008).

Nastanak, razvoj i ključni koncepti sociologije okruženja

Sociologija okruženja je mlada disciplina. Prvi radovi iz ove oblasti počinju da se objavljuju tokom 1970-ih godina, u vreme bujanja ekološkog pokreta u razvijenim zemljama. Tih godina, kada u mnogim zemljama zaštita životne sredine postaje goruća društveno-politička tema, mejnstrim sociologija nije pokazivala preteranu zainteresovanost niti je raspolagala konceptualnim aparatom koji bi joj omogućio adekvatno bavljenje odnosom društva i prirodnog okruženja. Razmatranje ekoloških problema se zato pomera u okvire novonastajuće sociologije okruženja, na koju je mejnstrim sociologija uglavnom gledala s nipodaštavanjem. Jedan od razloga za takav stav matične nauke leži u tome što se tokom svoje istorije sociologija gradila praveći distancu u odnosu na prirodne nauke i insistirajući na tome da se društvene pojave mogu objasniti isključivo društvenim činiocima, osporavajući pritom uticaj bio-fizičkih faktora. S nastankom ekoloških problema, međutim, pred kraj 20. veka to uverenje je ozbiljno dovedeno u pitanje, dok je potreba za razvojem novih teorijskih koncepata za razumevanje odnosa društva i prirodnog okruženja postala očigledna (Hannigan, 2014: 18; Pellow & Nysenth-Brehm, 2013: 230; York & Dunlap, 2012: 504–505). Tu potrebu su među prvima prepoznala dvojica američkih sociologa – Rajli Danlap i Vilijem Katon, koji se smatraju osnivačima sociologije okruženja. Dovođenjem u pitanje osnovnih postulata klasične sociologije, postavili su temelje za razvoj sociologije okruženja. Sociologija okruženja je nastala s jednom velikom ambicijom – da

transformiše matičnu disciplinu tako što će u nju inkorporirati neantropocentričnu ekološku perspektivu i shvatanje da su sva društva zavisna od svog prirodnog okruženja (York & Dunlap, 2012: 504–505). Paradigmat-ska promena unutar sociologije samo je prvi korak u velikoj socio-ekološkoj transformaciji sveta koju je sociologija okruženja sebi dala za zadatak.

Američka sociologija okruženja je potekla s katedre za ruralnu sociologiju Vašingtonskog državnog univerziteta, gde su 1970-ih godina radili pioniri sociologije okruženja – Rajli Danlap, Vilijam Katon, Vilijam Frojdenberg i Judžin Rosa. Prema rečima Vilijema Frojdenberga, tih godina je u istaknutim sociološkim časopisima u Americi (a i šire) bilo gotovo nemoguće objaviti rad iz oblasti sociologije okruženja. Korišćenje poj-mova „prirodno okruženje“ ili „ekologija“ u sociološkim tekstovima nije bilo poželjno, pa se ispitivanje socio-ekoloških odnosa često prikrivalo nečim drugim, recimo pričom o društvenim zajednicama (Scott & Johnson, 2016: 2–3). Ipak, 1976. godine osnovana je Sekcija za sociologiju okruženja Američke sociološke asocijacije, čime je formalno započeo razvoj ove discipline u Americi.

Kako primećuju Lidskog i saradnici (Lidskog et al., 2015), američka sociologija okruženja je od samog početka bila posvećena ideji da biofizičkim činionicima treba dati prostora u sociološkoj analizi. Borba za ovu ideju je bila osnova kolektivnog identiteta i jedinstvenog epistemičkog jezgra sociologije okruženja u Americi. Samim tim, relativno je lako izdvojiti ključne figure i najvažnije radove iz ove oblasti, kao i rekonstruisati istorijat razvoja discipline. Pored toga, važno je napomenuti da je sociologija okruženja u Americi gradila svoj legitimitet na kritici matične discipline, političkog mejnstrima i ekonomskih i političkih centara moći.

Na evropskom kontinentu, sociologija okruženja je počela da se razvija nešto kasnije, krajem 1980-ih godina. Takođe je bila blisko povezana s ruralnom sociologijom, ali znatno slabije institucionalno utemeljena i manje u konfrontaciji s matičnom disciplinom nego što je to bio slučaj u Americi. Umesto građenja institucionalnih temelja, sociolozi okruženja u Evropi nastojali su da se jasnije pozicioniraju u odnosu na prirodne nauke i da sociološka razmatranja uključe u studije životne sredine (Mol, 2006: 6–8). Pored toga, evropska sociologija okruženja nema kanonskih testova, prepoznatih osnivača, niti jak kolektivni identitet. Ona je eklektična, sa strože postavljenim granicama prema prirodnim naukama, ali slabije razgraničena u odnosu na matičnu disciplinu. Takođe, manje je kritički nastrojena, uz snažan uticaj teorijskog pristupa ekološke modernizacije (Lidskog et al., 2015: 350–351).

Danas se američka i evropska škola mišljenja unutar sociologije okruženja sve više približavaju, prisutna je razmena i integracija znanja. Ipak,

određene razlike i dalje opstaju (Mol, 2006: 18; Lidskog et al., 2015: 340). U tabeli 2 sumarno su predstavljene najvažnije razlike između sociologije okruženja u SAD i u Evropi.

Tabela 2. Sociologija okruženja u SAD i Evropi

	SAD	Evropa
Vreme nastanka	1970-e	1980-e
Poreklo i uticaj drugih disciplina	Ruralna sociologija, ali i uticaj urbane sociologije (Čikaška škola), humane/socijalne ekologije i evolucione ekologije/darvinizma	Ruralna sociologija, primetan uticaj sociologije nauke i tehnologije, sociologije kulture, studija društvenih pokreta, politikologije i filozofije
Strategije legitimizacije	Pozicioniranje u odnosu na matičnu disciplinu (uvođenje nove ekološke paradigme kao kritika paradigme ljudskog izuzeća karakteristične za mejnstrim sociologiju)	Pozicioniranje u odnosu na prirodne nauke (ukazivanje na društvenu konstruisanost ekoloških rizika i problema, ekološke nejednakosti itd.)
Oslanjanje na sociološku tradiciju	Veće oslanjanje na klasičnu sociološku tradiciju (Marks, Veber), ponovno čitanje socioloških klasika	Oslanjanje na savremenu sociološku teoriju (socijalni konstruktivizam, postmodernizam, teorija rizičnog društva, studije potrošnje, teorija ekološke modernizacije). Naglašen je uticaj Ulriha Beka, Entonija Gidensa, Bruna Latúra i Džona Urija.
Konceptualizacija okruženja i debata realizam vs. konstruktivizam	Fokus je na objašnjenju ekološke degradacije. Parametri prirodnih nauka se koriste kao ulazni podaci za sociološku analizu. Okruženje se vidi kao delimično sastavljeno od biofizičkih realnosti koje su nezavisne od društvenih praksi. Američkoj SO je bliža pozicija realizma.	Fokus je na objašnjenju ekološke reforme. Biofizička realnost se vidi kao realna ali uvek aktuelizovana kroz društvene prakse i procese interpretacije. Evropskoj SO je bliža pozicija socijalnog konstruktivizma.
Organizacija i institucionalizacija područja	Visoko institucionalizovana na nacionalnom nivou s razvijenim kolektivnim identitetom i zajedničkim epistemološkim jezgrom	Manje institucionalizovana, pluralistička, eklektička, fragmentarna; slab zajednički identitet

Veze s vanakademskim kontekstom	Kombinuje jak akademski profil s antihegemonim delovanjem povezanim sa samoniklim društvenim pokretima. Slabo angažovanje kroz formalne političke kanale. Bez povezivanja s korporacijama ili velikim nevladinim organizacijama (NVO).	Postoji relativno razvijena saradnja s formalnim političkim institucijama, privatnim korporacijama i NVO.
Međusobne kritike	Američka SO ukazuje na to da je evropska tradicija „ne-realistična“ zato što ignoriše bio-fizičke aspekte realnosti	Evropska SO vidi američke kolege kao nedovoljno refleksivne jer ne uviđaju da su svi oblici znanja, čak i oni koji proizvode prirodne nauke, podložni društvenoj konstrukciji.

Prilagođeno na osnovu: Lidskog et al., 2015: 351; i Mol, 2006.

Razvoj sociologije okruženja pratili su usponi i padovi koji su korespondirali s fluktuacijama u interesovanju javnosti za ekološku tematiku. S naftnom krizom, „zelene“ sedamdesete zamenjuju godine uspona neoliberalizma, tokom kojih se fokus pomera na ekonomski rast, a ekološka pitanja odlaze u drugi plan. Te promene su se nepovoljno odrazile na sociologiju okruženja, kočeci njen razvoj tokom ove dekade. Ekološke teme ponovo ulaze u modu tokom devedesetih, kada novoosnovane međunarodne organizacije počinju intenzivno da se bave ekološkom degradacijom i pitanjem klimatskih promena. Sociologija okruženja tada dobija vetar u leđa, nastavljajući svoj manje-više nesmetan razvoj i na početku 21. veka.

U prilog rastućem značaju sociologije okruženja govore nalazi istraživanja koji pokazuju da, iako su tokom prve dve decenije (1970–1990) tekstovi iz ove oblasti teško pronalazili put do prestižnih publikacija, sociologija okruženja vremenom postaje sve zastupljenija (već tokom 1990-ih, a ubrzano nakon 2000. godine) (Scott & Johnson, 2016: 4–5). Pored toga, nalazi ukazuju na trend porasta popularnosti ovog polja istraživanja i njegovog specifičnog pristupa u okvirima sociološkog mejnstrima. Otvaranje mejnstrim sociologije za ekološke teme svakako je olakšalo to što su sociolozi okruženja, u prvo vreme, koristili tradicionalne sociološke koncepte i pristupe, kao što su stratifikacija i (ekološka) nejednakost, da bi tek kasnije odnos između društvenog i fizičkog okruženja počeo da figurira kao predmet interesovanja (Scott & Johnson, 2016). Pored toga, na bolje pozicioniranje sociologije okruženja pozitivno je uticao porast budžeta za istraživanja u oblasti zaštite životne sredine i klimatskih promena (Lidskog et al., 2015: 342–343). Istraživanja takođe pokazuju da, iako i

dalje postoje odvojene istraživačke zajednice i tradicije ispitivanja ekološko-društvenih interakcija („sociologija okruženja“, „sociologija ekoloških problema“, „sociologija prirodnih resursa“), one ne delaju nezavisno jedna od druge, a prisutna je i intenzivna razmena znanja (Buttel & Field, 2002; Quin et al., 2019). Sociologija okruženja je danas prepoznata i institucionalizovana sociološka disciplina.

Za više od četiri decenije postojanja, sociologija okruženja se razvila od malog, marginalnog područja istraživanja do posebne sociološke discipline zastupljene kako u univerzitetskim kurikulumima tako i u relevantnim sociološkim časopisima, na međunarodnim konferencijama, panelima, u istraživačkim grupama i komitetima. Ekološke teme su sve više prisutne i u okviru opšte sociologije, koja počinje da odgovara na globalne ekološke izazove, a sociolozi okruženja aktivno rade na tome da specifičnim sociološkim uvidima prošire korpus znanja do kojih su došli istraživači iz oblasti prirodne nauke (Dunlap, 2015: 796; York & Dunlap, 2012: 504–505). Ipak, mejnstrim sociologija još uvek nije usvojila novu ekološku paradigmu kao dominantan pogled na društvenu stvarnost. To je područje u kome sociolozi okruženja nameravaju da se više angažuju u budućnosti.

Predmet izučavanja sociologije okruženja

Jedno od pitanja koja se provlače kako u sociološkim diskusijama tako i izvan ovog uskog akademskog kruga, jeste *čime se zapravo bavi sociologija okruženja* (Jorgenson, 2018: 1088). Jedan deo nesporazuma u vezi s predmetom sociologije okruženja nastao je zato što se pod pojmom okruženja (engl. *environment*) podrazumevaju veoma različite stvari – od društvenih grupa kojima pripadamo (npr. porodično okruženje), preko šireg društva (društveno-političko okruženje), do prirodnog okruženja, koje jeste u fokusu ove discipline. Prema mišljenju Lesli King i Deборе Mekarti-Orifej, pronalaženje odgovora na to pitanje podrazumeva dublje ispitivanje oba aspekta: i sociologije i životne sredine. Sociologija je, pre svega, način posmatranja i tumačenja društvenog sveta. Omogućava nam da bolje razumemo društvenu organizaciju, nejednakosti i različite oblike ljudskih interakcija. Poput sociologije, i okruženje može biti neuhvatljiv pojam. Recimo, može se postaviti pitanje: da li je životna sredina negde spolja, „u prirodi“, netaknuta? Ili su ljudi deo okruženja? Za sociologe okruženja odgovor na ovo pitanje jeste da „životna sredina“ obuhvata kako najudaljenije krajeve planete tako i sve delove našeg svakodnevnog života. Većina sociologa okruženja smatra da su ljudi i priroda neraskidivo

povezani i da se okruženje i društvo mogu u potpunosti razumeti samo u totalitetu, nasuprot dualističkom viđenju koje se uvrežilo u zapadnoj kulturi. Naše podvajanje i nerazumevanje odnosa čoveka i prirode je i dovelo do ekoloških problema s kojima se danas suočavamo i ograničava našu sposobnost da te probleme rešavamo (King & McCarthy-Auriffeille, 2020: 1).

Adresirajući pitanje predmeta bavljenja sociologije okruženja, Stjuart Loki, jedan od istaknutih sociologa okruženja, kaže sledeće:

Mi [sociolozi okruženja] istražujemo društvene uzroke ekoloških problema, otkrivamo političke i ekonomske interese koji igraju ulogu u ekološkim konfliktima, ukazujemo na nejednaku izloženost zagađenju i gubitku prirodnih resursa, procenjujemo efekte ekološke politike, istražujemo ekološki aktivizam i pokrete, ispitujemo karakteristike ekološke svesti i stavova i tako dalje. Sociologija okruženja predstavlja primenu sociološke imaginacije na veze između ljudi, institucija, tehnologija i ekosistema. (Lockie, 2015b: 140)

Kao i prema ključnim sociološkim konceptima koje nastoji da preispita i revidira uklanjajući iz njih ostatke paradigme ljudskog izuzeća, sociologija okruženja je otvorena, ali i kritički nastrojena prema saznanjima koja dolaze iz prirodnih nauka (biologije, ekologije, fizike, hemije). Ona ih propušta kroz poseban sociološki filter, odbijajući da ih prihvati „zdravo za gotovo“, svesna da ni ova znanja nisu lišena pristrasnosti (Lockie, 2015b: 139). Za sociologiju okruženja je ključno to, smatra Loki, da ne treba da reprodukuje ideju da su društva sačinjena od ljudi, a okruženje od svega ostalog. Umesto toga, treba reći da su veze između ljudi dugog trajanja (koje prepoznajemo kao društvo) omogućene, ali i otežane jednom mnogo širom mrežom odnosa u koju su smeštene. Društvo je ugnježdano i nerazdvojivo uvezano u širi splet koji čini planetarni ekosistem. Sve je sa svime povezano. Nemogućnost vode, ekosistema, hemijskih jedinjenja, biljki, životinja, mikroba ili mašina da imaju istu vrstu dejstvenosti kao ljudi ili institucije ne znači da su oni išta manje važni u produkciji i reprodukciji društvene stvarnosti. Kako primećuje Loki, vrlo je izazovno prihvatiti da društvo nije nešto ekskluzivno ljudsko, već da brojni drugi činoci imaju uticaja. Iz tog razloga, ekosistemski procesi treba da budu važan deo socioloških razmatranja (Lockie, 2015b: 142).

Ukazujući na globalni karakter ekoloških problema, drugi autori dodaju značaj razvoja *globalne sociologije okruženja*, čija je misija da sarađuje s drugim disciplinama u različitim kontekstima, postajući na taj način spremnija da odgovori na globalne ekološke izazove (Lidskog et al., 2015; Lidskog & Waterton, 2015).

Iako se, i u Americi i u Evropi, sociologija okruženja definiše kao istraživanje interakcije između društva i prirodnog okruženja, postoje

razlike u pogledu konceptualizacije samog pojma okruženja. Sociologija okruženja u SAD oslanja se na shvatanje prema kome je okruženje sačinjeno od biofizičkih elemenata, što znači da bi u sociološka razmatranja trebalo uključiti biofizičke varijable. U tom smislu, neophodno je „ekologizovati“ sociologiju, kako bi ona usvojila shvatanje da društveni život zavisi i od ekosistemskih procesa. Ovakav pristup je doprineo tome da američka sociologija okruženja bude otvorenija prema uključivanju u svoje analize parametara preuzetih iz prirodnih nauka. S druge strane, iako evropska škola ne negira važnost ekosistema za ljudska društva, manje je spremna da uključi ekosistemske faktore u svoje analize (tu je donekle izuzetak Laturov pristup akteri–mreže). Za evropsku sociologiju okruženja karakteristično je shvatanje da je biofizička realnost (čije se nezavisno postojanje priznaje) u ljudskoj percepciji uvek posredovana socijalnim praksama i interpretativnim procesima (Lidskog et al., 2015: 345–346). U tom smislu, prema mišljenju konstruktivistički orijentisanih evropskih sociologa okruženja, predmet izučavanja sociologije okruženja predstavljaju interakcije koje postoje između društva i njegovog prirodnog okruženja, odnosno socijalna konstrukcija ekoloških rizika (Lidskog et al., 2015: 341).

Razlike koje postoje između evropske i američke sociologije okruženja u izvesnoj meri se poklapaju s podelom na „sociologiju ekoloških problema“ (engl. *sociology of environmental issues*) i sociologiju okruženja (engl. *environmental sociology*)⁹. Sociologija ekoloških problema predstavlja primenu postojećih znanja iz opšte i drugih posebnih sociologija (npr. političke sociologije, organizacione sociologije, sociologije društvenih pokreta i dr.) na razmatranje ekoloških tema (npr. istraživanje ekološkog pokreta, ekološkog aktivizma, ekoloških nejednakosti itd.). Nasuprot tome, sociologija okruženja se bavi međuticajima društva i prirodnog okruženja (Dunlap, 2015: 796; York & Dunlap, 2012: 507). Iako potonje teme svakako predstavljaju srž i distinktivni karakter sociologije okruženja, mišljenja smo da i druge socio-ekološke teme, kao što su ekološki pokreti, ekološka nejednakost ili ekološka potrošnja, zaslužuju svoje mesto unutar ove discipline. U tom smislu, nastojaćemo da pokažemo da su za sociologiju okruženja jednako važna pitanja poput nejednake distribucije ekoloških rizika u odnosu na klasne, rasne, rodne i druge društvene nejednakosti ili delovanja ekološkog pokreta, kao što je važno i identifikovanje osnovnih materijalnih preduslova za funkcionisanje društava – demografske karakteristike (veličina i rast populacije), nivo proizvodnje i potrošnje, kao i način

9 Jedan od ciljeva sociologije okruženja, posebno u Americi, bio je da se pristup ekološkoj tematici pomeri od „sociologije ekoloških problema“ ka „pravoju“ sociologiji okruženja, koja u obzir uzima uticaj bio-fizičkih činilaca na društvo (Scott & Johnson, 2016).

proizvodnje (tehnologija), dostupnost i karakteristike prirodnih resursa, mogućnost okruženja da apsorbuje nusproizvode ljudskih aktivnosti, te povratni uticaji koje antropogeni poremećaji ekosistema imaju na društvo.

Kao i druge grane sociologije, sociologija okruženja se oslanja na različite teorijske tradicije i metodološke pristupe. Međutim, možda više nego druge poddiscipline, sociologija okruženja prelazi disciplinarne granice, ulazeći u šire istraživačko polje proučavanja prirode (Lidskog et al., 2015: 342). Sociologija okruženja uspostavlja odnose saradnje s ekologijom kao naukom koja proučava odnos živih bića prema njihovom okruženju, njihove međusobne odnose u datoj sredini i uticaj sredine na živa bića (Bibi & Brenan, 2008). Sociologija okruženja je blisko povezana i s političkom ekologijom, kao politikološkom disciplinom koja se bavi time kako politika, političke ideologije, subjekti i odnosi utiču na odnos društva prema životnoj sredini, te kako specifični ekološki problemi utiču i menjaju politiku (Nadić, 2012). Na kraju, u bliskoj je vezi i s ekološkom filozofijom i etikom (Žarden, 2006; Attfield, 2003), kao i s ekološkom psihologijom, koja se fokusira na veze između individualnih crta ličnosti, ekološke svesti i ekološkog ponašanja (Aronson et al., 2013: 504–525).

Imajući u vidu široki opseg bavljenja sociologije okruženja, Frederik Batel je izdvojio pet ključnih oblasti: istraživanje nove ljudske ekologije; ekološki stavovi, vrednosti i ponašanja; ekološki pokreti; tehnološki rizici i procena rizika; politička ekonomija okruženja i ekološka politika (Buttel, 1987). Ove oblasti su, s izvesnim razlikama u akcentu ili dominantnoj perspektivi, prisutne u većini istaknutih udžbenika iz oblasti sociologije okruženja. Tako poznati udžbenik Džona Hanigana (John Hannigan, *Environmental Sociology*, 3rd ed., 2014) daje obuhvatan prikaz teorijskih i empirijskih saznanja iz oblasti sociologije okruženja, s posebnim naglaskom na socio-konstruktivističkom pristupu, baveći se sledećim temama: savremeni ekološki izazovi; osnovne perspektive i kontroverze u sociologiji okruženja; socijalna konstrukcija ekoloških rizika; ekološki diskursi; mediji i zaštita životne sredine; nauka i ekološki problemi; konstrukcija ekoloških rizika; i globalni ekološki problemi. Kroz celu knjigu autor nastoji da ukaže na važne doprinose konstruktivizma, pre svega analize ekoloških diskursa i njihove uloge u razumevanju ekološke politike. S druge strane, jedan istaknuti američki udžbenik (Michael Mayerfeld Bell & Michael Carolan, *An Invitation to Environmental Sociology*, 3rd ed., 2009) pristupa predstavljanju predmeta sociologije okruženja tako što skreće pažnju na isprepletanost „društvenog“ i „prirodnog“ kroz tri aspekta ove interakcije – materijalni, ideološki i akterski. Ta tri aspekta se dalje razvijaju kroz sledeće teme: ekološki problemi i društvo; materijalna osnova ljudskog društva i ekološki dijalog; proizvodna traka; rast stanovništva i

ekološka degradacija; telo i zdravlje; ideologija ekološke dominacije; ideološke osnove ekološke zabrinutosti; ljudska priroda i priroda; racionalnost ekoloških rizika; mobilizacija ekološkog društva i ekološka uprava.

Naglasak na aktivističkoj ulozi sociologije okruženja prisutan je u jednom broju knjiga namenjenih pre svega studentima sociologije, među kojima se posebno izdvaja zbornik koji su priredile Lesli King i Debora Mekarti-Orifej pod naslovom *Sociologija okruženja: od analize do akcije* (Leslie King & Deborah McCarthy Auriffelle, *Environmental Sociology: From Analysis to Action*, 4th ed., 2020). U ovoj kolekciji radova razmatra se širok spektar tema: imaginacija prirode; politička ekonomija i ekološka reforma (revolucija); rasa, klasa, etnicitet, rod i životna sredina; uticaj medija na ekološke stavove i vrednosti; ekološke katastrofe; karakteristike ekoloških pokreta i ekološke promene. Kako bi naglasile specifično sociološki pristup u razmatranju okruženja, urednice su organizovale tekstove prema sociološkim konceptima umesto po ekološkim temama. Ovakva struktura je u skladu s ključnom porukom s kojom su urednice želele da ostave čitaoca, a to je da su ekološki problemi u osnovi društveni problemi, te da sociološka perspektiva pomaže da se prevaziđu ograničenja individualističkih pristupa koji dominiraju ekološkim diskursima. Drugim rečima, većina ekoloških problema proističe iz strukturnih karakteristika društva, svakako značajno više nego iz individualnih odluka i ponašanja pojedinaca. Naglašeno je da razumevanje socioloških aspekata ekoloških problema može doprineti pozitivnim socio-ekološkim promenama, te ostvarivanju socijalne pravde i ekološke održivosti.

Teorijske osnove sociologije okruženja

Prema mišljenju istoričara discipline, prvi sociolozi su bili veoma zainteresovani za uticaje biofizičkih činilaca na društveno delanje, ali je s kanonizacijom sociologije, do koje je došlo posle Drugog svetskog rata, ova tema gotovo u potpunosti skrajnuta (Konel, 1999). Rani sociološki radovi su uzimali u obzir dejstvo geografskih i bioloških činilaca i ispitivali uticaj raspoloživosti resursa na razvoj društva. Razmatranje društvenog značaja prirodnih činilaca bilo je prisutno i kroz darvinističke koncepte evolucije, prirodne selekcije i preživljavanja najснаžnijih (Hannigan, 2014: 19–20). Ogist Kont je, recimo, smatrao da društvena teorija treba da se bazira na saznanjima preuzetim iz biologije, zato što ljudi u velikoj meri podležu biološkim zakonitostima. Herbert Spenser je verovatno najpoznatiji po svojim pokušajima da poveže teorije društvene promene s biološkim teorijama. Oslanjajući se na radove Spensera i Maltusa, Samner je isticao da

osnovu ljudskog društva predstavlja odnos između ljudi i zemljišta. Tamo gde je populacija velika a zemljište nedovoljno plodno, borba za opstanak postaje intenzivna, dok glad, sukobi i masovne migracije postaju neminovnost (Dickens, 1992: 20–27).

Dok je čišćenje sociologije od različitih „izama“ (biologizam, psihologizam, geografizam itd.), koje je obavila druga generacija sociologa predvođena Emilom Dirkemom, imalo za cilj izdvajanje sociologije kao posebne discipline, stvaranje sociološkog kanona u kome su učestvovali sociolozi sa sredine 20. veka predstavljalo je pokušaj razrešenja krize u kojoj se sociologija našla nakon Drugog svetskog rata (Konel, 1999). U želji da raskrsti s imperijalističkim, seksističkim i rasističkim nasleđem koje se provlačilo kroz dela ranijih mislilaca, nova generacija sociologa je iz zvanične istorije sociologije izostavila bavljenje odnosom prirode i društva, stavljajući u fokus teme poput klase, moći, nejednakosti, te uticaja ekonomskih i političkih činilaca u oblikovanju društvenih odnosa itd. Sociologija je predstavljena kao nauka o industrijskom društvu koja je nastala iz potrebe rešavanja problema anomije, otuđenja, klasne borbe, ubrzane urbanizacije i industrijalizacije, procesâ koji su pritiskali moderni svet. S druge strane, opčinjeni posleratnim razvojem, sociolozi su veličali mogućnosti koje za ostvarivanje ideala jednakosti i stvaranje boljih uslova života pruža socijalni inženjering. Pored toga, verovali su u mogućnost neograničenog razvoja, zasnovanog na kontinuiranom napredovanju nauke i tehnologije, dok su zanemarivali prirodno okruženje, smatrajući da se ograničenja koja ono postavlja mogu prevazići primenom naučnih i tehnoloških inovacija. S druge strane, marksistički orijentisani sociolozi su u razmatranju ekoloških pitanja videli skretanje pažnje s mnogo važnije teme klasne borbe (Hannigan, 2014: 21–22).

Pored sociologa okruženja, koji u istoriji matične discipline pronalaze izvesno interesovanje za pitanje odnosa društva i prirode, postoje i autori, poput Katona i Danlapa, koji smatraju da je sociologija, uz svu teorijsku raznolikost, oduvek ignorisala prirodno okruženje i njegov uticaj na društvo (Catton & Dunlap, 1978). Pomenuta dvojica autora ukazuju na to da je nespремnost sociologije da u svoja razmatranja uključi prirodno okruženje proizašla iz pogleda na svet karakterističnog za paradigmu ljudskog izuzeća, odnosno shvatanja da su ljudska društva izuzeta od delovanja prirodnih zakonitosti. Kako primećuje Alan Mazur, sociologija i druge društvene nauke sklone su tome da tretiraju ljude kao nešto posebno, *sui generis*, zasebnu vrstu u odnosu na ostatak životinjskog sveta, za koju ne važe ista pravila. Ignorišući evoluciju, smatra Mazur, sociolozi nastoje da objasne naše ponašanje i institucije kao da su stvoreni ni iz čega i kao da baš nikakve veze nemaju s našim

primatskim poreklom¹⁰ (Mazur, 2005). Drugi autori pak smatraju da je paradigma ljudskog izuzeća u većoj meri karakteristika sociologije koja je nastala nakon Drugog svetskog rata, u vreme naglog tehnološkog napretka i ovladavanja prirodom, dok su radovi Dirkema, Vebera i Marksa bili mnogo otvoreniji prema razmatranju odnosâ koji postoje između prirode i društva (Foster, 1999; Rosa & Richter, 2008; Pellow & Nyseth Brehm, 2013: 231).

Klasična sociološka teorija i okruženje

Sociologija okruženja se, s jedne strane, razvijala pod snažnim uticajem nove ekološke svesti, čiji se prodor u zapadnim društvima beleži od kraja 1960-ih godina. S druge strane, sociologija okruženja se (posebno u Americi) razvijala i kao kritika klasične sociološke teorije (Lidskog et al., 2015: 344–345). Klasičnoj sociološkoj teoriji sociologija okruženja zamera izostanak temeljnijeg promišljanja odnosa između društva i njegovog prirodnog okruženja. Iz perspektive većine sociologa okruženja, Marks, Veber i Dirkem su naglašavali distinktivno društvene koncepte (recimo, klasu, moć, otuđenje) kao nezavisne varijable, i distinktivno društvene zavisne varijable (kao što su društveni razvoj, industrijalizacija, nejednakost, demokratija, revolucija itd.). Ipak, fragmentarno, u njihovim radovima se mogu pronaći promišljanja odnosa društva i prirodnog okruženja. Treba imati u vidu da je ova generacija sociologa radila na konstituisanju posebne discipline i, s tim u vezi, insistirala na uklanjanju primesa drugih naučnih oblasti iz sociologije (kritikujući, recimo, Konta i Spensera, koji su koristili biološke koncepte i analogije). Pored toga, klasici su radili u doba kada, s jedne strane, još uvek nije bilo vidljivih ekoloških posledica industrijskog razvoja, a, s druge, ekologija, epidemiologija i biologija nisu bile dovoljno razvijene da bi prepoznale prve naznake promena u prirodnom okruženju. Kako primećuje Goldblat: „Sa istorijske tačke gledišta, klasici društvene teorije javili su se dovoljno kasno da posvedoče ne samo izlazak modernih društava iz njihovih organskih ograničenja, već i njihov dinamički kapacitet da transformišu prirodni svet. Ali su zato stigli suviše rano da bi mogli u punoj meri zapaziti sve implikacije koje te transformacije sadrže...“ (Goldblat, 2014: 131). S tim u vezi, „primarno ekološko pitanje

10 Drugi ekstrem, smatra Mazur, predstavlja pristup koji ne pravi razliku između ljudi i kolonije insekata, oslanjajući se na genetske mehanizme u tumačenju obrazaca ljudskog ponašanja. U shvatanju ljudskog ponašanja i njegovih ekoloških posledica, prema Mazurovom mišljenju, potrebno je zauzeti središnju poziciju, onu koja u vrednosnom smislu ne izdvaja ljudsku od ostalih vrsta, ali istovremeno uvažava kompleksnost ljudskog društva, kao i specifične kulturne tvorevine (Mazur, 2005).

za klasičnu društvenu teoriju nije bilo poreklo savremene degradacije okruženja, već to kako su predmoderna društva bila ograničena svojim prirodnim okruženjem, i kako su moderna društva uspela da prevaziđu ta ograničenja ili da se u izvesnom smislu odvoje od svojih 'prirodnih' korena" (Goldblat, 2014: 130). O prevazilaženju prirodnih ograničenja govori Tenijes kada opisuje prelazak iz zajednice u društvo ili Dirkem kada tumači prelazak iz društva mehaničke u društvo organske solidarnosti.

Imajući u vidu okolnosti o kojima piše Goldblat, ne treba da iznenadi to što su dela klasičnih autora relativno siromašna u pogledu promišljanja odnosa važnih za sociologiju okruženja (Hannigan, 2014; Goldblat, 2014). Ipak, baveći se analizom klasičnih dela, pojedini američki autori pronalaze u njima elemente relevantne za savremenu sociologiju okruženja.

Okruženje iz perspektive osnivača sociologije

Od trojice klasika, sociolozi okruženja su najviše kritikovali *Dirkema*. Na meti kritike posebno se našlo njegovo insistiranje na tome da društvene činjenice treba izdići iznad činjenica nižeg reda (biološke, psihološke) i analizirati ih kao nezavisne entitete. Društvene činjenice (koje se ne mogu svesti na psihološke i biološke fenomene) predstavljaju ekskluzivno polje bavljenja sociologije, dok istovremeno sociologija treba da odbaci sve ne-sociološke pristupe u tumačenju društva, koji su, po svojoj prirodi, redukcionistički. Uprkos kritikama da je iz socioloških razmatranja isključio faktore okruženja, pojedini autori u Dirkemovom određenju društva kao nečeg većeg od sume pojedinačnih delova iz kojih se sastoji vide princip emergencije, koji je suštinski važan za razumevanje odnosa prirode i društva (Richter & Rosa, 2008).

Jedno od važnih mesta za razumevanje Dirkemovog odnosa prema pitanju okruženja jeste njegovo razmatranje prelaska iz društva mehaničke solidarnosti u društvo organske solidarnosti, o kome govori u knjizi *O podeli društvenog rada*. Prema Haniganu, ovaj teorijski pokušaj razumevanja procesa modernizacije stavio je u drugi plan ekološku krizu koja nastaje kao posledica naglog rasta populacije (Hannigan, 2014: 24). Ipak, ne treba zanemariti činjenicu da je u gustini naseljenosti stanovništva i njenom odnosu prema materijalnim resursima Dirkem video pokretačku snagu koja dovodi do društvenog razvoja. Na taj način je učinio prirodni svet odlučujućim faktorom u istoriji čovečanstva (Goldblat, 2014: 129; Rosa & Richter, 2008). Takmičenje oko resursa u uslovima guste naseljenosti dovodi do razvoja društvene diferencijacije, što predstavlja ključnu komponentu modernih društava. Prema Dirkemu, međutim, gustina naseljenosti

i dostupnost resursa gube značaj u modernim društvima. U društvima savremenog sveta svi poremećaji su društvene prirode i nema prostora za razmatranje sprege povratnih uticaja prirodnih činilaca na društvo (Pajvančić-Cizelj, 2015: 8).

Kada je u pitanju socio-ekološka misao *Marksa* i *Engelsa*, važno je pomenuti da su obojica smatrali da kapitalizam, odnosno klasni sukobi i podela rada, dovode ne samo do otuđenja ljudi od procesa rada, već i od prirode, što je najvidljivije u sistemu kapitalističke poljoprivrede (u čijim okvirima se eksploatišu i ljudi i zemljište). Jedan činilac, kapitalizam, smatra se ključnim krivcem za ekološke probleme – od prenaseljenosti i preteranog trošenja resursa, do otuđenja ljudi od prirode s kojom su nekada činili jedinstvo. U kasnijim Marksovim radovima postaje naglašenija antropocentrična perspektiva, pa se ljudsko delovanje prevashodno sagledava iz ugla usavršavanja veština i ovladavanja prirodom, nasuprot idejama o humanizaciji prirode koje su prisutne u ranijim Marksovim radovima (Hannigan, 2014: 26).

Pretresajući istoriju sociologije u potrazi za razmišljanjima o odnosu društva i okruženja, Džon Belami Foster je skrenuo pažnju na Marksovu teoriju *metaboličkog procepa* koja ima mnogo dodirnih tačaka s onim što se danas naziva ekološka održivost (Foster, 1999; Foster 2000: 141–177). Marks je prve nagoveštaje ekološke krize video u degradaciji poljoprivrednog zemljišta. Već tokom 1860-ih dolazi do značajnog narušavanja ekosistema jer, kao posledica intenzivne (kapitalističke) poljoprivredne proizvodnje, zemljište ne uspeva da se obnovi potrebnom brzinom. Marks je tvrdio da je proces urbanizacije, podstaknut razvojem industrijskog kapitalizma, odvojio ljude od zemlje, stvarajući metabolički procep u razmeni materija između ljudi i prirode, koja je u preindustrijskom periodu bila manje-više održiva. Pre intenzivne urbanizacije, materije preuzete iz zemlje u procesu poljoprivredne proizvodnje bile su vraćane nazad kroz proces đubrenja, dok u urbanim društvima ekstrahovani prirodni resursi odlaze u gradove, a krajnji proizvod njihove potrošnje je otpad koji izlazi iz procesa, odnosno ne vraća se nazad u prirodni ciklus i tako postaje problem. Dakle, već je Marks video da je industrijsko kapitalističko društvo po svojoj suštini neodrživo. Prema Fosterovom mišljenju, ključnu karakteristiku Marksovog materijalizma predstavlja njegov zaključak da su sva društva zavisna od metaboličke interakcije koju imaju sa svetom prirode.

Teorija metaboličkog procepa danas nalazi primenu u istraživanjima klimatskih promena (recimo, u ispitivanju globalnih ugljeničkih ciklusa) i degradacije prirodnih ekosistema (York & Dunlap, 2012: 509). Na osnovama Marksove političke ekonomije razvijeno je još nekoliko značajnih pristupa u sociologiji okruženja, kao što je Šnebergova teorija *proizvodne*

trake (engl. *treadmil of production* [Schnaiberg, 1980]) i teorija *druge kontradiktornosti kapitalizma* Džejmisa O'Konora (O'Connor, 1988, 1991), o kojima će još biti reči.

Kad je sociologija okruženja u pitanju, od trojice klasika, rad *Maksa Vebera* predstavlja posebnu zagonetku. Dok je za pojedine sociologe okruženja njegov doprinos efemeran (Goldblatt, 1996), drugi u njemu pronalaze inspiraciju (Walker, 2005, prema Pajvančić-Cizelj, 2015: 10).

Ekološka analiza Veberovih dela odvijala se u dva pravca. Jedna grupa autora ističe značaj Veberove sociologije religije i empirijskih istraživanja antičkih društava, u kojima on uzima u obzir ulogu koju prirodni resursi imaju u istorijskom razvoju društava. Veber pominje i sukobe društvenih klasa i statusnih grupa oko resursa (npr. oko irigacionih sistema). Drugi autori pak vide Veberovu sociologiju okruženja u njegovim razmatranjima procesa racionalizacije iznetim u *Privredi i društvu*, gde se naglasak stavlja na udaljavanje od prirode kroz proces racionalizacije. U tom smislu, kao širi zaključak iz Veberovog ispitivanja procesa racionalizacije, može se izvesti sledeće: što se više trudimo da upravljamo procesima oslanjajući se na principe ciljne racionalnosti, to više otvaramo vrata za negativne i neželjene posledice po okruženje (ekološka iracionalnost) (Hannigan, 2014: 24–25).

Iz perspektive Fostera i Holmanove, Veberova sofisticirana interpretativna pozicija prepoznaje da vrednosti i značenja koja se pripisuju ekološkim prilikama i događajima mogu imati uticaj na društvene promene. Za ovo dvoje autora posebno je značajno shvatanje kapitalizma kao ekonomskog sistema koji uništava sve što bi moglo ograničiti njegov razvoj, a taj zaključak veoma podseća na Šnebergov koncept proizvodne trake (Foster & Holleman, 2012: 1666–1667).

Sociologija okruženja i sociološka teorija sredinom 20. veka

Po shvatanju jedne grupe autora koji su se bavili razvojem sociologije, odgovorne za isključivanje pitanja okruženja iz glavnih tokova sociološke misli pre bi trebalo tražiti među sociolozima iz sredine 20. veka, nego među onima s kraja 19. veka (Konel, 1999). Strukturni funkcionalizam, kritička teorija i svetskosistemske pristup uzimali su pitanja okruženja u obzir još manje nego što su klasici to činili. Jedan od razloga je svakako i taj što je u tom periodu, koji je odlikovao nagli privredni i društveni razvoj, izgledalo kao da su razvijena društva uspela da postanu nezavisna od

prirode, a ekološke posledice još nisu postale vidljive (Buttel et al., 2002: 12–15; Dickens, 1992: 39–41).

U teorijama iz sredine 20. veka mogu se ipak pronaći promišljanja društvenih odnosa relevantna za sociologiju okruženja. Primera radi, iako Talcott Parsons nije bio fokusiran na pitanje okruženja, smatrajući da to nije sociološka tema, stajao je na stanovištu da je ljudsko delovanje ograničeno fizičkim okruženjem kao i biološkim karakteristikama pojedinaca. Adaptivna funkcija socijalnog sistema o kojoj Parsons govori zapravo predstavlja odnos društva prema spoljnom društvenom i fizičkom okruženju (Dickens, 1992: 39–40). Niklas Luman, nastavljajući Parsonsovog rada, pružio je važan doprinos u istraživanju ekoloških pokreta i politike. Skrenuo je pažnju na to da je centralni problem modernih društava to što njegovi podsistemi ne komuniciraju na adekvatan način, jer su fokusirani sami na sebe i nisu sposobni da vrednuju doprinose drugih podсистema. Recimo, politički podsistem ne uspeva da upravlja drugim podсистemima koji funkcionišu manje-više nezavisno, što ostavlja značajne posledice na životnu sredinu, ekonomski razvoj i socijalnu pravdu. Luman je bio pesimističan u pogledu mogućnosti za uspostavljanje komunikacije između podсистema zarad očuvanja prirodne sredine. Pojedini kritičari ističu da je situacija manje nepovoljna nego kako ju je Luman opisao i da upravo novi društveni pokreti uspevaju da protresu i povežu podсистeme i da, na taj način, proizvedu željene društvene promene (Buttel et al., 2002: 12–13).

U radu *Frankfurtske škole* tema odnosa društva i njegovog prirodnog okruženja nije bila posebno razmatrana. Habermas, recimo, nije svoju teoriju komunikacione racionalnosti proširio na pitanje odnosa čoveka i prirodnog okruženja. Ipak, ovaj koncept može biti koristan da se prevaziđe debata koje postoji između realista i konstruktivista (o ovoj debati će biti reči nešto kasnije) (Buttel et al., 2002: 13–14). Takođe, pojedini poznavoci rada Frankfurtske škole ukazuju na određene aspekte od značaja za razumevanje odnosa društva i fizičkog okruženja. Horkhajmer, Adorno i Markuze su, recimo, dovodili u vezu dominaciju nad prirodom s dominacijom nad ljudskim bićima u kontekstu dva međusobno povezana procesa: instrumentalizacije razuma i razvoja kapitalizma. Pripadnici Frankfurtske škole su tvrdili da je kapitalizam neodrživ usled zavisnosti od rasta, ali i nepovoljnih ekoloških posledica koje proizvodi (Gunderson, 2015; Gunderson, 2016).

Iako se ni predstavnici *svetskosistemske teorije* nisu posebno bavili ekološkim pitanjima, ova teorija danas ima poseban značaj u sociologiji okruženja. Ti uticaji su vidljivi u savremenim teorijama ekološki nejednake

razmene i konceptu ekološkog duga¹¹, koji ukazuje na sve izraženije nejednakosti u globalnoj raspodeli ekoloških rizika i dobiti (Buttel et al., 2002: 14–15; Roberts & Grimes, 2002). Teoretičari ekološki nejednake razmene i zastupnici svetskositemskog pristupa unutar sociologije okruženja ukazuju na ekološke nejednakosti koje postoje između centra i periferije. One se ogledaju u tome što, s jedne strane, zemlje centra deponuju otpad i podstiču gradnju štetnih postrojenja u zemljama periferije, dok, s druge strane, iz ovih zemalja ekstrahuju energiju i prirodne resurse (Bunker, 1985). Zemlje centra samo deluju „zelenije“ i posvećenije ekološkoj održivosti, ali takvu mogućnost imaju isključivo zahvaljujući postojanju globalnog sistema socio-ekonomskih nejednakosti (Rice, 2007; Bonds & Downey, 2012). Krosnacionalna longitudinalna istraživanja pokazuju da se ekološki nejednaka razmena i dalje povećava, odnosno da zemlje globalnog Severa postaju zelenije na račun zemalja Juga (Jorgenson, 2012; Jorgenson & Clark, 2011; Jorgenson et al., 2011; Pellow 2007).

Savremeni teorijski pristupi u sociologiji okruženja

Prema mišljenju Frederika Batela, sociologija okruženja je za približno pola veka postojanja prošla kroz dve distinktivne faze razvoja (Buttel, 2003: 207–208). U prvo vreme, sociolozi okruženja su se fokusirali na ispitivanje činilaca koji su doveli do nastanka, a potom i do eskalacije ekoloških problema. Ekološka kriza je najčešće tumačena kao posledica društvene dinamike svojstvene industrijskom kapitalizmu 20. veka. O tome, recimo, govore Šnebergova teorija proizvodne trake (Schnaiberg, 1975; Schnaiberg, 1980), Katonova i Danlapova paradigma ljudskog izuzetca (Catton & Dunlap, 1978; Catton & Dunlap, 1980), Marfijeva teorija iracionalnosti kapitalističko-industrijske proizvodnje (Murphy, 1994) itd. Preterano fokusiranje na uzroke ekološke krize, međutim, otežavalo je istraživanja mogućih načina za njeno prevazilaženje. Zato se pažnja sociologa okruženja tokom vremena postepeno pomerila na pitanje – kako izaći iz krize, odnosno koji su najefikasniji načini ekološke reforme i transformacije društva ka ekološkoj održivosti? Jedan od razloga za takvu preorijentaciju, smatra Batel, jeste i želja sociologa okruženja da se njihov rad vidi kao koristan doprinos kolektivnoj borbi s ekološkim izazovima (Buttel, 2003: 208).

11 Koncept ekološkog duga podrazumeva da one nacije koje su istorijski najviše doprinele zagađenju i klimatskim promenama snose najveću odgovornost, te da bi trebalo da vrate taj dug kako prirodi tako i nacijama koje su oštećene (Roberts & Parks, 2007).

Kao ključne pristupe u objašnjenju uzroka savremene ekološke krize, Hanigan izdvaja, s jedne strane, ekološke teorije, a, s druge, pristupe razvijene u okvirima teorije političke ekonomije (Hannigan, 2014: 28–41). Oba pristupa vide društvenu strukturu i društvene promene kao recipročno povezane s biofizičkim okruženjem, ali je priroda te veze opisana na drugačiji način.

Ekološko objašnjenje degradacije životne sredine vodi poreklo iz humane ekologije razvijene u okvirima Čikaške škole urbane sociologije. Čikaški sociolozi shvataju urbani prostor kao ekosistem u kome vladaju biološki zakoni takmičenja, dominacije i sukcesije. U tom pogledu, oni se približavaju biološkom determinizmu prvog talasa sociološke tradicije, s tim što smatraju da se biološki i ekološki činioci ukrštaju unutar određenog prostora, i na taj način razvijaju svojevrzni prostorni determinizam (Pajvančić-Cizelj, 2015: 11). Ipak, Park primećuje da se humana ekologija u nekoliko važnih aspekata razlikuje od ekologije drugih živih vrsta. Pre svega, ljudi nisu u istoj meri zavisni od prirodnog okruženja, jer su se, podelom rada, do izvesne mere emancipovali. Pored toga, tehnologija je omogućila ljudima da skroje okruženje po svojoj meri umesto da njime budu ograničeni. Takođe, struktura ljudskih zajednica nije samo produkt bioloških faktora, već njome upravljaju i kulturološki činioci (institucije, običaji i tradicija). Ljudsko društvo, zaključuje Park, nasuprot ostatku prirode, organizovano je na dva nivoa – biotičkom i kulturnom (Pajvančić-Cizelj, 2015). Pojedini autori smatraju da tradicija humane ekologije stoji u osnovama savremene sociologije okruženja i nove ekološke paradigme, koju su postavili Katon i Danlap (York & Dunlap, 2019; Hannigan 2014: 32). Uticaj humane ekologije može se primetiti i u nastojanju pojedinih sociologa okruženja da identifikuju materijalne osnove društva – pre svega demografske karakteristike (veličina i porast populacije), nivo proizvodnje i potrošnje, tehnološke osnove i dr. (Buttel, 1987). Ova tradicija je prisutna u savremenim istraživanjima uticaja veličine populacije, bogatstva i tehnologije na životnu sredinu, u okviru kojih se posebno izdvojio STIRPAT model koji su razvili Dic i Rosa (Dietz & Rosa, 1994, 1997) (o čemu će biti više reči u nastavku teksta).

Model takmičenja ekoloških funkcija (engl. *competing environmental functions*), koji su razvili Katon i Danlap (Catton & Dunlap, 2002: 243), predstavlja jedno od najpoznatijih objašnjenja savremene ekološke krize, koje u prvi plan stavlja ekološke faktore. Prema mišljenju dvojice autora, postoje tri konkurentne funkcije okruženja: skladište zaliha resursa, životni prostor i stovarište otpada. S jedne strane, okruženje predstavlja izvor obnovljivih i neobnovljivih resursa neophodnih za život. Njihovo preterano korišćenje dovodi do oskudice i degradacije prirodne sredine.

Kao životni prostor, prirodno okruženje obezbeđuje smeštaj, transport i drugu prostornu infrastrukturu neophodnu za svakodnevni život. Poremećaj ove funkcije dovodi do prenaseljenosti, gužve i uništenja prirodnog staništa drugih živih vrsta. Na kraju, kao deponija, okruženje predstavlja mesto za odlaganje različitih vrsta otpadnih materija. Prelaženje nivoa apsorpcionih kapaciteta prirodnog okruženja dovodi do narušavanja čitavog ekosistema. Pored toga, svaka od ovih funkcija se bori za svoj prostor na račun ostalih. Tako istovar otpadnih materija narušava kvalitet oranica, širenje urbanih područja ugrožava prostore koji su izvorišta vitalnih resursa, a istovremeno nameće i potrebu za više prostora za odlaganje smeća itd. Uprkos ekološkim inicijativama, sve je izraženije takmičenje ovih funkcija i njihovo probijanje nosivog kapaciteta zemlje. Javljanje klimatskih promena može se, jednim delom, objasniti takmičenjem ove tri funkcije.

Kritika koja se najčešće upućuje ekološkom pristupu jeste ta što model ne govori ništa o društvenom delanju i o tome na koji način je ono uključeno u ove funkcije i povezano s njihovom preteranom upotrebom i zloupotrebom. Takođe, iz ovog modela se ne vide društvene vrednosti, odnosi moći i socijalne nejednakosti koje su i uzrok i posledica zloupotrebe okruženja (Hannigan, 2014).

Perspektiva *političke ekonomije* u oblasti sociologije okruženja fokusira se na uticaje koje kapitalizam i modernost imaju na socio-ekološki sistem. Sociološke teorije o političkoj ekonomiji okruženja pojavile su se u dva talasa. U prvom talasu pažnja je bila usmerena na to kako industrijska proizvodnja šteti životnoj sredini. U tu grupu spadaju teorija proizvodne trake (Schnaiberg, 1980), teorija mašine rasta (Molotch, 1993; Logan & Molotch, 1987) i teorije ekološki nejednake razmene (Bunker, 1985). Reč je, u osnovi, o pesimističkim teorijama, koje predviđaju ekološki krah ukoliko se kapitalistički sistem radikalno ne reformiše, a ekonomski rast ne zaustavi ili dramatično uspori. U drugom talasu, pristup političke ekonomije sve više se fokusira na delovanje društvenih pokreta kao političkog odgovora na ekološku krizu (Pellow & Nyseth Brehm, 2013: 232–233; Rudel et al., 2011). Uticaju društvenih pokreta na zaštitu životne sredine biće posvećena pažnja u posebnom odeljku, nešto kasnije u tekstu.

U knjizi *Životna sredina: od viška do oskudice* (*The Environment: From Surplus to Scarcity*), Alan Šneberg (Schnaiberg, 1980) daje jedno od najuticajnijih objašnjenja veze koja postoji između kapitalizma, države i okruženja. Oslanjajući se na rad neomarksista i neoveberijanaca, Šneberg prikazuje genezu i tumači prirodu kontradiktornosti koja postoji između ekonomskog razvoja i očuvanja životne sredine. Uzrok ekološke degradacije Šneberg vidi u specifičnoj strukturi i načinu funkcionisanja modernih industrijskih društava, koji naziva *proizvodnom trakom* (engl. *treadmill of*

production) (Schnaiberg, 1975; Schnaiberg, 1980). Taj koncept referiše na kapitalističku logiku, prema kojoj proizvođači, u cilju povećanja profita, podstiču tehnološki napredak i mehanizaciju rada što, s jedne strane, dovodi do smanjenja potrebe za radnicima (i porasta nezaposlenosti), a, s druge, do porasta potrošnje resursa i rasta zagađenja. Drugim rečima, ishod kapitalističke logike jeste rast nezaposlenosti i ekološka degradacija. Rešenje za ovaj problem se pronalazi u traženju novih oblasti koje mogu biti eksploatisane kako bi se održao i uvećao profit, kreirala nova radna mesta i stvorilo više novca za državni aparat i zaštitu životne sredine. Međutim, dalja ekonomska ekspanzija uvodi čitav sistem u začarani krug sve veće mehanizacije, nezaposlenosti i ekološke degradacije. Odatle proizlazi analogija s pokretnom trakom – uprkos prividu kretanja, zapravo se ostaje u istom mestu.

Prema Šnebergovom mišljenju, u razvijenim industrijskim društvima postoji dijalektička tenzija između proizvodnog procesa i potrebe očuvanja životne sredine. U takvim okolnostima, država je primorana da igra dvostruku ulogu – da pruža podršku ekonomskom rastu i da istovremeno štiti životnu sredinu. Na taj način dolazi do tzv. ekološkog menadžerijalizma, odnosno minimalne zaštite životne sredine na nivou dovoljnom da se umiri ekološki svesna javnost, uz nesmetan ekonomski rast. Za razliku od Danlapovog i Katonovog modela, Šnebergov koncept uspeva da poveže sociološko razmišljanje (ekonomske i socijalne varijable) s ključnom zavisnom varijablom – destrukcijom okruženja (koja je biofizička), što ovaj koncept čini izuzetno značajnim (Buttel, 1987: 472; Buttel, 2004: 323).

Teza o *drugoj kontradiktornosti kapitalizma* Džejmisa O'Konora (O'Connor [1988, 1991]) bliska je Šnebergovom konceptu proizvodne trake. O'Konor naglašava imanentnu tendenciju kapitala da iscrpljuje svoju ekološku osnovu, kao i kontradikcije svojstvene intenziviranju proizvodnje u kapitalističkim sistemima. Teza o drugoj kontradiktornosti kapitalizma sugerije da rast obima proizvodnje povećava troškove proizvodnje i proširuje probleme zaštite životne sredine. To se dešava zato što se u početku ekstrahuju prirodni resursi koji su najvišeg kvaliteta i najbliži lokacijama na kojima se proizvodni proces odvija, a kako se oni iscrpljuju, dalja ekspanzija proizvodnje zahteva pristup udaljenijim resursima sve slabijeg kvaliteta. Pristupi proizvodne trake i druge kontradiktornosti kapitalizma naglašavaju fundamentalno neodrživu prirodu ekonomskog rasta i inherentnu ekološku neodrživost kapitalizma (York & Dunlap, 2012: 509). S druge strane, teorije uticaja, o kojima će biti reči u nastavku teksta, prepoznaju povezanost između veličine populacije, bogatstva, tehnologije i životne sredine, ali kapitalistički sistem kao takav ne osporavaju. Za teorije ekološke modernizacije, o kojima govorimo nešto kasnije, mogućnost razvoja održivog kapitalizma predstavlja izvesnost.

Teorije uticaja

Verovatno najpoznatiji pokušaj da se matematički modeluju socio-ekonomski uticaji na životnu sredinu zasniva se na radu ekologâ Pola Erliha i Džona Holdrena i inženjera okupljenih oko Medous grupe. Oni su razvili IPAT formulu, prema kojoj: I (engl. *impact*, uticaj) = P (populacija) x A (engl. *affluence*, bogatstvo mereno GDP *per capita*) x T (tehnologija) (Commoner, 1971; Commoner, 1992; Ehrlich & Holdren, 1970; Ehrlich & Holdren, 1972). Prema toj formuli, uticaj društva na životnu sredinu jednak je proizvodu veličine populacije, njenog bogatstva i razvijenosti tehnologije. Veličina populacije (P) i bogatstvo *per capita* (A) označavaju veličinu ekonomije (PA), odnosno predstavljaju aproksimaciju obima ljudskih aktivnosti. Što su veći, to je veći i pritisak na životnu sredinu. Pod „tehnologijom“ se misli na sve ostalo, kao što su kultura, institucionalne prakse i politički procesi. Ova tri činioca ne ostvaruju uticaj nezavisno jedan od drugog, već obim uticaja jednog faktora zavisi od uticaja drugih. Recimo, čak i mali porast populacije čije stanovništvo ostvaruje veoma visok nivo potrošnje može da izvrši ogroman pritisak na životnu sredinu, dok značajan rast u populaciji koja ima veoma skromne nivoe potrošnje može imati zanemarljiv uticaj na životnu sredinu.

Kreatori IPAT modela izveli su veći broj kompjuterskih simulacija društvenog razvoja kako bi procenili verovatnoću javljanja ekološki nepovoljnih događaja. Većina modela je predviđala neku vrstu ekološkog kraha. Prema svim projekcijama, rast stanovništva i pridruženi proizvodni procesi ubrzano bi trošili raspoložive prirodne resurse i vodili u sve dublju ekološku krizu. Njihovi nalazi su sumirani u izveštaju koji nosi naziv „Granice rasta“ (Meadows et al., 1974), u kome sugerišu da je neophodno obuzdati rast stanovništva i ograničiti ličnu potrošnju kako bi se sprečila ekološka katastrofa, koja je u suprotnom neminovna.

Uprkos tome što su mnoge važne varijable izostavljene iz ove jednačine (npr. politički uticaji), i nakon pola veka od formulisanja IPAT modeli plene svojom jednostavnošću i ostvaruju uticaj na kreatore javnih politika. Na tragu ovog modela razvijen je i STIRPAT¹² model (Dietz & Rosa, 1994), koji koristi agregirane podatke i sofisticirane analitičke tehnike, omogućavajući utvrđivanje diferencijalnog doprinosa različitih zemalja ekološkoj krizi (Rudel et al., 2011: 223–224). Nalazi istraživanja bazirani na STIRPAT modelu govore u prilog tezi da su populacija i bogatstvo (mereno bruto domaćim proizvodom *per capita*) primarne pokretačke snage degradacije životne sredine (York & Dunlap, 2019: 287).

12 STIRPAT akronim: engl. *stochastic impacts by regression on population, affluence, and technology* – procena stohastičkog (probabilističkog) uticaja regresijom na stanovništvo, bogatstvo i tehnologiju.

Ovde je posebno interesantan uticaj tehnologije – da li on doprinosi rastu ekoloških problema ili pak vodi njihovom ublažavanju? Većina sociologa okruženja zauzima stav da tehnologija nije neutralna, odnosno da je njen uticaj potrebno razmatrati u širem kontekstu kapitalističke ekonomije (Foster et al., 2010: 80). Iz perspektive političke ekonomije, čak i kada su efikasnije u odnosu na prethodnike, nove tehnologije doprinose većoj produktivnosti te vode daljem porastu potrošnje i ekoloških problema (Jorgenson & Clark, 2012). Ovaj fenomen je u literaturi poznat kao Dževonsov paradoks (York & McGee, 2016). Drugim rečima, u kapitalističkim društvima razvoj tehnologije doprinosi daljem rastu potrošnje prirodnih resursa, što dovodi do sve veće ekološke degradacije. Za predstavnike teorije ekološke modernizacije, kao što ćemo videti u nastavku, tehnološke inovacije predstavljaju put ka ekološkoj održivosti.

Najvažniji doprinos IPAT/STIRPAT modela jeste skretanje pažnje na to da nema smisla razmatrati efekat veličine populacije bez uzimanja u obzir njenog bogatstva i karakterističnih obrazaca potrošnje. Međutim, važno je napomenuti da su tokom poslednjih nekoliko decenija promene u obrascima potrošnje zamaglile razlike između bogatih i siromašnih društava. U većini zemalja sa srednjim dohotkom, pa čak i u nekim zemljama s niskim dohotkom, pojavile su se srednje i više klase koje troše po stopama koje su uporedive s onima u zemljama Severa. Najistaknutiji primeri su svakako Kina i Indija (Jorgenson, 2006; York, 2003). U budućnosti se može očekivati da će zemlje koje se brzo modernizuju stvarati najveći ekološki pritisak, kako usled porasta potrošnje tako i zbog nižih ekoloških standarda. U nastavku govorimo o uticaju (ekološke) modernizacije na životnu sredinu.

Teorije ekološke modernizacije i Bekov koncept rizičnog društva

Tokom 1970-ih godina, pod snažnim uticajem ekološkog pokreta, u sociologiji i drugim društvenim naukama ekološki problemi su mahom bili konceptualizovani u kategorijama ekološke krize nastale kao posledica kapitalističkog načina proizvodnje i neuspeha modernih institucija da na adekvatan način izađu na kraj s nagomilanim problemima. Studije ekoloških problema većinom su se oslanjale na neomarksističke interpretativne sheme. Primećujući izvesne pozitivne pomake kako na ideološkom (usvajanje ekoloških vrednosti) tako i na praktičnom planu (institucionalizacija proekoloških praksi, razvoj ekološke politike, delovanje ekoloških pokreta, unapređenje kvaliteta životne sredine), pre svega

u razvijenim zemljama, jedna grupa autora se usmerila na analizu ekološke reforme, odnosno napretka ostvarenog u oblasti zaštite životne sredine. Tako pristup ekološke modernizacije¹³ počinje da se razvija tokom 1980-ih godina, ukazujući na mogućnosti prevazilaženja ekološke krize bez napuštanja modernizacijske trase. Tokom 1990-ih godina ovaj pristup postaje široko prihvaćen i podržan od strane međunarodnih političkih institucija i nacionalnih vlada (Spaargaren & Mol, 1992; Mol & Spaargaren, 2004; Mol & Spaargaren, 2005).

Nasuprot pretpostavkama proisteklim iz pristupa političke ekonomije, prema kojima kapitalistička hiperprodukcija, s njom povezano opadanje prirodnih resursa i prekomerna potrošnja neminovno vode ekološkom kolapsu, zastupnici teorije ekološke modernizacije (TEM) smatraju da nije ni moguće, a ni poželjno napustiti modernizacijski projekat, te da dalja (kapitalistička) modernizacija bazirana na principima ekološke racionalnosti vodi prevazilaženju ekoloških problema iz prvih faza razvoja (Mol, 1995; Mol, 1996; Mol, 1997; Mol, 2001). Ovakva shvatanja se jednim delom zasnivaju na perspektivi socijalnog učenja inspirisanog Habermasovim konceptom komunikativne akcije. Osnovna pretpostavka je da će ekološko obrazovanje i naponi naučnika i ekoaktivista vremenom dovesti do promene u dominantnim obrascima mišljenja i delanja (u skladu s novom ekološkom paradigmom), kao i do razvoja ekološke države, u kojoj će zaštita životne sredine biti jedan od prioriteta (Hannigan, 2014: 36–41).

Predstavnici pristupa ekološke modernizacije nade polažu u nauku i tehnološki razvoj, a potom i u političku reformu i obrazovanje, odnosno u promene vrednosnih obrazaca. Prema njihovom mišljenju, institucije modernosti, uključujući multinacionalne korporacije i vlade, delajući u sopstvenom interesu, sve češće dodeljuju centralnu poziciju ekološkim pitanjima. Oni tvrde da je društvena transformacija dovela do široko rasprostranjenih ekoloških reformi, koje nisu zahtevale radikalne socijalne ili političko-ekonomske intervencije. S druge strane, TEM ističe da su se sve alternative sadašnjem ekonomskom poretku pokazale neizvodivim prema različitim ekonomskim, ekološkim i socijalnim kriterijumima, te stoga napor ka održivosti treba bazirati na daljoj modernizaciji postojećih institucija umesto na pokušajima da se one zamene.

Zastupnici ekološke modernizacije prevashodno se fokusiraju na zemlje razvijenog dela sveta, gde očekuju „ozelenjavanje“ kao posledicu primene čistih tehnologija i razvoja ekološke svesti. Za TEM je karakterističan tehnološki optimizam, kao i vera u razvoj odgovornog, zelenog

13 Pojam su skovali nemački sociolozi Martin Janike i Josef Huber tokom 1980-ih, a popularizovali danski autori Artur Mol i Gert Spaargaren u toku naredne decenije (Nadić, 2012).

kapitalizma (Hannigan, 2014: 36–41). Zastupnici ekološke modernizacije ističu da, iako procesi modernizacije i globalizacije često rezultiraju degradacijom životne sredine, oni isto tako mogu da podstaknu razvoj javnih i privatnih programa poboljšanja kvaliteta životne sredine (Mol, 2001). Teoretičari ekološke modernizacije tvrde da je industrijsko društvo ušlo u novi period, započet 1980-ih godina, koji je obeležen naglim tehnološkim razvojem, inovativnim preduzetnicima i dalekovidim finansijerima koji stvaraju generaciju industrijskih inovacija koje mogu obezbediti ekološki održivu budućnost (Pellow & Nyseth Brehm, 2013: 232–233).

Prema zastupnicima TEM, za postizanje ekološke održivosti društava neophodna je kontinuirana modernizacija. Pored toga, polazna premissa je da zahtevi za ekonomskim rastom (profitom) i zahtevi zaštite životne sredine nisu nužno suprotstavljeni. Ekološka modernizacija podrazumeva nov odnos između ekonomske i ekološke ravnoteže, odnosno ekologizaciju ekonomije i ekonomizaciju ekologije (Nadić, 2012).

Razvoj TEM se može pratiti kroz tri distinktivne faze (Mol & Spaargaren, 2004: 4–5). Prvu fazu, koja zahvata početak 1980-ih godina, obeležili su naučni radovi koji su govorili u prilog značaja *tehničko-tehnoloških inovacija* u reformisanju sistema zaštite životne sredine, posebno u industrijskoj proizvodnji. Ova faza je obeležena i kritičkim osvrtom na ulogu birokratizovane države u ovim reformama, kao i ispitivanjem uloge tržišnih aktera u dinamici reformi u sistemu zaštite životne sredine. Istraživanja sprovedena u ovom periodu uglavnom su se bazirala na iskustvu razvijenih zemalja. U drugoj fazi (od kasnih 1980-ih do sredine 1990-ih godina) više pažnje se posvećuje istraživanju *uloge države i tržišta* u procesu ekološke modernizacije, kao i institucionalnom i kulturnom aspektu ovog procesa. U trećoj fazi (od sredine 1990-ih) analize su orijentisane na promene u *obrascima ponašanja* (razvoj zelene potrošnje), a istraživanja se proširuju izvan kruga razvijenih zemalja (Nadić, 2012: 260–262).

Osnovna ideja ovog pristupa je da liberalna kapitalistička ekonomija ima institucionalne kapacitete da transformiše odnos društva prema životnoj sredini u pravcu ekološke održivosti. Za teoretičare TEM refleksivnost predstavlja ključnu karakteristiku modernosti. Moderna društva su sklona samokritici i racionalnoj samoproceni, jednim delom i pod uticajem društvenih pokreta, te sposobna da reše probleme koje identifikuju. Predstavници TEM smatraju da, dok je u ranoj fazi modernizacije dominirala ekonomska racionalnost, kako je projekat modernizacije napredovao, došlo je do razvoja novih oblika racionalnosti – pre svega ekološke¹⁴, koja sada dobija gotovo isti status kao i ekonomska. U tom procesu, ekološke

14 Ekološka racionalnost, između ostalog, znači da ekonomski procesi proizvodnje i potrošnje počinju naglašeno da se razmatraju, procenjuju i organizuju u ekološkim

vrednosti se postepeno inkorporiraju u ekonomske izbore, dok se ekonomski parametri istovremeno primenjuju u ispitivanju ekoloških uticaja (Spaargaren, 1997). U domenu državnih politika, ova racionalnost se javila još krajem 1970-ih i početkom 1980-ih, i materijalizovala se, odnosno institucionalizovala u različitim oblicima. Nastanak međunarodnih organizacija koje se bave zaštitom životne sredine datira iz ovog perioda, kao i ekološki zakoni, procene uticaja na životnu sredinu, ekološke stranke itd. Do sličnih procesa dolazi i u ideološkoj i u sferi svakodnevnog života (videti šire u: Nadić, 2009; Nadić, 2012; Čikić, 2012).

Jedan od važnih doprinosa TEM ogleđa se u analizi načina na koji moderna društva odgovaraju na ekološke izazove (refleksivna modernizacija) i kako se posledično menjaju ekološka politika i praksa. Takođe je vredan i njen mikroprištup (fokus na pojedinačne institucije, prakse, industrije, upravu) kao dopuna makroprištupima karakterističnim za kritički orijentisane autore (neomarksiste, svetskosistemski pristup), koji umeju da zanemare razlike koje postoje između različitih preduzeća, industrija ili vlada, ne uzimajući u obzir primere uspešnih ekoloških reformi koje su se odigrale u pojedinim sektorima. Upravo te razlike i njihovi uzroci predmet su analize TEM.

Kritike TEM dolaze iz nekoliko pravaca. Jedna od često osporavanih ideja razvijenih u okvirima TEM jeste da je dostignuti nivo održivosti u razvijenim zemljama dobar pokazatelj širih trendova koji će u jednom trenutku zahvatiti i ostatak sveta. Predstavnici TEM se oslanjaju na tzv. Kuznjecovu krivu, prema kojoj se ekološki problemi uvećavaju u toku prve faze razvoja, ali u jednom trenutku nastupa preokret i s daljim razvojem dolazi do opadanja ekoloških problema (ova kriva ima oblik obrnutog slova U). Drugi autori razvijaju argument u korist ekološke reforme pozivajući se na tezu postmaterijalizma, prema kojoj dolazi do promena u obrascima ponašanja u pravcu smanjenja konzumerizma i porasta važnosti koja se pridaje očuvanju životne sredine (Grossman & Krueger, 1995; Selden & Song, 1994; Inglehart, 1995). Međutim, rezultati empirijskih istraživanja (koja su uključila ekološki otisak i štete koje razvoj Severa proizvodi u zemljama Juga) pokazuju da ovaj model ne nalazi potvrdu u praksi i da je ekonomski razvoj konzistentno povezan s ekološkom degradacijom na globalnom nivou (York et al., 2010: 78–85). Ono gde teze TEM nalaze izvesnu potvrdu i na šta se ovi teoretičari mahom oslanjaju jesu studije slučaja, odnosno primeri reformi određenih kompanija, sektorskih politika i pojedinačnih praksi. Ovakve promene, međutim, ne dovode do globalnog ekološkog napretka, jer mahom podrazumevaju pomeranje i

kategorijama. Tako dolazi do nastanka i širenja ekološkog menadžmenta u kompanijama, uvođenja ekoloških taksi, te generalnog porasta važnosti ekoloških vrednosti.

eksternalizaciju troškova na druge ljude i prostore (recimo, izmeštanje dela proizvodnje u zemlje u razvoju, što doprinosi utisku „ozelenjavanja“ industrije u zemljama centra) (Jorgenson & Clark 2012; Rosa et al., 2004; York et al., 2003b; Jorgenson, 2009; York, 2006; York et al., 2009; Jorgenson, 2016; York & Rosa, 2003).

Kritičari takođe otvaraju pitanje da li će ekološka racionalnost (kao bazična pretpostavka ekološke modernizacije) zaista prevladati i da li će društva, preko svojih institucija, moći da internalizuju ovu racionalnost kao jedino moguću, dugoročnu strategiju opstanka i razvoja. Ujedno, može se postaviti i pitanje da li ekološka racionalnost zaista ima primat u odnosu na druge oblike racionalnosti (Nadić, 2009; Čikić, 2012). Pored toga, TEM bi se moglo zameriti i zanemarivanje konflikta kao sastavnog dela odnosa između različitih društvenih aktera koji bi trebalo da učestvuju u procesu ekološke modernizacije, posebno u uslovima nadmetanja za ograničene prirodne resurse. Na kraju, teorija ekološke modernizacije bi se mogla kritikovati i za preterani tehnio-optimizam, odnosno ignorisanje toga da mnoge tehnološke invencije, umesto da doprinesu zaštiti životne sredine i ukupnom kvalitetu života, rade upravo suprotno (videti šire: Nadić, 2009; Čikić, 2012).

Iako kritičan prema modernosti i rizicima koje sa sobom nosi, slično teoretičarima ekološke modernizacije, Ulrich Bek veruje da ona ima kapacitete da reši probleme koje proizvodi. Kao osnovne mehanizme za prevladavanje rizika modernosti Bek prepoznaje kreiranje javnih politika i njihovu implementaciju, primenu naučnih znanja i angažovanje civilnog društva. Razvijajući teoriju rizičnog društva, Bek ukazuje na to da zapadna društva nisu više dominantno ni „industrijska“ ni „klasna“, već „rizična“ (Beck, 1992). Pod pojmom rizično društvo, Bek pre svega misli na transformaciju kroz koju su prošla zapadna društva, fokusirajući se posebno na posledice naučnog i tehnološkog razvoja. On najveću pažnju poklanja ekološkim posledicama, ali ukazuje i na zdravstvene, socio-ekonomske i kulturološke implikacije modernosti. U njegovoj terminologiji, rizici se odnose na nusproizvode modernizacije, ukazujući na to da su troškovi dosadašnjeg razvoja počeli da odnose prevagu nad ostvarenom dobiti. Rizici (ekološki, zdravstveni, ekonomski, socijalni) najčešće su nevidljivi i udaljeni (prostorno i vremenski). Potom, oni su nepredvidivi, te je teško osigurati se protiv njih. Vrlo često, upravo oni koji su u najvećem riziku toga nisu ni svesni. Dodatni problem predstavlja porast nepoverenja u nauku i tehnologiju, koje su nekada smatrane glavnim nosiocima napretka, a danas se u javnom mnjenju percipiraju kao glavni krivci (Beck, 1992; Barry, 2007: 245–246). U rizičnom društvu, neophodno je da se rizici i

pretnje koji su nastali kao posledica procesa modernizacije preveniraju, smanje na minimum i kanališu. Ekološki rizici su mnogo ravnomernije raspoređeni nego što je to slučaj s drugim rizicima („glad je hijerarhijska, smog je demokratski“) (Beck, 1992). Ipak, i u rizičnom društvu nejednakosti opstaju, što se vidi, između ostalog, u tome što privilegovane društvene grupe nastanjuju ekološki bezbednije prostore. Međutim, ekološki rizici se kao bumerang vraćaju onima koji su ih proizveli (npr. kroz lance ishrane). Industrijske nesreće nisu slučajnost, one su pokazatelj neuspeha društvenih institucija (pre svega nauke) da kontrolišu nove tehnologije. Paradoksalno, uloga nauke u društvima pozne modernosti je velika (iako kontroverzna), jer je veliki broj rizika nedostupan ljudskim čulima i može se identifikovati samo korišćenjem sofisticiranih naučnih metoda i instrumenata (Hannigan, 2014: 36–41; Pellow & Nyseth Brehm, 2012: 238). Po Bekovom mišljenju, neophodan je novi model modernizacije, koji naziva reflektivnom modernizacijom. Reflektivna modernizacija podrazumeva da društvo kao celina promišlja svoj razvoj i institucije koje su nosilac razvoja (Beck, 1992; Beck, 1995a; Beck, 1995b). Ovaj oblik modernizacije se može sagledati kao oblik socijalnog učenja, odnosno nastojanje društva da se, kroz političke institucije (posebno kroz mehanizme demokratskog odlučivanja), nosi s ekološkim posledicama industrijske modernizacije. Za to je potreban drugačiji oblik društva, otvorenog prema učešću građana u donošenju odluka i uz odgovornost donosilaca odluka. Za Beka, proces demokratizacije treba da se proširi na oblasti društva kao što su nauka i tehnologija, koje dramatično utiču na ljudske živote, a nad kojima trenutno postoji malo ili nimalo kontrole. Drugim rečima, rešavanje ekoloških problema zahteva više demokratije, transparentnosti, odgovornosti i građanske participacije u donošenju odluka koje se tiču nauke i tehnologije. Neophodna je demokratska kontrola tehno-ekonomskog progressa, u smislu da oni na koje se određene odluke odnose treba da imaju reč u procesu njihovog donošenja. Ekološki rizici nisu samo tehnička pitanja kojima treba da se bave eksperti, već su i moralna pitanja, koja kao takva treba da budu predmet javne diskusije (Barry, 2007: 251–253).

Teorijske debate unutar sociologije okruženja

Teorijske debate unutar sociologije okruženja prostiru se u nekoliko pravaca: (1) *konstruktivizam* naspram *materijalizma* (realizma); (2) *agnosticism* naspram *pragmatizma*; (3) *dualizam* prirode i društva naspram *integrativne* perspektive (Dunlap, 2010: 15–32; Hannigan, 2014: 41–47; Lockie, 2015c).

Konstruktivizam vs. realizam

Istorijski posmatrano, razlika između *socijalno-konstruktivističkog* i *realističkog* pogleda na ekološke probleme predstavljala je važnu podelu unutar sociologije okruženja u prvom periodu njenog razvoja. Iako je ova podela prisutna u mnogim oblastima sociologije, ona je posebno značajna za sociologiju okruženja. Razlog tome leži u činjenici da, u svom najekstremnijem obliku, konstruktivistička pozicija negira realnost, odnosno materijalne osnove ekoloških problema. Ona ih zamenjuje mišljenjem da su ekološki problemi zavisni od ljudskog znanja i uverenja. Ekološki problemi se grade kroz socijalne procese i ne odražavaju (nužno) objektivne biofizičke uslove (York & Dunlap, 2019: 284). U blažoj varijanti, konstruktivistički pristup u sociologiji okruženja zasniva se na shvatanju da ekološki problemi ne nastaju samo usled promena u objektivnim okolnostima, već i pod uticajem socijalnog uokviravanja (engl. *framing*), odnosno delovanjem različitih društvenih aktera – naučnika, političara, aktivista, medija i drugih (Hannigan, 2014).

Konstruktivizam je dobio jako uporište u sociologiji okruženja, a shvatanje da je prirodno okruženje društveno konstruisano smatra se jednim od najznačajnijih uvida do kojih je ova disciplina došla. S druge strane, kritičari ukazuju na to da je konstruktivistički pristup potencijalno štetan, jer u svojoj „tvrđoj“ varijanti ignoriše realnost ekološke krize. Pojedini autori smatraju da njegov implicitni relativizam i pristup neizvesnosti daju opravdanje za nastavak uništavanja životne sredine (York & Dunlap, 2019: 284). Konstruktivisti¹⁵ se od takvih optužbi brane tvrdeći da je reč o pogrešnim interpretacijama i da oni samo sugerišu da je neophodno detaljnije razmotriti društvene, političke i kulturološke procese koji dovode do toga da se određena ekološka stanja i činjenice smatraju neprihvatljivo rizičnim. Iako ne negiraju značaj zabrinutosti usled zagađenja, nedostatka resursa i neočekivanih posledica razvoja tehnologije, konstruktivisti smatraju da sociologija okruženja ne treba da se bavi dokumentovanjem ovih problema, već da treba da pokaže da je reč o produktima dinamičkih socijalnih procesa definisanja, pregovaranja i legitimizovanja. Socijalni konstruktivizam ne poriče snagu prirode, već samo skreće pažnju na ulogu socijalne interpretacije njenih uticaja (Loki, 2014; Hannigan, 2014).

15 Kako primećuje Stujart Loki: „u svom ekstremnom obliku („jak program“) društveni konstruktivizam tvrdi da uopšte nema nikakve realnosti izvan simboličkih aktivnosti konstruisanja sveta od strane ljudskih bića i nema načina spoznavanja te realnosti koji bi, u principu, bio bolji, ili gori, od bilo kog drugog načina spoznavanja... Većina društvenih konstruktivista ipak prihvata naizgled manje ekstremne stavove da postoji *a priori* data i objektivna materijalna realnost koja je tu nezavisno od čoveka, ali veruje da je naše poznavanje te realnosti nužno oblikovano ljudskim kategorijama, teorijama, projektima, interesima i odnosima moći“ (Loki, 2014: 110).

Iako su na početku zagovornici „tvrde“ varijante društvenog konstruktivizma doveli u pitanje stvarnost ekoloških problema, većina konstruktivista usvojila je tokom vremena umerene stavove, koji ne negiraju materijalnost ekoloških problema, već samo naglašavaju procese kojima su oni socijalno konstruisani. Trenutno, čini se, većina sociologa okruženja uvažava i konstruktivističku i realističku perspektivu i vidi mogućnosti za njihovo integrisanje (Hannigan, 2014; Loki, 2014). Drugim rečima, postepenim ublažavanjem početnih teza dolazi do postepenog približavanja konstruktivističkih i realističkih pozicija. S druge strane, realisti (materijalisti) sve više se pomeraju ka kritičkom realizmu koji, iako čvrsto stoji na poziciji da je realnost nezavisna od ljudske percepcije, prepoznaje da je naučno i svako drugo znanje nesavršeno i da zavisi od procesa socijalne konstrukcije (Lockie, 2014; Hannigan, 2014; Dunlap, 2015; York & Dunlap, 2019). Rezultat ovog približavanja je taj da su debate na liniji realizam–konstruktivizam, koje su karakterisale 1990-e, uglavnom zamrle (Dunlap, 2015: 798).

Agnosticism vs. pragmatizam

Podela na konstruktivizam nasuprot realizmu u sociologiji okruženja evoluirala je u srodan, ali širi par suprotstavljenih perspektiva, nazvanih *agnosticizam* i *pragmatizam*, prema načinu na koji se bio-fizički činioци tretiraju u društvenim istraživanjima (Dunlap, 2010: 16). Agnostički pristupi (bliži evropskoj sociološkoj tradiciji) skeptični su prema preuzimanju podataka i indikatora nastalih u okviru prirodnih nauka i njihovoj upotrebi u sociološkim razmatranjima. Shodno tome, skloniji su bavljenju problematizacijom, kontekstualizacijom i dekonstrukcijom naučnih dokaza o postojanju i opasnosti od određenih ekoloških rizika. Nasuprot tome, pragmatični pristup (karakterističan za SAD) naglašava značaj merenja, nasuprot preispitivanju ekoloških uslova, te se ne ustručava da u istraživanjima obilato koristi sve dostupne naučne podatke o ekološkim problemima i uslovima, dovodeći ih u vezu sa širokim spektrom društvenih fenomena (York & Dunlap, 2012: 505–507). Primera radi, u okviru ovih istraživanja ispituje se povezanost između stepena zagađenja, ekstremnih vremenskih događaja i razvijenosti ekološke svesti, ili se sprovede kros-nacionalna istraživanja povezanosti jačine ekološkog pokreta i unapređenja na planu zaštite životne sredine itd. (Dunlap, 2010; Boeve-de Pauw & Van Petegem, 2010; Brulle et al., 2012).

Uključivanje bio-fizičkih parametara u društvena istraživanja doprinelo je povezivanju objektivnih činilaca i subjektivne percepcije ekoloških rizika i pružilo važne uvide u dinamiku povezanosti između

karakteristika prirodnog okruženja i društvene reakcije na njih (Inglehart, 1995). Ipak, ne bi trebalo izgubiti iz vida ni upozorenja agnostika u vezi sa zamkama i ograničenjima upotrebe podataka o karakteristikama životne sredine u društvenim istraživanjima. U svakom slučaju, dalje produbljivanje jaza između ta dva tabora predstavljalo bi značajan izazov za celo polje (York & Dunlap, 2019: 285–286), dok bi približavanje ove dve pozicije, kao što je to bio slučaj s konstruktivistima i realistima, bilo od važnosti za čvršće utemeljenje discipline te njeno pozicioniranje unutar studija životne sredine.

Dualizam priroda–društvo vs. integrativni modeli

U okvirima sociologije okruženja preovladava uverenje da je neophodno ponovo promisliti osnovne pretpostavke na kojima počiva opšta sociologija. Pre svega, tu se misli na dualističku opoziciju društvo (kultura) nasuprot prirodi. Reč je o bazičnim organizacionim kategorijama koje suštinski oblikuju i strukturiraju sociološku misao i istraživanja. U tom smislu, prevazilaženje dihotomije priroda–društvo zahteva temeljnu promenu same sociologije.

Kartezijanski dualizam je postavio ljudsku i neljudsku prirodu kao dve različite, nezavisne i međusobno suprotstavljene oblasti. Takvo analitičko razdvajanje je doprinelo stvaranju uverenja da istraživanje prirode može biti objektivno i da prvenstveno treba da služi ovladavanju prirodom kako ona više ne bi predstavlja prepreku za društveni razvoj. Ovakvo viđenje je otvorilo prostor za shvatanje da su ljudi izuzeti od pravila koja važe za ostatak prirode (Catton & Dunlap, 1980; Williams, 2007: 134). Sve do vremena prosvetiteljstva, čovek nije shvatan kao svemoćan, a priroda kao pasivna. Naprotiv, u borbi između čoveka i prirode po pravilu je priroda odnosila pobedu. Takav odnos snaga se industrijskom revolucijom preokrenuo u korist čoveka. U doba ekspanzije industrijskog društva, činilo se da razvoj nauke¹⁶ i tehnologije oslobađa društvo od stega prirodnih ograničenja. Sociologija je počela da se konstituiše baš u ovom periodu, utemeljujući se na shvatanju da su moderna industrijska društva izuzeta od ekoloških ograničenja (York & Dunlap, 2019; Goldman & Schurman,

16 Istražujući istorijske korene savremene ekološke krize, Lin Vajt pronašao je njene osnove u judeo-hrišćanskom pogledu na svet (White, 1967). Video je u hrišćanstvu najantropocentričniju i najmanje ekološki orijentisanu religiju. Po njegovom mišljenju, viđenje nastanka sveta koje nudi hrišćanstvo postavilo je osnove za kasniji razvoj nauke i tehnologije, koje su u sinergetskom dejstvu stvorile ekološku krizu savremenog doba. Po Vajtovom shvatanju, hrišćanstvo je uspostavilo temeljni dualizam između čoveka i prirode. Na takvom viđenju ovog ključnog odnosa nastao je „smrtonosni“ spoj nauke i tehnologije.

2000: 564). Međutim, savremena ekološka nestabilnost koja se pretočila u „križu modernosti“ vraća fokus na materijalnu osnovu društvenog, odnosno na međupovezanost ove dve veštački razdvojene realnosti (Catton & Dunlap, 1978; Catton & Dunlap, 1980; Scott & Johnson, 2016; Pellow & Brehm, 2013: 231).

Smatrajući da *analitička separacija*¹⁷ (Fredenburg et al., 1995) odnosno razdvajanje prirode i društva otežava razumevanje prirode ekološke krize i izlaženje na kraj sa savremenim ekološkim izazovima, sociolozi okruženja su na različite načine nastojali da premoste ovaj jaz, odnosno da vrate prirodu nazad u društvena istraživanja (Goldman & Schurman, 2000; Catton & Dunlap, 1978; Catton & Dunlap, 1980; Dunlap & Catton, 1979). Pokušaji artikulisanja dinamike međusobnog uticaja prirode i društva proizveli su različita konceptualna rešenja, tzv. integrativne modele (Goldman & Schurman, 2000: 575), kao što su *objedinjeno ustrojstvo* (engl. *conjoint constitution*) (Fredenburg et al., 1995), *koevolucija* (engl. *coevolution*) (Norgaard, 1994), *socio-ekološko delovanje* (Manuel-Navarrete & Buzinde, 2010); *društvena priroda* (engl. *socio-natures*) (Alkon, 2013) i dr.

Frojdenbergov koncept *objedinjenog ustrojstva* zasniva se na ideji da je ono što se inače smatra fizičkom realnošću najčešće oblikovano procesima društvene konstrukcije, dok se, istovremeno, čak i ono što deluje kao striktno društveno nalazi pod snažnim uticajem podsticaja i ograničenja biofizičkog okruženja. U tom smislu, realnost je najbolje razumeti ne kroz distinkciju prirodno–društveno, već kroz njihovu suštinsku povezanost i isprepletenost (Fredenburg et al., 1995: 366, 372). Koncept objedinjenog ustrojstva je značajan za sociologiju okruženja, jer predstavlja važan iskorak u pravcu prevazilaženja paradigme ljudskog izuzeća.

U cilju prevazilaženja dualizma priroda–društvo, jedna grupa autora, među kojima su najistaknutiji Bruno Latur i Alan Irvin, pokušala je da integriše suprotstavljena shvatanja kroz pristup *kokonstruktivizma*. Prema ovom shvatanju, mi konstruišemo okruženje kroz naše ideje i prakse ali,

17 Pored analitičke separacije, Frojdenberg i saradnici razlikuju još dva oblika razdvajanja prirode i društva u sociološkim razmatranjima. Tu je, s jedne strane, *analitički primat*, odnosno pridavanje većeg značaja jednoj grupi faktora. To shvatanje je prisutno još od radova prvih sociologa, a najočigledniji primer predstavlja Dirkemov sociologizam (Fredenburg et al., 1995: 364–365). Potom, tu je i pristup koji Frojdenberg naziva *dualističkim balansom*, koji priznaje značaj i društvenim i biofizičkim faktorima. Frederik Batel je najpoznatiji predstavnik ovog pristupa. On, s jedne strane, smatra da su ljudska društva uslovljena i ograničena ekološkom realnošću (dostupnošću resursa, silama prirode itd.), dok su, s druge, ljudska bića jedinstvena po svom kapacitetu za kulturnu i simboličku komunikaciju. Iz tog razloga, ne bi trebalo davati analitički primat nijednoj grupi faktora (Buttel, 1986: 338). Iako ovaj pristup ima niz prednosti, pre svega to što ističe važnost obe grupe činilaca, nedostatak predstavlja to što nekritički prihvata analitičku separaciju prirodnog i društvenog sveta.

u isto vreme, ono konstruiše nas. Ukoliko se obrati pažnja na ekološke probleme kao što su oštećenje ozonskog omotača ili globalno zagrevanje, videće se da su prirodni i društveni faktori do te mere isprepletani da ih je nemoguće razdvojiti. Kao rešenje, Latur predlaže aktersko-mrežni pristup koji pokazuje kako se prirodni i društveni svet međusobno konstruišu. Priroda nije negde tamo, pa da je treba otkriti (realizam), niti je konstruisana ljudskom imaginacijom (konstruktivizam), već je kokonstruisana kroz međupovezano delovanje društvenih i prirodnih faktora, koje Bruno Latur naziva mrežom. Teorija akter-mreža usmerava sociologiju u pravcu izbegavanja analitičke separacije prirode i društva i uključivanja ne-ljudskih aktanata kao važnih učesnika jedinstvenog „parlamenta stvari“ (Latur, 2000; Latour, 2005).

Još jedan od pristupa razvijenih u okvirima sociologije okruženja kojim se pokušava prevazići dualizam priroda-društvo jeste *koevolutivni razvoj*. Pristup *koevolucije* govori o simultanoj evolutivnoj promeni entiteta i njihovog okruženja (Baum & Singh, 1994). Pojam su skovali Pol Erlich i Piter Rejven još šezdesetih godina prošlog veka (Ehrlich & Raven, 1964) da bi ukazali na to kako se određene vrste, organizacije ili čitava društva transformišu menjajući u tom procesu i svoje okruženje, što povratno utiče na nove promene ovih entiteta. Ovaj koncept je našao primenu u brojnim naučnim oblastima, od biologije preko društvenih nauka do računarstva (Porter, 2006: 479). Biološkinja po vokaciji, Kari Mari Norgard (Norgaard, 1984; Norgaard, 1994) među prvima je primenila ovaj koncept u društvenim naukama. Ona je istraživala povezanost između štetočina, pesticida, institucionalnih aranžmana i kulturnog vrednovanja upotrebe pesticida, kao jedinstvenog koevolutivnog sistema. Na taj način je ukazala na koevolutivni karakter veza između vrednosti, znanja, organizacija, tehnologije i prirodnog okruženja. Na osnovu toga, Norgard sugerise da se ljudske vrednosti, znanje, institucije i tehnologija transformišu (koevoluiraju) zajedno s okolinom. Ovaj pristup ističe činjenicu da su ljudska bića istovremeno organski određena i ekološki smeštena, ali i definisana kulturom i pozicionirana u društvu. Ekološke i društvene promene su međusobno do te mere isprepletane da je nemoguće striktno razdvajanje socijalnog i prirodnog (Norgaard, 1994).

Prihvatajući neophodnost prevazilaženja dualizma priroda-društvo, Manuel-Navarete i Bjuzajn ukazuju na to da su pristupi objedinjenog ustrojstva i koevolucije podložni strukturalističkom rezonovanju, koje ne govori dovoljno o motivaciji i delatnom potencijalu aktera da sprovedu socio-ekološku transformaciju (Manuel-Navarrete & Buzinde, 2010: 140). Oni smatraju da je za rešavanje globalne ekološke krize važno uzeti u obzir i ljudsku dejstvenost, odnosno uvideti da je koprodukcija socio-ekoloških

struktura posredovana samorefleksivnošću individua u njihovoj interakciji ne samo s društvom i okruženjem, već isto tako i sa samima sobom, odnosno njihovom unutrašnjim svetovima. Ovaj oblik delovanja autori nazivaju *socio-ekološkim delovanjem* (engl. *socioecological agency*) (Manuel-Navarrete & Buzinde, 2010: 140) (videti detaljnije na str. 96).

Iako značajno doprinose prevazilaženju ograničenja koje postavlja analitička separacija prirode i društva, pristupi o kojima je do sada bilo reči nisu dali jasan odgovor u pogledu mehanizma međuuticaja ovih delova realnosti. U tom pogledu je najdalje stigao pristup razvijen na osnovama *kritičkog realizma* od strane Majkla Karolana i saradnika. Za ovaj pristup je karakteristično to da zadržava analitičku distinkciju između društvenog i biofizičkog, ali takođe ostavlja konceptualni prostor za interakcije između ovih delova stvarnosti. Prema shvatanjima razvijenim u okvirima kritičkog realizma, stvarnost je stratifikovana na nekoliko nivoa, gde se fizičke strukture nalaze na nižim, fundamentalnijim nivoima, a društvene na višim, kompleksnijim nivoima. Karakteristike elemenata koji se nalaze na višem nivou su emergentne u odnosu na niže nivoe u tom smislu da se sastoje i zavise od elemenata nižeg nivoa, ali se ne mogu svesti niti predvideti na osnovu njih. Recimo, biološke karakteristike se ne mogu u potpunosti objasniti fizičko-hemijskim procesima, kao što ni društveni fenomeni ne mogu biti svedeni na biološke činioce. Kritički realizam je interesantna pozicija za sociologiju okruženja, jer istovremeno ukazuje na uzročnost „na gore“ – biofizički elementi utiču na promene u društvenim procesima, i „na dole“ – ljudske intervencije menjaju biofizičku sredinu (recimo, klimatske promene). Na ovaj način se pruža mogućnost integrisanja fizičko-hemijskih i ekosistemskih procesa u društvenu analizu (Carolan, 2005a; 2005b: 395–396).

Kritikujući integrativne modele o kojima je do sada bilo reči, Karolan ističe da je za vraćanje prirode u sociologiju neophodno odrediti šta se pod prirodom podrazumeva. Za te potrebe razvija trostepeni model, odnosno ontološku shemu prirode. U Karolanovom stratifikovanom modelu prirode na najnižem nivou, koji naziva Priroda s velikim početnim slovom, nalaze se fizički mehanizmi, odnosno prirodne zakonitosti (npr. gravitacija, zakoni termodinamike itd.). Na srednjem nivou, koji je najzanimljiviji za sociologiju okruženja, a koji Karolan naziva prirodom (s malim početnim slovom), nalaze se socio-biološki fenomeni, dok se na najvišem nivou nalaze diskurzivne konstrukcije o prirodi koje naziva „prirodom“ pod znacima navoda (Carolan 2005b: 401–403). Srednji nivo (priroda) jeste ono što se obično naziva okruženjem i nastaje u koevoluciji socio-biološkog sveta. Ova tri nivoa su porozna, fenomeni višeg nivoa su ukorenjeni i izrastaju iz nižih nivoa, a uzročno-posledične veze su višesmerne (Carolan, 2005b: 394–395).

Svim pristupima o kojima je do sada bilo reči zajedničko je to da pokazuju da se ono što se često smatra razdvojenim društvenim i fizičkim aspektima određene situacije zapravo u svakoj fazi zajedno konstituiše i međusobno povezuje. Ti koncepti predstavljaju način da se prevaziđe dualizam društvo–priroda, ukazujući na to da su biofizičke činjenice značajno oblikovane društvenom konstrukcijom, isto kao što su društvene pojave oblikovane ograničenjima i podsticajima biofizičkog okruženja. Stoga pokušaj smeštanja delova stvarnosti u kategoriju „društveno“ ili „fizičko“ ne doprinosi razumevanju realnosti u njenoj složenosti i međupovezanosti. Ovi koncepti su korisni za razumevanje problema zaštite životne sredine kao realnih fizičkih pojava koje uzrokuju određene društvene prakse, a koje zauzvrat stvaraju materijalne i socijalne posledice za sama društva. Oni takođe ukazuju na pogrešnost shvatanja društvenih aktera kao izuzetih od uticaja prirodnog okruženja (Manuel-Navarrete & Buzinde, 2010: 136–138). Međutim, uprkos razvoju integrativnih modela u cilju prevazilaženja dihotomije priroda–društvo i načelnom zalaganju za multidisciplinarna istraživanja, granice između društvenih i prirodnih nauka su i dalje prisutne, održavajući dualizam priroda–društvo. Pored toga, iz bojazni od delegitimizacije, sociologija se grčevito drži izvojevane dominacije nad „društvenim“ (Carolan, 2005a; Carolan, 2005b).

Teorijski koncepti sociologije okruženja

Novonastajući konceptualni prostor sociologije okruženja razvijao se u implicitnom i u eksplicitnom odnosu prema opštoj sociologiji. Iako je kritički nastrojena prema mejnstrim sociologiji, sociologija okruženja je prihvatila i „ekologizovala“ mnoge od dobro poznatih socioloških koncepata poput (ekološke) potrošnje, društvenih (ekoloških) pokreta, (ekološkog) aktivizma, (ekološkog) upravljanja, (ekološkog) građanstva, (ekološkog) rizika, (socio-ekološke) nejednakosti itd. Pored toga, sociolozi okruženja su vredni i u proizvodnji novih koncepata i teorijskih pristupa, među kojima se posebno izdvajaju: nova ekološka paradigma (Katon i Danlap), proizvodna traka (Alan Šneberg), ekološka modernizacija (Artur Mol), metabolički procep (Džon Belami Foster), ekološki kompleks (Vilijam Katon i Rajli Danlap), druga protivrečnost kapitalizma (Džejms O’Konor) itd. Pored toga, sociologija okruženja prihvata i razvija pojmove nastale u okviru prirodnih nauka, kao što su održivi razvoj, klimatske promene, antropocen, rezilijentnost, adaptacija, mitigacija i dr. (Lidskog & Waterton, 2016: 307).

S obzirom na dve različite tradicije sociologije okruženja – američku i evropsku – postoje izvesne razlike u konceptima koje bi predstavnici

ove dve škole izdvojili kao bazične. U okviru američke sociologije kao najvažniji izdvojili su se koncepti proizvodne trake, druge kontradiktornosti kapitalizma, ekološke pravde i ekološki nejednake razmene, kojima se ukazuje na rastuću ekološku degradaciju kojoj moderna društva, uprkos tehnološkim inovacijama i institucionalnim promenama, ne uspeavaju da stanu na put. S druge strane, evropski sociolozi, pored ekološke degradacije, posvećuju pažnju i ekološkoj reformi, te se usmeravaju na teme poput ekološke modernizacije, uvođenja mehanizama ekološke uprave i razvoja ekološkog menadžmenta (Lidskog et al., 2015: 348).

U predstavljanju koncepata kojima se služi sociologija okruženja krenućemo od pojmova prirode i okruženja, kao osnovnih i najznačajnijih. Potom će biti reči o konceptima preuzetim iz opšte sociologije kao što su: ekološka potrošnja i životni stil; ekološko građanstvo; ekološke vrednosti, stavovi i ponašanja; i ekološki pokreti. Zatim pažnju usmeravamo na koncepte razvijene unutar sociologije okruženja, o kojima do sada nije bilo reči: nova ekološka paradigma i socio-ekološko delanje. Na kraju, govorimo o konceptima preuzetim iz prirodnih nauka, kao što su održivi razvoj, ekološki otisak i antropocen. Koncept klimatskih promena ovde neće biti posebno razmatran, s obzirom na to da je toj temi posvećeno četvrto poglavlje knjige.

Priroda i okruženje

Priroda i životna sredina doskora su se nalazile izvan socioloških razmatranja, najviše usled dominantnog shvatanja prirode kao pasivne i bez značajnijeg uticaja na društvene prilike (videti detaljnije u: Pajvančić Cizelj, 2015). Pored toga, konstruktivistički orijentisani sociolozi su skeptični prema upotrebi pojma priroda, jer on sugeriše da postoji realnost izvan društva koja nije podložna društvenom konstruisanju (Pellow & Nyseth Brehm, 2013: 232). Ipak, u okvirima sociologije okruženja, pojmovi prirode i okruženja dobijaju centralno mesto. Sociolozi okruženja, međutim, ne definišu i ne koriste te pojmove na jednoznačan način, o čemu će biti reči u nastavku teksta.

Priroda je izuzetno kompleksan pojam. Probleme u njegovom definisanju stvaraju kako različita filozofska shvatanja prirode tako i činjenica da se ovaj pojam koristi da označi veoma različite stvari. Priroda, s jedne strane, može označavati ne-ljudsku (spoljnu) prirodu, ali isto tako i ljudsku – unutrašnju prirodu. U zavisnosti od toga kako je shvaćena, ona može da razdvaja, ali i da spaja ljudsko s ne-ljudskim. Moglo bi se reći da svako živo biće ima neku svoju posebnu „prirodu“, koja je u manjoj ili većoj meri

determinisana skupom urođenih dispozicija, karakteristika i impulsa. U isto vreme, pojam prirode se može odnositi i na totalitet ne-ljudskog sveta. U tom slučaju, sinonim bi bio prirodno okruženje. Međutim, nekada priroda i okruženje imaju suprotno značenje. Na primer, jedna od starih debata u okviru društvene teorije odnosi se na relativni značaj „prirodnih“ odnosno naslednih faktora naspram faktora „okruženja“ (nasleđe ili va-spitanje, engl. *nature vs. nurture*). U tom smislu, pod prirodom se misli na genetsko nasleđe, dok se pod okruženjem misli na spoljne (društvene) činioce koji utiču na razvoj individue tokom njenog odrastanja i socijalizacije (Loki, 2014). Koncept prirode ima i druga značenja: priroda kao materijalna realnost (predmet bavljenja prirodnih nauka); priroda kao vrednost koju treba zaštititi (na ovaj način prirodu koncipiraju organizacije za zaštitu prirode); priroda s kojom se susrećemo u svakodnevnom životu (voda, sunce, životinje, biljke) itd. (Van Koppen, 2017: 173).

Ako se uzme u obzir shvatanje prirode u okvirima sociologije okruženja, može se reći da se ono razvijalo u tri pravca:

1. Priroda kao *resursna osnova* neophodna za postojanje i održavanje ljudskih društava. U ovom značenju, priroda se shvata kao sredstvo za proizvodnju, dobro za potrošnju i preduslov za život, zdravlje i dobrobit ljudi. Ovakvo shvatanje je prisutno u sociologiji okruženja, recimo u Katonovom i Danlapovom modelu tri funkcije životne sredine: skladište resursa, životni prostor i odlagalište otpada. Pitanje mogućnosti pristupa (prirodnim) resursima takođe je prisutno u Šnebergovoj konceptualizaciji proizvodne trake, Bekovoj teoriji rizičnog društva, a suštinsko je obeležje teorije ekološke modernizacije. U filozofskom smislu, takvo određenje prirode je blisko poziciji realizma i karakteristično je za početke razvoja sociologije okruženja, mada je i danas zastupljeno, pogotovo u studijama klimatskih promena (Van Koppen, 2000: 301–303).
2. Priroda kao *proizvod ljudske konstrukcije*. Po ovom shvatanju, blisko filozofskoj poziciji socijalnog konstruktivizma, ono što ljudi misle da je priroda zapravo je proizvod društvene konstrukcije. Priroda je nešto što je simbolički konstruisano, a ne objektivna datost. To znači da kultura i njeni simboli igraju ključnu ulogu u konceptualizovanju prirode. Ovakav pristup prirodi, umesto razumevanja bio-fizičkih karakteristika, nalaže njenu dekonstrukciju, kojom će se pokazati da shvatanja u vezi s prirodom zavise od društvenog konteksta, a njihova upotreba i značenje mogu biti objašnjeni socijalnim procesima (Hannigan, 2014; Van Koppen, 2000: 307–309).

3. Priroda ima moralnu i estetsku vrednost, te bi je iz tog razloga trebalo zaštititi od nepovoljnih uticaja ljudskog delovanja. Ovaj pristup se naziva *arkadijskim*. Arkadijski pristup prirodi posvećen je otkrivanju intrinzične vrednosti prirode i njenom očuvanju, nasuprot resursnom shvatanju koje nalaže eksploataciju prirode zarad zadovoljenja ljudskih potreba. Za ovaj pristup je karakteristično kritikovanje podele na prirodne i društvene nauke, te zalaganje za razvijanje holističkog pristupa (van Koppen, 2000: 303–307).

Okruženje je, kao i priroda, kompleksan, protivrečan i vrednosno opterećen pojam. U uobičajenoj upotrebi, okruženje se uglavnom koristi kao sinonim za prirodni svet ili prirodu. U rečnicima se kao sinonimi za okruženje javljaju pojmovi poput miljea, sredine, okolnosti, situacije, pozicije, predela, lokalnosti, kao i prirode (Barry, 2007: 13–14; Ćosić et al., 2008: 418). Dakle, okruženje se najčešće koristi da označi ne-ljudski svet. Važno je naglasiti da je okruženje relacioni koncept (okruženje koga/čega), odnosno da moramo da znamo ko je subjekat diskusije da bismo mogli da odredimo na šta se tačno misli pod okruženjem. Takođe, kada govorimo o okruženju, vrlo često mislimo na neko konkretno, specifično okruženje. Okruženje je u okvirima socijalne teorije najčešće određeno u odnosu na ljude, partikularne ljudske relacije, određeni istorijski i kulturološki kontekst. Na primer, kada se o okruženju govori na Zapadu, misli se na fizičko, ne-ljudsko okruženje kao što su seoska područja, šume, reke i sl. Ipak, u drugim kulturama, okruženje može da uključi i natprirodne elemente, kao što su duhovi i duše predaka itd. Iz ovih razloga, pogrešno bi bilo izjednačiti okruženje s prirodom, u smislu ne-humanog prirodnog sveta, iako u zapadnjačkoj literaturi to najčešće jeste način na koji se shvata pojam okruženja. Takođe, okruženje može obuhvatati i ne-prirodnu sredinu – izgrađenu, modifikovanu – za šta se koristi pojam izgrađeno okruženje (engl. *built environment*) (Barry, 2007: 13–14).

Rezimirajući prethodno, Beri (Barry, 2007: 22–27) izdvaja četiri najzastupljenija shvatanja okruženja u društvenoj teoriji:

1. *Okruženje kao divlja, „netaknuta“ priroda*

Uopšteno govoreći, postoje dva shvatanja okruženja kao netaknute prirode. Prvo shvatanje je starije i podrazumeva da divlju prirodu treba osvojiti i ukrotiti je kako bi predstavljala što manju opasnost za čoveka i mogla da posluži za zadovoljavanje njegovih raznolikih potreba. U evropskoj tradiciji, mračne šume, planine i močvare smatrane su opasnim mestima koja su pratile priče o fantastičnim stvorenjima koje ih naseljavaju. U američkom folkloru, divljina se povezuje s Divljim zapadom, kao granicom civilizovanog sveta (Žarden, 2006: 249–251). Ovakvo shvatanje

prirode je dominiralo kroz istoriju sve do momenta dok je nisu ugrozile ljudske aktivnosti.

Na suprotnoj strani se nalazi romantičarsko shvatanje netaknute prirode, koje nalaže da ona treba da se zaštiti i očuva. Ovakvo shvatanje prirode vodi poreklo iz romantičarske reakcije na proces industrijalizacije krajem 18. i početkom 19. veka. Tu prirodno okruženje predstavlja mesto gde se ljudi mogu skloniti od pogubnih uticaja civilizacije. Filozofski koreni tog shvatanja mogu se pronaći u delima Žana Žaka Rusoa i američkih pisaca Ralfa Valda Emersona i Henrija Dejvida Toroa. Romantičarsko viđenje prirode utkano je u vrednosti savremenog ekološkog pokreta (Žarden, 2006: 249–251, 260).

2. Okruženje kao ruralna idila

U okvirima ovog pristupa prirodno okruženje se shvata kao pripitomljeno, gajeno u odnosu na ljudske potrebe. Shvatanje prirode na ovaj način leži negde između dva kraja kontinuuma – divlje prirode i izgrađenog okruženja. I ovo shvatanje prirode je povezano s određenim stepenom nostalgije. Selo se doživljava kao idilična prošlost naspram urbanizovane i industrijalizovane sadašnjosti. Ideje o povratku na zemlju prisutne su u zapadnom diskursu poslednjih 200 godina, a aktualizovane su u 21. veku s razvojem migracija životnog stila koje je, između ostalog, omogućio nagli razvoj digitalnih tehnologija (Benson & O'Reilly, 2009).

3. *Urbano okruženje* podrazumeva prostore koji su stvoreni ljudskom intervencijom nasuprot divljini ili ruralnom okruženju. S masovnim prelaskom u gradska područja, došlo je i do povećanog vrednovanja prirode kao ostatka „zlatnog doba“ i nečeg s čime ljudi sve ređe imaju neposredan kontakt. Prirodno okruženje se shvata kao čisto, dobro, celovito nasuprot zagađenoj, prenaseljenoj, nesigurnoj i veštačkoj urbanoj sredini.

4. *Globalno okruženje* predstavlja najnoviju konceptualizaciju okruženja koja vodi poreklo iz debata o ekološkoj krizi tokom 1970-ih godina. Posebno značajnu ulogu u poimanju okruženja kao globalnog fenomena imali su prvi satelitski snimci planete Zemlje iz svemira (nastali kasnih 1960-ih godina). Ideja globalnog okruženja je postala jedna od centralnih u teoretisanju procesa globalizacije, zajedno s globalnom ekonomijom, politikom, telekomunikacijama itd. Ideja o globalnom okruženju sadrži niz važnih poruka: međupovezanost, globalni ekološki rizici i potreba za globalnom saradnjom kako bi se odgovorilo na ove rizike. Savremena klimatska kriza je ponovo aktualizovala globalno shvatanje prirodnog okruženja.

Koncepti pozajmljeni iz opšte sociologije

U ovom odeljku će biti reči o odabranim konceptima opšte sociologije koji su pronašli svoje mesto u sociologiji okruženja. Lista takvih koncepata je mnogo duža, a ovde izdvajamo one koji su posebno značajni. U odabiru koncepata koje ćemo predstaviti vodili smo se analizama ekoloških tema zastupljenih u novijim udžbenicima sociologije (Lewis & Humphrey, 2005; Liu & Szasz, 2019) i analizom najznačajnijih tema kojima se bavi sociologija okruženja (Bohr & Dunlap, 2017; Qin et al., 2020).

Ekološka potrošnja i životni stil

Proizvodnja i potrošnja predstavljaju dve strane istog novčića, ali je pažnja sociologa doskora bila uglavnom usmerena na temu proizvodnje. Slična situacija je i u sociologiji okruženja. Kao što smo videli u odeljku u kome su predstavljeni najvažniji teorijski pristupi, sociolozi okruženja su se prvo fokusirali na negativne posledice masovne kapitalističke proizvodnje (recimo, Šnebergova proizvodna traka). S razvojem studija potrošnje unutar sociologije, i sociologija okruženja počinje da posvećuje pažnju ovoj strani priče. Tako se, recimo, razvija koncept „pokretne trake potrošnje“, o kome govore Rosa i saradnici (Rosa et al., 2015). Pred kraj 20. veka otvorile su se diskusije o ekološkim posledicama potrošačkih navika stanovnika razvijenih zemalja i neophodnosti njihove promene u cilju sprečavanja dalje ekološke degradacije. Uporedo s tim, došlo je do razvoja zelene potrošnje kao individualne strategije smanjenja ekološkog otiska.

Postoji veliki broj definicija održive/ekološke potrošnje koje stavljaju naglasak na različite aspekte ovog fenomena (Reisch et al., 2013). Uopšteno govoreći, pod zelenom, održivom ili ekološkom potrošnjom podrazumeva se svesna odluka pojedinaca da kupuju ili izbegavaju da kupe određenu robu usled načina na koji je proizvedena i njenog uticaja na životnu sredinu. Održiva potrošnja dovodi u pitanje ideologiju potrošnje koja dominira na Zapadu i njene ekološke posledice po planetu (Connolly & Prothero, 2003).

Sociologija okruženja je u početku pristupala temi potrošnje koristeći se psihološkim modelima koji se fokusiraju na povezanost individualnih ekoloških vrednosti, stavova i ponašanja. Kasnija istraživanja su pokazala da poželjne ekološke prakse ne proizlaze nužno iz ekološke svesti, te da postoji značajan jaz između proekoloških stavova i uočenih obrazaca potrošnje (Kollmuss & Agyeman, 2002). Primera radi, u jednom istraživanju sprovedenom u Ujedinjenom Kraljevstvu, preko polovine ispitanika

je iskazalo pozitivan stav prema kupovini ekoloških proizvoda, ali podaci pokazuju da manje od 10% stanovništva zaista i kupuje ove proizvode (Hughner et al., 2007). Raskorak između stavova i prakse ekološke potrošnje usmerio je istraživanja u pravcu ispitivanja prepreka koje tome stoje na putu. Na tom tragu, u okvirima sociologije okruženja počeo je više da se koristi model društvenih praksi, koji umesto stavova, normi i izolovanog ponašanja, u prvi plan stavlja konkretne potrošačke prakse koje se obavljaju u određenom društvenom kontekstu i posmatraju se u odnosu na postojeće društvene strukture. Na ovaj način se izbegava zamka individualizovanja ekološke odgovornosti, a u obzir se uzimaju systemske mogućnosti i prepreke za kupovinu ekoloških proizvoda i praktikovanja održivih životnih stilova (Spaargaren, 2003).

Ekološka potrošnja se javlja u raznolikim oblicima – od povremenog biranja određenih namirnica koje ispunjavaju ekološke standarde ili bojkotovanja onih koji nisu u skladu s njima, do praktikovanja celokupnog životnog stila koji je usmeren na ublažavanje negativnih posledica savremene ekološke krize. Različite varijetete održive potrošnje i životnog stila odlikuje nekoliko zajedničkih karakteristika, među kojima se ističe zadovoljavanje potreba nezavisno od tržišta (npr. uzgajanje hrane i zanatska proizvodnja za sopstvenu upotrebu), potreba za autonomijom i razvijena ekološka svest.

Dobrovoljna jednostavnost (engl. *voluntary simplicity*) predstavlja održivi životni stil koji se zasniva na antikonzumerskoj filozofiji za koju su ključni principi minimalna potrošnja, orijentisanost na zajednicu i fokusiranost na duhovne i ekološke teme (Etzioni, 1998, 2004; Craig-Lees, 2002). U grupu održivih životnih stilova spada i pokret *izvan sistema* (engl. *off the grid*), čiji zagovornici nastoje da ostvare što veću nezavisnost u odnosu na državne i korporativne sisteme snabdevanja hranom, vodom i električnom energijom. Procenjuje se da se u Sjedinjenim Američkim Državama energijom iz sopstvenih (obnovljivih) izvora snabdeva oko dvesta pedeset hiljada domaćinstava (Tatum, 2002: 301; Vannini & Taggart, 2014). Na sličnom tragu je i pokret *uradi sâm* (engl. *do it yourself*, DIY), koji se javlja 1970-ih godina s idejom da svako može da obavlja aktivnosti koje su uobičajeno rezervisane za polje kapitalističke proizvodnje. Jedna od osnovnih ideja je da se upotrebna vrednost robe kreira izvan kapitalističkog sistema (Holzman et al., 2007: 44–46). Pored ponovnog ovladavanja veštinama i aktivnostima koje je kapitalistički sistem uzeo pod svoje (npr. kuvanje, čišćenje, opravka i šivenje garderobe, i dr.), ovaj pokret zagovara i ponovno korišćenje i prenamenu proizvoda, uštedu novca, jedinstvenost i originalnost (Cabell, 2005: 37).

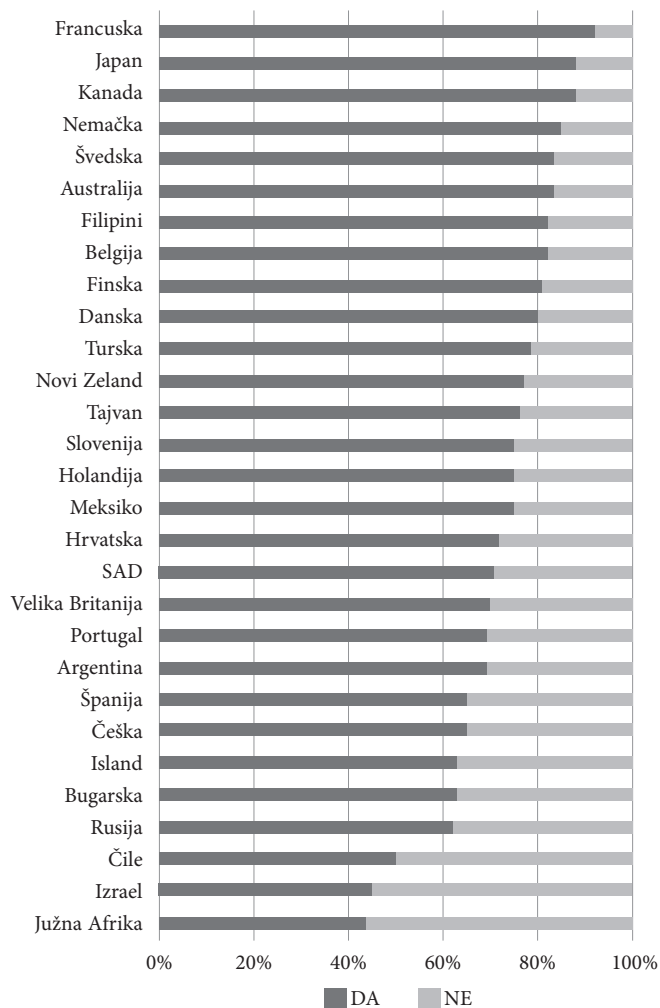
Nalazi većeg broja istraživanja pokazuju da stanovnici Evropske unije prednjače u odnosu na ostatak sveta u pogledu praktikovanja ekološke potrošnje (Wang et al., 2019). Međutim, kako pokazuju podaci Evrobarometra (2009), ni u Evropi situacija nije najsjajnije. Primera radi, preko 80% stanovnika EU smatra da je potencijalni uticaj određenog proizvoda na životnu sredinu važan činilac prilikom donošenja odluke o kupovini. Međutim, za većinu ispitanika su kvalitet proizvoda i cena važniji faktori pri kupovini. Pored toga, stanovnici EU smatraju da minimiziranje otpada i reciklaža imaju značajniji pozitivan uticaj na životnu sredinu od kupovine ekoloških proizvoda (Eurobarometer, 2009)¹⁸.

Distribucija učestalosti ekološkog bojkota u svetu prikazana je na grafikonu 1 (strana 81). Kao što se može videti, razvijene zemlje poput SAD, Japana, Novog Zelanda i članica EU prednjače po učestalosti ekološkog bojkota, dok se na začelju nalaze zemlje u razvoju i bivše socijalističke zemlje. Izuzetak predstavljaju Filipini, gde je ova praksa veoma zastupljena, i Izrael, za koji bi se, sudeći prema stepenu socio-ekonomskog razvoja, očekivala veća učestalost bojkota robe iz ekoloških razloga. Podaci istraživanja sprovedenog u Srbiji pokazuju da je svaki četvrti ispitanik (24%) makar jednom odbio da kupi robu koja nije u skladu s ekološkim standardima. S druge strane, približno svaki treći građanin je barem jednom namerno kupio neki od ekoloških proizvoda (Petrović, 2020: 59–60).

Alternativni ekološki životni stilovi mogu se shvatiti kao proces izbegavanja rutinskih obrazaca ponašanja, aktivnog promišljanja i inoviranja svakodnevnih praksi, te kao takvi predstavljaju značajnu promenu u odnosu na stare, ekološki neodržive obrasce ponašanja (Spaargaren, 1997: 28–29). Motivacija koja stoji iza njih je šarenolika, a u literaturi se najčešće izdvajaju sledeći motivi: (1) ekološke vrednosti – povratak prirodi i smanjivanje ekološkog otiska; (2) antikapitalističke vrednosti – sloboda, samodovoljnost, nezavisnost od državno-korporativnih mehanizama; (3) prosocijalne vrednosti – međusobna saradnja umesto takmičenja, solidarnost, razmena ideja; (4) ekonomski problemi – ušteda novca, izbegavanje kreditne zavisnosti itd. (Leonard-Barton, 1981; Shama & Wisenblit, 1984; Campbel, 2005; Alexander & Ussher, 2012; Vannini & Taggart, 2014). Nosioci ovakvih životnih stilova su mahom visokoobrazovani pripadnici (profesionalne) srednje klase (Cambel, 2005; Alexander & Ussher, 2012; Tatum, 2002: 301–302; Lipovetsky, 2008).

18 http://globalsustain.org/files/eurobametree_summary.pdf (pristupljeno 14. 8. 2021)

Grafikon 1. Bojkot proizvoda iz ekoloških razloga u različitim zemljama

Izvor: International Social Survey Programme: Environment III – ISSP 2010
<https://zacat.gesis.org/webview/index.jsp?object=http://zacat.gesis.org/obj/fCatalog/Catalog5> (pristupljeno 25. 11. 2021)

Pozivajući se na koncept distinkcije Pjera Burdijea i upadljive potrošnje Torstena Veblena, Eliot upozorava na to da ekološka potrošnja može biti manje motivisana ekološkim razlozima, a više stvar potrebe za socijalnim distanciranjem jedne društvene grupacije (najčešće pripadnika nove srednje klase) i želje da se signalizira status i određeni životni stil (Eliot, 2013). Drugim rečima, društveni status je povezan sa zelenom potrošnjom

kroz njene demonstracione efekte: zelena potrošnja pokazuje ne samo nečije društveno i ekološki odgovorno ponašanje i kulturni kapital, već i nečiji višak slobodnog vremena, energije i novca, što mu dozvoljava da se tih resursa odrekne zarad ekoloških ciljeva ili da obezbedi ekološke proizvode koji su relativno skupi (Griskevicius et al., 2010: 394). Umesto racionalnog potrošača, koji proračunava troškove i dobiti od kupovine zelenih proizvoda, i saosećajnog potrošača, koji svoju potrošnju usklađuje sa svojim ekološkim uverenjima, ovde možemo govoriti o „upadljivoj“ potrošaču, koji svoj društveni status izražava kroz kupovinu ekoloških proizvoda i praktikovanje zelenog životnog stila (Eliot, 2013).

Ekološko građanstvo

Ekološki izazovi su stvorili potrebu za promišljanjem modela građanstva koji bi više odgovarao novoj realnosti. Razmatrajući na kakvim bi principima trebalo da se gradi savremeno građanstvo, Endrju Dobson (Dobson, 2003; Dobson, 2007; Dobson, 2019) razvija koncept ekološkog građanstva. Koncept ekološkog građanstva danas zadobija sve veću pažnju kako unutar akademske zajednice tako i među donosiocima odluka, kao način ostvarivanja ciljeva održivog razvoja.

Prema Dobsonu (Dobson, 2007; 2019), ekološko građanstvo predstavlja proekološko ponašanje u privatnoj i javnoj sferi, kojim rukovode vrednosti pravednosti i ravnomerne distribucije ekoloških dobara i rizika. Pored toga, ono podrazumeva učešće u kreiranju održive ekološke politike, odnosno aktivnu participaciju građana u razvijanju održivog društva. Konceptom ekološkog građanstva obuhvaćena je kako privatna sfera i individualni životni stil građana-potrošača tako i javna sfera.

Građanstvo podrazumeva određeni skup prava i obaveza svih građana jedne zemlje. U slučaju ekološkog građanstva, primarni fokus je na pravu na zdravu životnu sredinu, kao i na dužnosti građana da smanje svoj ekološki otisak. U razmatranju ekoloških dužnosti građana prisutna su dva pravca razmišljanja. Na jednoj strani se nalaze radikalni zahtevi za temeljnom promenom navika i praksi, a na drugoj modeli koji podrazumevaju manja prilagođavanja u potrošačkim stilovima (Pallett, 2017). Pojedini autori, poput Dobsona (2003), u odnosu na temeljnost promena, prave razliku između ekološkog (engl. *ecological*) i zelenog (engl. *environmental*) građanstva. Zeleno građanstvo podrazumeva manje promene u individualnim obrascima ponašanja (kupovina ekoloških proizvoda, učešće u ekološkim kampanjama itd.). Ekološko građanstvo, s druge strane, predstavlja oblik postkosmopolitskog građanstva, odvija se u privatnoj, ali i u javnoj sferi, neteritorijalno je, holističko i dovodi u pitanje postojeći ekonomski sistem i odnose moći i

nejednakosti (Dobson, 2003). Na tom tragu, Džon Beri (Barry, 2006) predlaže uvođenje koncepta *održivog građanstva* (engl. *sustainable citizenship*), koji podrazumeva ne samo promenu pojedinačnog ponašanja, već i transformaciju društvenih struktura koje proizvode ekološku degradaciju i različite vrste nepravdi. Održivo građanstvo zahteva saradnju između građana-potrošača, javnih zvaničnika i kompanija, kako bi se današnje potrebe zadovoljile tako da se ne ugroze mogućnosti zadovoljenja potreba budućih generacija. Održivo građanstvo usredsređeno je na sva tri stuba održivog razvoja i stoga obuhvata ne samo uravnoteženje ekonomskih i ekoloških ciljeva, već i širih društvenih, političkih i kulturoloških potreba. Mišeleti i saradnici su mišljenja da održivo građanstvo predstavlja model koji će postati dominantan oblik građanstva u budućnosti (Micheletti et al., 2014).

Beri i Dobson skreću pažnju na to da društvene strukture predstavljaju osnove na kojima se razvija ekološki štetno ponašanje, te da samo njihova temeljna promena može da dovede do unapređenja na planu zaštite životne sredine, dok promene individualnih obrazaca ponašanja za to nisu dovoljne. Mišeleti i Stoul smatraju da održivo građanstvo ima potencijal da izazove i promeni dominantne strukture koje doprinose ekološkoj degradaciji i reprodukuju društvene nejednakosti (Micheletti & Stole, 2012).

Koncept ekološkog građanstva prepoznaje ograničenja klasičnog modela građanstva (i republikanske i liberalne varijante) koji, uopšteno govoreći, ukazuje na to kako treba da budu uređeni odnosi između stanovnika jedne države. Klasična koncepcija građanstva ne uzima u obzir teme koje prelaze okvire državnih granica (kakva je zaštita životne sredine), kao ni odnose ljudi i ne-ljudskog (prirodnog) sveta. Pored toga, u odnosu i na liberalnu (koja naglašava građanske slobode) i republikansku (u fokusu su dužnosti građana) tradiciju, koncept ekološkog građanstva naglašava i obaveze i dužnosti i neteritorijalan je (odnosno, ne zadržava se u granicama države-nacije). Drugim rečima, ekološko građanstvo ima globalnu dimenziju, jer ukazuje na međusobne povezanosti i zavisnosti koje prelaze nivo nacionalne države i po svojoj suštini su globalnog karaktera (Vasiljević, 2012: 102). Dobson (2007) smatra da će promena ponašanja u pravcu održivog razvoja po modelu ekološkog građanstva imati trajniji efekat od ponašanja vođenog finansijskim podsticajima. Umesto kratkoročnih efekata fiskalne stimulacije, ekološko građanstvo deluje na dubljem, identitetskom nivou, podstičući ljude da trajno menjaju svoje ponašanje.

Istraživanja ekološkog građanstva su i dalje u povoju, ali je ovaj koncept inspirisao istraživače da ispitaju određene ekološke prakse. Tako je koncept ekološkog građanstva korišćen u istraživanju praksi održive potrošnje, ekološkog aktivizma, ekoloških vrednosti, stavova prema klimatskim promenama, upotrebi novih tehnologija itd. (videti detaljnije u Vihersalo, 2016: 345). Postojeća istraživanja zaključuju da se promene

odvijaju mahom u privatnoj sferi, kroz male promene u individualnim obrascima ponašanja (recimo, bojkotom određene robe, kupovinom proizvoda u rinfuzu, isključivanjem računara na kraju radnog vremena, doniranjem manjih suma za ekološke kampanje itd.), ali da takve promene zasad nemaju značajnije efekte na životnu sredinu. Pored toga, istraživanja pokazuju da su ove promene uglavnom vođene uskim ličnim interesom (recimo, ušteda novca), a znatno ređe ekološkim vrednostima (Micheletti et al., 2014; Vihersalo, 2016).

Ekološke vrednosti, stavovi, zabrinutost i ponašanje

Temu ekoloških vrednosti, stavova i zabrinutosti posebnu pažnju posvećuje psihologija okruženja (engl. *environmental psychology*) (videti, recimo, Clayton, 2012), dok se sociolozi više bave ekološkim delanjem, pogotovo njegovom kolektivnom manifestacijom – ekološkim pokretom. Ipak, ove teme su nezaobilazne i u sociologiji okruženja, te ćemo im posvetiti ovaj odeljak, dok će u narednom biti reči o ekološkom pokretu.

Proekološka ponašanja su povezana s određenim *društvenim vrednostima* (Stern, 2000). Vrednosti se obično shvataju kao važni životni ciljevi ili standardi koji imaju ulogu vodilje u životu pojedinca. Baveći se vrednostima koje stoje u osnovi proekološkog ponašanja, psiholozi su utvrdili važnost više njih. Altruističke, biosferične i postmaterijalističke vrednosti se izdvajaju kao pozitivno povezane s proekološkim ponašanjem, dok su egoistične i hedonističke vrednosti negativno korelisane (Milfont & Gouveia, 2006; De Groot & Steg, 2008). Među vrednostima, altruizam pokazuje najjači uticaj na donošenje ekoloških odluka. Kod većine ljudi, altruizam usmeren prema drugim ljudima i altruizam usmeren prema drugim vrstama i biosferi međusobno su povezani i ostvaruju snažan uticaj na pozitivne odluke u vezi sa životnom sredinom (Dietz & Whitley, 2018).

Iako su vrednosti važan preduslov za proekološko ponašanje, istraživanja pokazuju da su one veoma uopštene (odnosno nisu situaciono specifične), te da je za predviđanje proekološkog ponašanja važnije ispitati specifične *ekološke stavove* u vezi s određenim ponašanjima – npr. stav prema reciklaži, korišćenju energije iz alternativnih izvora itd. (Gifford & Sussman, 2012).

Proekološki stavovi se mogu odrediti kao zabrinutost za stanje životne sredine i briga o njoj. Istraživanju ekoloških stavova prilazilo se na različite načine. Jedna od prvih skala za merenje ekoloških stavova je Maloni-Vardov ekološki inventar (engl. *Maloney-Ward Ecology Inventory*), koji uzima u obzir znanje o životnoj sredini, afekte povezane s okruženjem i ekološko ponašanje. Pored ekološkog inventara, u istraživanjima se često

koristi i Danlapova i Van Lirova skala nove ekološke paradigme, koja meri slaganje sa stavovima koji na različite načine tvrde da je priroda vredna sama po sebi i da je kao takvu treba čuvati (Dunlap & Van Liere, 1978; Dunlap et al., 2000). Istraživanja pokazuju da su vrednosti karakteristične za novu ekološku paradigmu rasprostranjene širom sveta (Vikan et al., 2007; Leung & Rice, 2002; Bechtel, 2006). Jedno istraživanje sprovedeno u Srbiji pokazalo je visok stepen prihvatanja nove ekološke paradigme među građanima: 35% ispitanika u punoj meri prihvata stavove nove ekološke paradigme, 61% u značajnoj meri, dok se svega 4% ispitanika ne slaže s ovakvim stavovima. Primera radi, velika većina ispitanika (94,4%) slaže se sa stavom da se ravnoteža koji postoji u prirodi lako može narušiti ljudskim delanjem. Slično tome, 87,8% ispitanika je svesno ograničenosti prirodnih resursa, kao i toga da biljni i životinjski svet ne postoji samo da bi se njegovim iskorišćavanjem zadovoljavale ljudske potrebe (90,8%) (Petrović, 2020: 54–55).

Ekološka zabrinutost je koncept blizak prethodnim, predstavlja jedan generalni stav prema okruženju i reflektuje ličnu procenu opasnosti ekoloških rizika. Društveni naučnici su se dosta bavili pitanjima koliko su građani zaista zabrinuti u vezi sa životnom sredinom i kako objasniti razlike u zabrinutosti između pojedinaca, a kako između nacija. Tražeći odgovor na ovo pitanje, sproveden je veći broj kros-nacionalnih istraživanja koja su za temu imala ekološku svest i praksu (The International Social Survey Programme [ISSP], The World Values Survey [WVS], European Values Study [EVS], European Social Survey [ESS]). Kros-nacionalna istraživanja ukazuju na varijacije u stepenu razvijenosti ekološke svesti i prakse i beleže nešto višu ekološku svest u razvijenim zemljama u odnosu na zemlje u razvoju i bivše socijalističke zemlje (videti šire u: Marquart-Pyatt, 2012b; Marquart-Pyatt, 2015; Chaisty & Whitefield, 2015). Ove razlike se obično tumače višim nivoom ekonomske razvijenosti, koji omogućava građanima da se bave postmaterijalnim temama, među kojima je i životna sredina (Inglehart, 1990; Inglehart, 1997). Ovakav oblik ekološke svesti i delovanja prepoznat je u literaturi kao ekologizam bogatih (Dauvergne, 2016). Istovremeno, rastući nivoi ekološke zabrinutosti u zemljama u razvoju objašnjavaju se postojanjem objektivnih ekoloških pretnji, koje značajno narušavaju kvalitet života stanovništva (Inglehart, 1995). Ovaj oblik ekološkog delovanja se često naziva ekologizmom siromašnih (Martinez-Alier, 2002). Karakteristike ekološke zabrinutosti i prioritetna ekološka pitanja razlikuju se od zemlje do zemlje. Tako su stanovnici bogatih zemalja uglavnom više zabrinuti za globalne ekološke pretnje, dok se stanovnici siromašnijih zemalja više brinu oko lokalnih ekoloških rizika (Brechtin, 1999). Na osnovu većine studija može se izvesti zaključak da

je, uprkos varijetetima koji postoje, ekološka zabrinutost postala globalni fenomen (Dunlap & Mertig, 1997; Dunlap & York, 2008; Franzen & Meyer, 2010; Marquart-Pyatt, 2012a; Kahn & Lourenço, 2002).

Kao i kada je reč o vrednostima, međutim, ni veza između proekoloških stavova, zabrinutosti i ponašanja nije direktna. Proekološki stavovi ne dovode nužno do proekološkog ponašanja, jer na tom putu stoji čitav niz prepreka – od individualno-psiholoških (recimo, starost, bolest, nedostatak vremena, novca) do socio-strukturnih (nepostojanje mogućnosti za građansku participaciju, nepoverenje u državne institucije, nepostojanje infrastrukture za ekološko delovanje itd.) (Kennedy et al., 2009; Kollmuss & Agyeman, 2002; Tam & Chan, 2017). Jedna pregledna studija je utvrdila postojanje čak 18 psiholoških i društvenih barijera (od ranih iskustava, preko starosti i pola, do političkih stavova i religijskih uverenja) koje stoje na putu između ekološke svesti i ponašanja (Gifford & Nisson, 2014). Primera radi, dok u Srbiji većina građana prihvata stavove karakteristične za novu ekološku paradigmu i izražava visok stepen ekološke zabrinutosti (čak 74% ispitanika je iskazalo visok nivo zabrinutosti), tek nešto više od jedne trećine ispitanika (35%) prijavljuje da je povremeno ekološki aktivno (Petrović, 2020: 63).

Istraživanja su pokazala da su, osim vrednosti, određene socio-demografske karakteristike značajan činilac ekoloških stavova i ponašanja. Većina istraživanja ukazuje na povezanost između starosti i ekoloških stavova, gde mladi ljudi izražavaju veću brigu za životnu sredinu u odnosu na starije i spremniji su da se uključe u aktivnosti ekološkog pokreta. Ove razlike se objašnjavaju kako idealizmom i sklonošću mladih ka alternativnim oblicima delovanja tako i efektom generacije – mlađe generacije su kroz proces obrazovanja i medije izložnije informacijama o ekološkoj degradaciji (Franzen & Vogl, 2013a; Franzen & Vogl, 2013b; Mayerl & Best, 2019).

Pored starosti, i pol se izdvojio kao značajna determinanta ekoloških stavova i praksi. Nalazi istraživanja pokazuju da su žene češće ekološki aktivne u privatnoj sferi, dok se muškarci više angažuju u javnoj sferi (Mohai, 1992; Hunter et al., 2004; Stern et al., 1993).

Pored starosti i pola, odnos socioekonomskog statusa i proekoloških stavova i ponašanja bio je predmet istraživanja jednog broja studija. U istraživanjima se pošlo od pretpostavke da se pojedinci koji imaju na raspolaganju više novca, vremena i drugih resursa češće priključuju ekološkim aktivnostima od onih kojima tih resursa nedostaje. Drugim rečima, ekološki aktivisti najčešće dolaze iz srednje i više srednje klase, što potvrđuje nalaz jednog broja istraživanja (Franzen & Meyer, 2010; Laidley, 2011). Međutim, ekološki aktivizam nikako nije rezervisan samo za pripadnike viših slojeva, o čemu govori razvoj ekologizma siromašnih, odnosno pripadnika nižih društvenih klasa. Jedna obimnija studija je pokazala

da ljudi iz nižih društvenih slojeva takođe učestvuju u ekološkim aktivnostima, posebno kada su u pitanju lokalni problemi (Uyeki & Holland, 2000; videti i: Dunlap & McCright, 2008).

Proekološko ponašanje se u literaturi određuje kao ponašanje kojim se svesno radi na umanjenju negativnih uticaja na životnu sredinu ili se doprinosi njenom očuvanju (Kollmuss & Agyeman, 2002: 240; Steg & Vlek, 2009: 309). Stern (Stern, 2000) pravi razliku između tri vrste proekološkog ponašanja: 1. ekološki aktivizam (angažovanje u ekološkim organizacijama i protestima); 2. neaktivističko ponašanje u javnoj sferi (potpisivanje peticija, davanje priloga ekološkim organizacijama itd.); 3. ekološko ponašanje u privatnoj sferi (npr. recikliranje, štednja energije, kupovina ekoloških proizvoda itd.). U tabeli 3 je prikazana učestalost ova tri tipa proekološkog ponašanja u svetu. Kao što se može videti, u pogledu sortiranja otpada u domaćinstvu prednjače razvijene zemlje, dok se zemlje u razvoju nalaze na začelju. Bivše socijalističke zemlje se prema učestalosti ove prakse nalaze negde na sredini. Po učešću u ekološkim organizacijama takođe prednjače razvijene zemlje, uz izuzetak Filipina, gde je relativno veliki udeo građana (13%) angažovan na ovaj način. Na kraju, davanje priloga je takođe najviše zastupljeno u razvijenim zemljama, gde svaki treći ili četvrti građanin povremeno daje novčane donacije ekološkim organizacijama. Podaci istraživanja sprovedenog u Srbiji pokazuju da približno 20% građana makar ponekad reciklira otpad, 9% građana daje prilog ekološkim organizacijama, dok je 2% učlanjeno u ekološke organizacije (Petrović, 2020: 62, 77).

Tabela 3. Angažovanje u različitim oblicima proekološkog ponašanja

	Sortiranje otpada u domaćinstvu		Članstvo u ekološkim organizacijama		Davanje priloga ekološkim organizacijama	
	DA	NE	DA	NE	DA	NE
Argentina	67%	33%	3%	97%	5%	95%
Australija	98%	2%	8%	92%	24%	76%
Austrija	99,3%	0,7	8%	92%	21%	79%
Bugarska	72%	28%	2%	98%	1%	99%
Kanada	99%	1%	8%	92%	25%	75%
Čile	54%	46%	2%	98%	9%	91%
Tajvan	98%	2%	5%	95%	10%	90%
Hrvatska	80%	20%	3%	97%	4%	96%

	Sortiranje otpada u domaćinstvu		Članstvo u ekološkim organizacijama		Davanje priloga ekološkim organizacijama	
	DA	NE	DA	NE	DA	NE
Češka	94%	6%	3%	97%	8%	92%
Danska	98%	2%	10%	90%	22%	78%
Finska	99%	1%	5%	95%	26%	74%
Francuska	99%	1%	6%	93%	11%	89%
Island	97%	3%	3%	97%	13%	87%
Japan	99%	1%	2%	98%	6%	94%
Južna Koreja	97%	3%	2%	98%	75	93%
Meksiko	85%	15%	4%	96%	10%	90%
Holandija	99%	1%	12%	88%	31%	69%
Novi Zeland	98%	2%	10%	90%	26%	74%
Norveška	98%	2%	5%	95%	22%	78%
Filipini	91%	9%	13%	87%	6%	94%
Portugal	91%	9%	2%	98%	3%	97%
Rusija	39%	61%	2%	98%	3%	97%
Slovačka	94%	6%	2%	98%	10%	90%
Slovenija	98%	2%	4%	96%	7%	93%
Južna Afrika	44%	56%	9%	91%	5%	95%
Španija	91%	9%	3%	97%	8%	92%
Švedska	98%	2%	5%	95%	23%	77%
Švajcarska	99%	1%	14%	86%	34%	66%
Turska	68%	32%	2%	98%	3%	97%
Velika Britanija	98%	2%	5%	95%	17%	83%
SAD	86%	14%	5%	95%	18%	82%
Ukupno	88%	12%	5%	95%	12%	88%

Izvor: International Social Survey Programme: Environment III – ISSP 2010
<https://zacat.gesis.org/webview/index.jsp?object=http://zacat.gesis.org/obj/fCatalog/Catalog5> (pristupljeno 25. 11. 2021)

Ekološki pokreti¹⁹

Uopšteno govoreći, ekološki pokret predstavlja mrežu neformalnih interakcija koje se uspostavljaju između pojedinaca, grupa i organizacija uključenih u konflikte oko životne sredine, na osnovama zajedničkih ekoloških vrednosti i kolektivnog identiteta (Petrović, 2020: 38).

Savremeni ekološki pokret vodi poreklo iz dve ekološke tradicije koje su se uporedo razvijale tokom 19. veka. S jedne strane, reč je o delovanju konzervacionističkih organizacija koje su se zalagale za očuvanje prirode, a, s druge, o tradiciji Sanitarnog pokreta, kao prvog organizovanog odgovora društva na zagađenje izazvano naglim industrijskim razvojem (Rootes, 2006; Pavlović, 2006). Nastanak i razvoj prvih društava za zaštitu prirode u Evropi i Americi bio je podstaknut napretkom koji je ostvaren na polju bioloških istraživanja, kao i rastom svesti o štetnim uticajima koje procesi intenzivne industrijalizacije i urbanizacije ostvaruju na prirodno okruženje (Rootes, 2006; Pavlović, 2006). Idejne temelje rada ovih organizacija postavili su spisi Ralfa Valda Emersona, Henrija Dejvida Toroa Džona Mjaira i Džordža Perkinsa Marša. U tom periodu, širom Amerike i Velike Britanije, a kasnije i u drugim evropskim zemljama, počinju da se osnivaju prva udruženja za zaštitu prirode. Članovi ovih organizacija su mahom dolazili iz redova pripadnika gradske intelektualne elite, te su organizacije bile srazmerno uspešne u ostvarivanju uticaja na predstavnike vlasti (Rootes, 2003; Rootes & Liam, 2009; Brulle, 2000; Brulle, 2009).

Drugi značajan podstrek za razvoj ekološkog pokreta dali su izuzetno loši uslovi gradskog života. Prenaseljeni i znatno zagađeniji u odnosu na okolne ruralne oblasti, prvi industrijski gradovi su bili neuslovna mesta za život. Ni ekonomski razvoj, ni porast nadnica početkom 19. veka, nisu bili dovoljni da radnicima i njihovim porodicama obezbede pristojne uslove za život, najviše usled toga što nisu bili praćeni razvojem komunalne infrastrukture i poboljšanjem sanitarnih uslova. Javna higijena je bila na izrazito niskom nivou, što je imalo za posledicu česte epidemije i visoke stope smrtnosti od zaraznih bolesti. To je podstaklo stanovnike ovih gradova da se organizuju i preuzmu na sebe aktivnosti za unapređenje uslova života. Tako je nastao Sanitarni pokret. Pod njegovim uticajem, došlo je do izgradnje kanalizacionih mreža, postavljeni su filteri na fabričke dimnjake, razvijeni su sistemi daljinskog grejanja, uličnog osvetljenja i

19 Deo teksta koji se odnosi na ekološki pokret je u nešto drugačijem obliku objavljen u mojoj knjizi „*Ekologija na periferiji Evrope: stvaranje ekološkog pokreta u Srbiji*“, Beograd: Službeni glasnik i Filozofski fakultet (str. 17–24), koja je nastala na osnovu doktorske disertacije odbranjene 2015. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu pod naslovom: *Mogućnosti nastanka i razvoja ekološkog pokreta u Srbiji u kontekstu postsocijalističke transformacije*.

organizovanog prikupljanja čvrstog otpada (McGranahan, 2007). Prve aktivnosti ovog pokreta u SAD bile su usmerene na raščišćavanje gradskih prostora, smanjivanje zagađenja i razvoj komunalne infrastrukture. Kasnije se fokus pomerio na ulepšavanje gradova, uređivanje zelenih površina i izgradnju parkova, a Sanitarni pokret se povezao s drugim inicijativama za unapređenje kvaliteta gradskog života (Brulle, 2000).

Nasleđe dve različite ekološke tradicije primetno je i danas u aktivnostima ekoloških organizacija, koje se dele na „zelene“, biocentrične – usmerene na zaštitu divlje prirode, i „braon“, antropocentrične – fokusirane na očuvanje zdravlja i dobrobit ljudi (Pakulski & Crook, 1998; McAllister & Studlar, 1999).

Uprkos relativno ranom javljanju protoekoloških inicijativa, uslovi za stvaranje savremenog ekološkog pokreta stekli su se tek krajem šezdesetih godina 20. veka, prvo na tlu SAD, a ubrzo potom i u razvijenim evropskim zemljama. Sve očigledniji negativni uticaji brze industrijalizacije i eksploatacije prirodnih resursa doveli su do sve većeg nezadovoljstva konzervacionističkih udruženja, ali i do radikalnih kritika kapitalističkog industrijalizma i predstavničke demokratije od strane nove levice i kontrakulturnih pokreta. To nezadovoljstvo je stvorilo javni prostor za delovanje novih društvenih pokreta, a među njima i ekološkog.

Godina 1962, kada je u Sjedinjenim Američkim Državama objavljena knjiga Rejčel Karson *Tiho proleće* (Rachel Carson, *Silent Spring*), najčešće se uzima za početak razvoja modernog ekološkog pokreta. To delo je značajno ne samo zato što je ukazalo na izuzetno štetan uticaj koji ekspanzija industrijske proizvodnje ima na životnu sredinu, već i zato što je ostvarilo veliki uticaj na javno mnjenje i tako doprinelo razvoju ekološkog zakonodavstva. Najšira javnost tada po prvi put postaje upoznata s opasnostima koje sa sobom nose nove tehnologije i na njima zasnovan industrijski razvoj. Knjiga je objavljena u nizu evropskih zemalja, u kojima je doživela još veći uspeh nego u SAD (Rootes, 2008). Ubrzo su usledile knjige *Populaciona bomba* Pola Erliha (Paul Ehrlich, *The Population Bomb*, 1968), te *Granice rasta* Rimskog kluba (*The Limits to Growth*, 1972), koje su postavile idejne temelje savremenog ekološkog pokreta.

Prvi ekološki protesti s naglašeno političkim zahtevima javljaju se u drugoj polovini 1960-ih, kao deo širih kontrakulturnih pokreta tog vremena. Proteste su predvodili mladi intelektualci i studenti, a bila im je svojstvena oštra kritika kapitalizma, konzumerizma i industrijskog zagađenja. Na prvoj proslavi Dana planete Zemlje, održanoj 22. aprila 1970. godine, učestvovalo je 20 miliona Amerikanaca, što je ukazalo na široku podršku koju ekološke inicijative uživaju u američkom društvu (Dryzek et al., 2002). Veliko interesovanje za ekološke teme, kao i nezadovoljstvo

radom tradicionalnih zaštitarskih i konzervacionističkih udruženja, otvorili su prostor za osnivanje novih ekoloških organizacija, kao što su Prijatelji zemlje (*Friends of the Earth*, 1969), Savet za zaštitu prirodnih resursa (*Natural Resources Defense Council*, 1970) i Grinpis (*Greenpeace*, 1971). Te organizacije su u to vreme bile ključni inicijatori ekoloških kampanja i protesta u Americi, a i danas su izuzetno uticajne, s razgranatom mrežom podružnica širom sveta (Dryzek et al., 2002).

Nedugo po javljanju prvih ekoloških inicijativa u SAD, ekološki pokret počinje da se razvija i na tlu Velike Britanije. Predvođen studentima i intelektualcima iz gradskih sredina, bio je vrlo uticajan tokom 1970-ih godina, sve do dolaska Margaret Tačer na vlast (Dryzek et al., 2002). Nastanak ekološkog pokreta u Francuskoj ranih 1970-ih najčešće se dovodi u vezu sa studentskim protestima 1968. godine. Tih godina se i u drugim razvijenim evropskim zemljama javljaju prve klice savremenog ekološkog pokreta. Tokom narednih decenija, ekološki pokret nastavlja da raste i jača kako po broju članova, organizacija i udruženja koja ga sačinjavaju tako i po uticaju koji ostvaruje na javne politike, obrazovni sistem i aktivnosti civilnog društva (Rootes, 2003; Brulle, 2009).

Jačanje građanskih ekoloških inicijativa širom sveta podstaklo je političke lidere da 1972. godine u Stokholmu organizuju prvu konferenciju Ujedinjenih nacija posvećenu životnoj sredini. Na taj način je zvanično priznata potreba globalnog delovanja u rešavanju nagomilanih ekoloških problema, a ekološki pokret je stekao pun legitimitet. Posle Stokholma dolazi do jačanja ekološkog delovanja, praćenog naglim porastom broja novoformiranih ekoloških udruženja i organizacija (Dalton, 1994).

Iako su vlade većine razvijenih zemalja ubrzo po okončanju konferencije održane u Stokholmu pristupile donošenju novih ekoloških zakona, naftna kriza 1973. godine i ekonomska recesija koja je usledila uticale su na to da se rešavanje ekoloških problema spusti na listi prioriteta, a da u prvi plan izbije pitanje energetske sigurnosti (Dalton, 1994; Rootes & Liam, 2009). Novonastala situacija je izazvala nezadovoljstvo jednog dela javnosti u ovim zemljama, što je podstaklo delovanje ekoloških pokreta i dovelo do formiranja stranaka zelenih.

Niz industrijskih nesreća tokom sedamdesetih i osamdesetih godina 20. veka, među kojima su najozbiljniji bili akcidenti na ostrvu Tri Milje (SAD, 1979), u Bopalu (Indija, 1984) i Černobilju (Sovjetski Savez, 1986), ponovo je ukazao na značaj ekološkog pokreta i podstakao na proteste širom sveta. Ti događaji su u mnogim zemljama doprineli odustajanju od planova izgradnje nuklearnih elektrana i podizanju mera ekološke zaštite u industrijskim postrojenjima. Antinuklearne demonstracije u Francuskoj 1971. godine označile su početak borbe protiv upotrebe ove vrste energije

u Evropi (Rootes, 2008; McCauley & Muentel, 2007). Početkom 1980-ih, antinuklearni protesti su bili posebno snažni u Nemačkoj. Dostigli su vrhunac 1983. godine, kada su ekološke, mirovne i ženske grupe organizovale preko 9.000 protesta, posle kojih je došlo do stavljanja moratorijuma na izgradnju nuklearnih postrojenja (Brand, 2002).

Tokom 1980-ih godina, prvo u Americi a potom i u drugim zemljama, počinje da deluje i pokret za ekološku pravdu, koji je ukazao na veću izloženost siromašnih i pripadnika pojedinih etničkih grupa štetnom uticaju toksičnog otpada i teške industrije, najčešće smeštene u naseljima u kojima živi marginalizovano stanovništvo (Bullard, 1990; Bullard, 1996). Ovaj ogranak ekološkog pokreta je nastavio da se razvija i tokom 1990-ih godina, povezujući se sa širim pokretom za zaštitu ljudskih prava i ekološkim inicijativama globalnog Juga (Rootes & Liam, 2009).

U toku nešto više od pola veka postojanja, ekološki pokret se razvijao manje-više nesmetano, ostvarujući uticaj na međunarodne institucije i učestvujući u oblikovanju globalne ekološke politike. Istraživanja pokazuju da su, na početku 21. veka, ekološki pokreti u razvijenim evropskim zemljama i Americi i dalje veoma snažni. O jačini pokreta govori podatak da ekološke organizacije u Britaniji broje više od pet miliona članova i simpatizera, dok je u ekološki pokret u SAD uključeno više od 6.500 nacionalnih i 20.000 lokalnih ekoloških organizacija, čiji se ukupan broj članova procenjuje na između 20 i 30 miliona (Rootes, 2003; Brulle, 2009: 211). Posle izvesnog zamiranja interesovanja za ekološke probleme, koje je nastupilo kao posledica svetske ekonomske krize 2008. godine, o novom rastu interesovanja za ekološka pitanja svedoči „Školski štrajk za klimu“ (engl. *School Strike for the Climate*), koji, predvođen tinejdžerkom iz Švedske Gretom Tunberg, uspeva da mobilise milione mladih ljudi širom sveta (Boulianne et al., 2020).

Moderni ekološki pokret, koji je nastajao i delovao u nacionalnim okvirima, u 21. veku se nalazi pred izazovom promena koje sa sobom donosi proces globalizacije. Iako nacionalna država i dalje ostaje važan okvir političkog delovanja, primetno je pomeranje moći ka nadnacionalnom nivou (Della Porta & Caiani, 2009). Imajući u vidu globalnu arenu, pokreti najčešće primenjuju strategiju „igre na dva nivoa“ – nacionalnom i međunarodnom. U praksi, to znači da se pokreti i dalje prvo obraćaju nacionalnim vladama, ali, ukoliko ih to ne dovede do željenih rezultata, pritužbe upućuju i na adrese međunarodnih institucija (Putnam, 1998; Passy, 2009).

Globalizacija dovodi i do konvergencije aktivnosti ekoloških pokreta iz različitih delova sveta, što pojedini autori vide kao deo procesa stvaranja *globalnog društva pokreta* (Mayer & Tarrow, 1998). Rastuća ekonomska

i politička međupovezanost, kao i sličnost institucionalnih aranžmana, postojanje zajedničkih problema (globalno zagrevanje, siromaštvo, nezaposlenost i sl.) i protivnika (transnacionalne korporacije, korumpirane vlade) omogućava lakšu razmenu i primenu iskustava aktivista iz različitih delova sveta, kao i ujednačavanje ciljeva, strategija i repertoara delanja (Snow & Benford, 2009).

Dominantni (globalni) okvir odnošenja prema životnoj sredini danas predstavlja liberalni ekologizam,²⁰ koji zastupaju međunarodne institucije, ali i mejnstrim ekološke organizacije. Liberalni ekologizam se zasniva na pretpostavci da ne postoji nesaglasnost između ekonomske liberalizacije, s jedne strane, i zaštite životne sredine i postizanja ciljeva održivog razvoja, s druge strane. Ističe se da se ti ciljevi međusobno podržavaju, kao i da ekološka modernizacija predstavlja osnovni mehanizam održivog razvoja i izlaženja na kraj s klimatskim promenama (Bernstein, 2002: 4; Backstrand & Lovbrand, 2019).

Uporedo sa slabljenjem radikalnih diskursa unutar ekološkog pokreta, tokom 1980-ih dolazi i do profesionalizacije njegovog delovanja i formalnog uključivanja njegovih predstavnika u rad međunarodnih organizacija. Aktivnosti pokreta su se velikim delom premestile s ulica u institucije, gde su proteste zamenili okrugli stolovi, pregovori i lobiranje. Istraživači primećuju da političku institucionalizaciju i profesionalizaciju ekološkog pokreta prati deradikalizacija njegovog delovanja (Brand, 2002; Meyer & Tarrow, 1998; Thörn & Svenberg, 2016; Berny, 2018). Kritički razmatrajući razvoj ekološkog pokreta, jedna grupa autora govori o njegovom nestanku. U eseju provokativnog naslova – „Smrt ekološkog pokreta – globalno otopljanje i postekološki svet“ („The Death of Environmentalism: Global Warming Politics in a Post-Environmental World“), Šellenberger i Northaus (Shellenberger & Nordhaus, 2004) tvrde da je došlo do zamiranja ekološkog pokreta, koji se zadovoljio sitnim, kozmetičkim promenama, nemoćan da se suprotstavi sistematskom uništavanju životne sredine. Ono što se danas naziva ekološkim pokretom zapravo je samo jedan od aktera hegemonog političkog sistema koji svojim aktivnostima doprinosi produblivanju ekološke krize.

Iako se teško može osporiti da je ekološki pokret dobrim delom institucionalizovan i da njime dominiraju birokratizovane profesionalne organizacije, ne bi trebalo zanemariti činjenicu da su i dalje veoma žive inicijative koje dolaze „odozdo“, od običnih ljudi suočenih s ekološkim pretnjama (Castells, 2015). Može se reći da između profesionalnih i samoniklih

20 Do liberalnog zaokreta u ekološkoj politici došlo je na Svetskom samitu u Riju 1992. godine, kada je napušten protektivni pristup ustanovljen u Stokholmu dve decenije ranije (Bernstein, 2000; Bernstein, 2002).

organizacija postoji komplementarnost i funkcionalna povezanost. Tako profesionalne organizacije obezbeđuju stabilnost pokretu, kontinuitet u radu i institucionalne kanale komunikacije s relevantnim akterima, dok lokalne inicijative čine pokret vitalnim (Carmin, 1999: 120–121). Pored toga, savremeni ekološki pokret je heterogen kako po temama kojima se bavi i nivoima na kojima deluje (od lokalnog do globalnog), tako i po organizacionoj strukturi i zahtevima koje postavlja pred donosioce odluka (Carmin, 1999; Giugni & Grasso, 2015).

Koncepti razvijeni u okvirima sociologije okruženja

U odeljku u kome su predstavljene najvažnije teorije sociologije okruženja već je bilo dosta govora o važnim konceptima razvijenim unutar ove discipline, kao što su proizvodna traka, ekološka pravda, ekološki nejednaka razmena, ekološki dug, ekološka modernizacija, IPAT i STIRPAT model i drugo. U ovom odeljku pažnju ćemo usmeriti na dva koncepta (nova ekološka paradigma i socio-ekološko delanje) o kojima do sada nije bilo dovoljno reči, a koji predstavljaju važan doprinos sociologije okruženja opštoj sociologiji i ekološkim studijama. Ti koncepti, svaki na svoj način, podstiču na transformaciju same sociologije, nalažući uključivanje ne-ljudskih aktera i prirodnog okruženja u razmatranja društvenih prilika. Istovremeno, oni predstavljaju sponu s ekološkim studijama, koje savremenoj ekološkoj krizi pristupaju iz vizure prirodnih nauka.

Nova ekološka paradigma

Nova ekološka paradigma (NEP) predstavlja samu srž sociologije okruženja i verovatno njen pojedinačno najznačajniji doprinos (sociološkom) razumevanju savremene ekološke krize. Nova ekološka paradigma artikuliše ekološki pogled na svet koji je počeo da se razvija na Zapadu krajem 1960-ih kao odgovor na sve očiglednije uništavanje prirodnog okruženja. Za formulisanje NEP posebno su zaslužni pioniri sociologije okruženja Vilijam Katon i Rajli Danlap (Catton & Dunlap, 1978). Oni su krajem 1970-ih godina objavili niz članaka u kojima su postavili osnove sociologije okruženja i ukazali na neophodnost toga da sociolozi u korpus svojih istraživačkih tema uključe odnos društva i njegovog biofizičkog okruženja. Prema njihovom mišljenju, ovaj odnos je predugo bio ili uziman zdravo za gotovo ili ignorisan. Sociologija je izgrađena na onome što Katon i Danlap nazivaju *paradigmom ljudskog izuzeća* (engl. *human exceptionalism paradigm*), odnosno na zapadnjačkom pogledu na svet, koji je duboko antropocentričan (Catton & Dunlap, 1978; Dunlap & Van Liere,

1978; Dunlap & Catton, 1979; Catton & Dunlap, 1980). Zapadnjačka kultura vidi ljudsku vrstu kao izuzetnu, dominantnu u odnosu na ostatak prirode i izuzetu od ograničenja biofizičkog sveta. Javljanju ovakvog pogleda na svet doprineo je razvoj hrišćanstva, nauke i tehnologije, a učvrstilo osvajanje Novog sveta, kao i nagli industrijski razvoj koji je stvorio iluziju dominacije nad prirodom (White, 1967).

Prema Katonu i Danlapu (Catton & Dunlap, 1980: 17–18, 24–25), paradigma ljudskog izuzeća, odnosno zapadnjački pogled na svet, počiva na nekoliko pretpostavki koje su, po njihovom mišljenju, suštinski netačne.

Prva pretpostavka je da ljudsko društvo, pored biološkog, ima i kulturno nasleđe koje ga čini suštinski drugačijim u odnosu na ostale životinjske vrste i njihove zajednice. Zbog toga su ljudi fundamentalno drugačiji od svih drugih živih bića, nad kojima dominiraju.

Potom, glavne uzroke društvenih pojava treba tražiti među društvenim i kulturnim činiocima (uključujući i tehnologiju), dok se biofizičko okruženje smatra manje važnim, pa čak i irelevantnim. U tom smislu, ljudi su gospodari svoje sudbine, imaju mogućnost da odaberu ciljeve i da nauče ono što je potrebno kako bi te ciljeve ostvarili. S druge strane, prirodnih resursa ima u izobilju, što pruža ljudskim društvima gotovo neograničene mogućnosti za dalji rast i napredak.

Na kraju, društveni i kulturni razvoj je kumulativnog i kontinuiranog karaktera, pa su problemi koji se javljaju uvek rešivi. Ljudska istorija je priča o napretku, za svaki problem postoji rešenje i zato je progres nezauzavljiv.

Prema mišljenju Katona i Danlape, antropocentrični optimizam koji stoji u osnovama pogleda na svet dominantnog na Zapadu duboko je neekološki po svom karakteru (Catton & Dunlap, 1980; Catton, 1980; Dunlap & Van Liere, 1978). Nasuprot tradicionalnom zapadnjačkom pogledu na svet, na osnovama ekološke filozofije i uvida u razorne posledice modernog industrijskog društva razvila se nova ekološka paradigma (NEP) (Catton & Dunlap, 1980: 31–37). NEP prepoznaje posebnost ljudske vrste, ali isto tako ističe da je to ne čini izdvojenom ili dominantnom u odnosu na ostatak sveta, već je ljudska vrsta sastavni deo šire mreže života (koju čine druga živa bića i neživa priroda), od koje u potpunosti zavisi njen opstanak. Zatim, iako ne osporava značajan uticaj društvenih i kulturoloških faktora, NEP naglašava da je društveni život velikim delom pod uticajem biofizičkog okruženja. To znači da je društveni razvoj omeđen granicama koje postavlja prirodno okruženje. Drugim rečima, neograničeni napredak nije moguć, a uprkos svojim specifičnostima, naučnim, kulturološkim

i tehnološkim dostignućima, ljudska vrsta i dalje podleže zakonima prirode i ekološkim ograničenjima.

Uviđajući značaj novog pogleda na svet, zamisao Katona i Danlapa i nastavljača njihovog rada bila je da učine sociologiju osjetljivijom na ekološku stvarnost. Prelazak s paradigme ljudskog izuzeća na novu ekološku paradigmu je od suštinskog značaja, ističu ovi autori (Catton & Dunlap, 1980: 35). Nakon četiri decenije razvoja, može se reći da je sociologija okruženja ostvarila značajan pomak na ovom planu, ali joj predstoji još dosta posla kada je u pitanju transformacija jezgra matične discipline (Scott & Johnson, 2017).

Socio-ekološko delanje

Na osnovama nove ekološke paradigme i srodnih filozofskih shvatanja o neophodnosti prevazilaženja analitičkog razdvajanja prirode i društva razvijeni su različiti sociološki koncepti koji prepoznaju međuzavisnost ljudskog i ekološkog sistema (socio-ekološki sistem). U ranijim poglavljima bilo je reči o različitim pokušajima prevazilaženja dualizma priroda–društvo, koji predstavlja prepreku u razumevanju savremene ekološke krize i pronalaženju načina za njeno prevazilaženje. S tim ciljem nastalo je nekoliko važnih koncepata, kao što su „koevolucija“, „ko-konstrukcija“, „objedinjeno ustrojstvo“ i dr. Jedan od značajnijih je koncept socio-ekološkog delanja (engl. *socio-ecological agency*), koji ponovno promišlja ljudsku dejstvenost.

U skladu s modernističkim koncepcijama, ljudska dejstvenost je doskora posmatrana kao nezavisna od prirodnog okruženja. Prema mišljenju Dejvida Manuel-Navareta i Kristine Bjuzajn (Manuel-Navarrete & Buzinde, 2010: 135–137), u kontekstu savremene globalne ekološke krize neophodno je ponovo promisliti društvenu dejstvenost kako bi se prevazišlo dihotomno razmišljanje priroda–društvo. Oslanjajući se na koncepte zajedničkog ustrojstva i koevolucije, ovo dvoje autora razvili su koncept socio-ekološkog delovanja. Taj pristup podrazumeva da na ljude istovremeno treba gledati kao na ekološke aktore, društvene aktore i pojedinačna (biološka) bića. Slično Laturovoj teoriji akteri–mreže (Latour, 2005), ovim konceptom se želi skrenuti pažnja na to da se ljudsko delovanje retko kad odvija kao izolovan proces, već je uvek deo šire „mreže života“, odnosno strukturâ koje pružaju mogućnost života na planeti, a nalaze se izvan onoga što se konvencionalno smatra društvenim. Ljudska akcija je deo i društvenih i materijalnih (biofizičkih) struktura, pod uticajem je i jednih i drugih i utiče na njih. Veza između dejstvenosti i socio-ekoloških struktura

ogleda se u tome što veze između pojedinaca i institucija oblikuju ekološke, ekonomske i političke strukture, koje opet predstavljaju kontekst društvenog delovanja i utiču na mogućnosti i izbore aktera, ali i postavljaju ograničenja njihovom delovanju. Društvena dejstvenost je konceptualizovana na način na koji društveni akteri upravljaju svojim okruženjem i interpretiraju ga. U tom smislu, društvenu interpretaciju okruženja, koja predstavlja osnovu za delovanje, ne bi trebalo analizirati odvojeno od materijalne stvarnosti na osnovu koje je konstruisana.

Osnovna zamisao autora je da je za prevazilaženje socio-ekološke krize od ključne važnosti to da uzajamnom kokreacijom materijalnih i društvenih struktura posreduju samorefleksivni akteri, koji promišljaju kako društveno i prirodno okruženje tako i svoju poziciju u njemu i svoj unutrašnji svet, emocije, rezonovanje, način donošenja odluka itd. (Manuel-Navarrete & Buzinde, 2010: 142). Ovo je posebno značajno u savremenom dobu, kada su ljudi postali sposobni da menjaju sastav atmosfere, modifikuju prirodne cikluse i svojim postupcima izazovu masovno uništenje mnogih živih vrsta. Po prvi put u istoriji, ljudi nisu agenti društvene i ekološke promene na lokalnom nivou, već su i glavni akteri globalne ekološke promene. U tom smislu je neophodno prevazići dihotomiju priroda–društvo i razmišljati u kategorijama socio-ekološke dejstvenosti. Socio-ekološki akteri imaju zadatak i dužnost da se pozabave posledicama materijalnih ograničenja koje je prethodna ljudska aktivnost stvorila u vidu ekoloških problema i klimatskih promena. Dodatno, kada su u pitanju globalni izazovi poput klimatskih promena, jasno je da dilema kolektivne akcije mora da se prevaziđe na globalnom nivou, odnosno da čitavo čovečanstvo treba da bude ujedinjeno u borbi s ovom planetarnom opasnošću. Jasno je da do ovakvog oblika delanja ne može da dođe oslanjanjem na lični interes pojedinca, već je neophodna radikalizacija shvatanja o reciprocitetu i povratnoj sprezi koja postoji između čovečanstva i planete, odnosno potrebno je razviti svest o kokreaciji prirodnog i društvenog (Manuel-Navarrete & Buzinde, 2010: 142).

Polazna tačka u razvijanju socio-ekološkog delovanja je refleksivnost, koja postaje proces kroz koji individue stiču svest o prolaznosti svog života u kontekstu dugoživeće planete. Osveščavanje toga da ljudska bića imaju ogroman uticaj na metabolizam planete čiji su integralni deo vodi mnogo široj konceptualizaciji dejstvenosti od tradicionalne, koja se fokusira na pojedinca, institucije i neposredan socio-kulturološki kontekst (Manuel-Navarrete & Buzinde, 2010: 143).

U kontekstu aktuelne ekološke krize, refleksivnost je neophodna kako bi se ispitalo kako individualne i društvene vrednosti utiču na naše načine interakcije s ekosistemima i kako ta interakcija, zauzvrat, utiče na našu

održivost i blagostanje. To podrazumeva premeštanje fokusa s jednosmernog upravljanja i donošenja odluka na osmišljavanje relacione matrice unutar koje pojedinci, društveni sistemi i ekosistemi koevoluiraju (Manuel-Navarrete & Buzinde, 2010: 144).

Autori zaključuju da je sociologiji preko potrebna nova koncepcija ljudske dejstvenosti ukoliko želi da doprinese boljem razumevanju globalnih ekoloških izazova. Holistički pristup socio-ekološkog delovanja treba da zameni modernističko viđenje društvene akcije, jer globalna ekološka promena zahteva da redefinišemo naše delovanje – od individualnih i društvenih interesa ka interesu čitave planete (Manuel-Navarrete & Buzinde, 2010: 147).

Koncepti preuzeti iz drugih nauka

Iako razumeju da je neophodno „ekologizovati“ sociologiju, odnosno razvijati interdisciplinarnu saradnju, sociolozi okruženja posebno vode računa o tome da prilikom pozajmljivanja konceptualnog aparata nastalog u okvirima drugih disciplina ne dođe do naturalizovanja društvenih nejednakosti, kao ni do simplifikacije društvenih aspekata (Lockie, 2015a; Lockie, 2015b). U tom smislu, sociolozi okruženja izbegavaju da polazna tačka u analizi budu promene u prirodi, već skreću pažnju na to da su ekološki problemi, kao sastavni deo društva, kokonstruisani dinamičnom interakcijom koja postoji između društvenih i prirodnih procesa (Lidskog & Waterton, 2016: 308). Iako je sociologija okruženja u svoju konceptualnu matricu uključila raznovrsne ne-sociološke pojmove, ovde će biti reči samo o nekoliko njih koji su posebno značajni – o konceptu održivog razvoja, ekološkom otisku i konceptu antropocena, dok se o klimatskim promenama govori u četvrtom poglavlju ove knjige.

Koncept održivog razvoja

Verovatno nijedan koncept nije učinio više u oblikovanju savremenog razumevanja društvene, ekonomske i ekološke međuzavisnosti nego koncept održivosti. Održivost je postala deo kolektivnog zdravog razuma (Lockie, 2016: 1). Koncept održivog razvoja se obično vezuje za izveštaj „Naša zajednička budućnost“ (poznat još i kao Brundtland izveštaj), koji je Svetska komisija za životnu sredinu i razvoj pri Ujedinjenim nacijama objavila 1987. godine. Ipak, on ima nešto dužu tradiciju. Osnove ovog koncepta je postavio ekološki pokret, kao i istaknuti radovi poput „Tihog proleća“ (1962) Rejčel Karson, „Populacione bombe“ Pola Erliha (1971) i

izveštaja Rimskog kluba (1972), koji su ukazali na to da rast ljudske populacije i stres koji masovna proizvodnja i potrošnja stavljaju na ekosistem prevazilaze adaptacioni kapacitet planete (Carr, 2009: 296).

Mnogo pre nego što je formulisan koncept održivog razvoja, sociolozi su se bavili pitanjima razvoja (teorije modernizacije, teorije zavisnosti itd.), kao i pitanjima održivosti (zagađenje, degradacija životne sredine, iscrpljivanje resursa itd.) (Burns, 2016: 878). U tom smislu, kada je društvena teorija u pitanju, koncept održivog razvoja se može smestiti u presek razvojnih i ekoloških teorija. Naime, ovaj koncept (i politička praksa) nastao je iz ekološke kritike jednoznačnih koncepcija razvoja, zasnovanih gotovo isključivo na ekonomskim parametrima. Tokom 1960-ih godina, u doba velike ekonomske ekspanzije zemalja Severa, teorije razvoja su imale u vidu gotovo isključivo ekonomski razvoj, koji je izjednačavan s ukupnim društvenim prosperitetom. Teoretičari modernizacije su smatrali da nerazvijene zemlje samo treba da slede model razvoja kroz koji su prošle razvijene zemlje i postići će željeni nivo razvijenosti. U tom periodu se verovalo da će transferom znanja, finansijskih sredstava i tehnologije, nerazvijene zemlje proći ubrzani proces modernizacije čiji su glavni mehanizmi industrijski razvoj i tržište, uz podršku državnih mehanizama. Takođe je dominirala vera u jedinstveni linearni razvoj, koji je u akademskim krugovima zastupan u okviru unilinearne teorije evolucije. S naftnom krizom 1970-ih godina i ekonomskim problemima koji su je pratili opao je i razvojni optimizam. Uporedo s tim, od ekološkog pokreta dolaze kritike diskursa industrijalizma i ekonomske ekspanzije. Iz pera teoretičara iz zemalja u razvoju nastaju teorije zavisnosti, kojima se sugerise da nerazvijenost određenih delova sveta nije posledica neadekvatnih ekonomskih i političkih praksi, socijalnih i ekoloških uslova, već upravo razvoja eksploatatorskih zemalja Severa. Razvijenost i nerazvijenost su dve strane istog novčića (Adams, 1993; Kalanj, 2000; Burns, 2016: 878–881). Tokom 1980-ih godina, kao posledica kritika koje su dolazile s različitih strana, počinje da se uviđa da je razvoj višedimenzionalni fenomen i da podrazumeva poboljšanja u nizu aspekata (ekonomski, socijalni, politički, ekološki) i na različitim ravnama (lokalni, nacionalni, globalni), te uključivanje različitih aktera kroz sistem višestepene uprave. Uprkos ovim uvidima i njihovoj integraciji u javne politike, tokom 1980-ih globalne razlike nastavljaju da rastu, dok dug nerazvijenih zemalja prema zemljama centra postaje sve veći. Pred kraj 1980-ih godina dolazi do razvoja ekološke kritike razvojnih teorija, kao i do prvih pokušaja integrisanja ekoloških, ekonomskih i socijalnih ciljeva u jedinstvene praktične politike (Baker, 2006: 2–6; Burns, 2016: 878–881). Na tim osnovama nastaje koncept održivog razvoja.

Najpoznatija definicija održivog razvoja je ona koja je formulisana u okviru Brundtland izveštaja, a koja kaže da „održivi razvoj jeste razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnjice, a da ne dovodi u pitanje sposobnost budućih generacija da zadovolje vlastite potrebe“ (Brundtland Report, 1987²¹). Počev od ovog izveštaja, održivi razvoj postaje dominantni okvir razmišljanja o odnosu društvenog razvoja i životne sredine (Nadić, 2012).

Većina definicija održivog razvoja obuhvata ideju da postoje tri povezana nezavisna stuba održivog razvoja: ekološki, ekonomski i socijalni. Konceptom održivog razvoja se želi ukazati na postojanje bazične povezanosti između društvenih, ekonomskih i ekoloških problema. Uključivanjem sva tri aspekta promovise se ekonomski i socijalni razvoj, uz očuvanje životne sredine. Cilj održivog razvoja je da obezbedi maksimizaciju ciljeva u okviru sva tri podsistema (Nadić, 2012: 216).

Koncept održivog razvoja je političkog i normativnog karaktera (Baker, 2006: 37; Burns, 2016: 885) i zasniva se na određenim moralnim zahtevima, kao što su ekološka i socijalna pravda, odgovornost prema prirodnom okruženju i budućim generacijama (Žarden, 2006: 131–132). Prema mišljenju Sjuzan Bejker, koncept održivog razvoja se zasniva na nekoliko važnih normativnih principa (Baker, 2006: 35): 1. zajedničke, ali različite odgovornosti; 2. intergeneracijska jednakost; 3. intrageneracijska jednakost; 4. pravda i pravednost; 5. participacija; 6. rodna ravnopravnost. Prvi princip ukazuje na to da nisu sve države podjednako odgovorne za savremenu ekološku krizu, kao što ni sve zemlje nemaju jednake kapacitete da odgovore na ekološke izazove. Odgovornost razvijenih zemlja je da na putu održivosti pruže neophodnu pomoć (finansijska sredstva, transfer tehnologije i znanja) zemljama u razvoju (Baker, 2006: 36–38). Princip generacijske jednakosti ukazuje na neophodnost solidarnosti kako unutar generacije koja trenutno naseljava planetu, gde značajnu prepreku predstavljaju socijalne nejednakosti i siromaštvo, tako i odgovornosti prema budućim generacijama, kojima treba ostaviti dovoljno resursa i zdravo okruženje za kvalitetan život (Baker, 2006: 38–41). Dalje, princip participacije podrazumeva neophodnost uključivanja ljudi, pogotovo pripadnika marginalizovanih društvenih grupa i stanovnika zemalja Juga, u donošenje odluka koje se tiču budućeg razvoja. Ove grupacije su posebno izložene negativnim posledicama dosadašnjeg razvoja, a nisu imale gotovo nikakvu mogućnost da utiču na njegovo trasiranje (Baker, 2006: 42–44). Na kraju, održivi razvoj podrazumeva i postizanje rodne ravnopravnosti, između ostalog i većim uključivanjem žena u proces donošenja odluka koje se tiču životne sredine (Baker, 2006: 45–46).

21 <https://www.are.admin.ch/are/en/home/media/publications/sustainable-development/brundtland-report.html> (pristupljeno 27. 11. 2021)

Od osamdesetih godina kada je nastao, koncept održivog razvoja je počeo da se grana u više pravaca, od kojih neki idu u krajnost antropocentrizma, dok drugi teže ekocentričnoj poziciji (Baker, 2006: 28). Ipak, mejnstrim održivog razvoja čine antropocentrični reformistički pristupi, među kojima Adams (Adams, 2008: 117) razlikuje tržišni ekologizam, ekološku modernizaciju i ekološki populizam. Tržišni ekologizam naglašava ulogu tržišnih mehanizama u racionalnom i efikasnom regulisanju eksploatacije i alokacije resursa, nasuprot državnim mehanizmima, koji se nisu pokazali dobrim u zaštiti životne sredine. Pristup ekološke modernizacije ukazuje na neophodnost daljeg razvoja tehnologije, ali i adekvatnih ekonomskih praksi (cirkularna ekonomija), razvoj političkih institucija (odgovorna ekološka uprava) i ekološkog obrazovanja, kako bi se dalji društveni napredak uskladio s potrebom zaštite životne sredine. Na kraju, Adams izdvaja i ekološku participaciju, koja stavlja fokus na uključivanje građana u trasiranje budućeg društvenog razvoja (Adams, 2008: 117–130).

Iako je koncept održivog razvoja značajno unapređen od vremena kada je prvi put artikulisan, pre svega u pogledu razvijanja konkretnih ciljeva, akcionih planova i metodologije, on se i dalje nalazi na meti kritika koje dolaze iz različitih pravaca. Mnogi autori su mišljenja da je koncept održivog razvoja paradoksalan, tj. da je nemoguće pomiriti dalji društveni razvoj s ekološkom održivošću. Drugi kritikuju izostanak primene principa održivog razvoja u praksi. Treći pak skreću pažnju na to da je samo reč o održavanju *statusa quo*, odnosno načinu da se zaštite ekonomski interesi, očuvaju postojeći potrošački obrasci i održi neravnomerna distribucija resursa. Kritike se usmeravaju i na nekritičnu veru u tehnologiju, nepreciznosti samog koncepta, zanemarivanje prava drugih živih vrsta (antropocentričnost) itd. (Baker, 2006; Žarden, 2006; Woods, 2010; Nadić, 2012; Lockie, 2016).

Održivi razvoj je jedan od temeljnih principa globalne ekološke politike. Kako bi se osigurala njegova realizacija, razvijen je čitav niz strategija kojima se postavljaju konkretni ciljevi održivog razvoja. Godine 2015. u sedištu Ujedinjenih nacija u Njujorku usvojena je Agenda za održivi razvoj do 2030. godine (engl. *2030 Agenda for Sustainable Development*). U njoj su postavljeni ciljevi održivog razvoja koje treba ostvariti do 2030. godine, a koji su zamenili ciljeve postavljene Milenijumskom deklaracijom iz 2000. godine. U Agendi 2030 poseban naglasak je stavljen na rešavanje problema klimatskih promena. Postavljeni su sledeći ciljevi (ukupno 17, sa 169 konkretnijih podciljeva):²² svet bez gladi i siromaštva; dobro zdravlje

22 <http://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/> (pristupljeno 21. 3. 2021)

i kvalitetno obrazovanje; jednakost polova; pristup čistoj vodi i sanitarijama; dostupna čista energija; pristojan posao i ekonomski razvoj; razvoj industrije inovacija i infrastrukture; smanjenje društvenih nejednakosti; održivi gradovi i zajednice; odgovorna potrošnja i proizvodnja; klimatska akcija; očuvanje biodiverziteta; mir, pravda i jake institucije; globalno partnerstvo za održivi razvoj.

Usvajanje Agende 2030 je dobra vest za sociologe okruženja, jer ona eksplicitno povezuje društvene, ekonomske i ekološke ciljeve i šalje jasnu poruku o važnosti društvenih nauka za postizanje održivog razvoja i potrebi za istinski multidisciplinarnim programima istraživanja i razvoja (Lockie, 2016: 3). Pored toga, uprkos oštrim kritikama s raznih strana, koncept održivog razvoja je široko korišćen u sociologiji (okruženja) (Lockie, 2016: 1). Ipak, treba imati u vidu da su različiti teorijski pravci unutar sociologije okruženja na različite načine pristupili ovom konceptu. Prema teoriji svetskog sistema, značajna unapređenja na ekološkom planu su moguća u zemljama centra, ali se očekuje da će to biti na teret zemalja periferije i poluperiferije. Drugim rečima, dokle god kapitalistički sistem (baziran na nejednakoj razmeni) bude bio dominantan obrazac društvenog funkcionisanja, nije moguće ostvariti ekološku održivost na globalnom planu. Do sličnog zaključka dolaze i drugi teoretičari neomarksističke provenijencije. Eksploatacija prirode, prema O'Konoru, predstavlja „drugu kontradiktornost“ kapitalizma, a kapitalizam kao takav nije održiv, jer podriva samu osnovu na kojoj društvo počiva (o čemu govori i Šnebergov koncept proizvodne trake). Nasuprot tome, teorija ekološke modernizacije ističe da kapitalizam nije sâm po sebi ni preduslov ni prepreka ekološke održivosti. S daljim društvenim, tehnološkim i ekonomskim razvojem baziranim na ekološkoj racionalnosti, smatraju predstavnici ovog teorijskog pravca, doći će do značajnih poboljšanja na planu zaštite životne sredine. Drugim rečima, održivi razvoj predstavlja narednu fazu društvene modernizacije (videti detaljnije u: Burns, 2016: 886–889).

Da zaključimo, iako osporavan, koncept održivog razvoja je značajan za sociologiju okruženja, jer je uspeo da poveže saznanja koja su se paralelno (ali nezavisno jedna od drugih) razvijala unutar sociologije okruženja i sociologije razvoja. Pored toga, rastući značaj ovog i drugih socio-ekoloških koncepata unutar sociologije možda će podstaći sociologiju da uzme značajniju ulogu u „ekološkoj revoluciji“, odnosno da promeni paradigmu razvoja u pravcu održivosti, na sličan način na koji je to učinila kada je bila u pitanju industrijska revolucija i s njom povezani društveni izazovi (Burns, 2016; Lockie, 2016).

Koncept ekološkog otiska

Ekološki otisak predstavlja metaforu koja se danas često upotrebljava kako bi se stvorila predstava o ukupnoj količini resursa koji su, pri određenom načinu života, neophodni za proizvodnju dobara i usluga kao i za odlaganje otpada ljudskih aktivnosti. Koncept ekološkog otiska razvili su Matis Wackernagel i Vilijam Ris devedesetih godina prošlog veka (Wackernagel & Rees, 1996), s ciljem da izmere ekološki pritisak ljudskih aktivnosti na planetu (Holmberg et al., 1999). Od tada je ovaj koncept doživio nekoliko modifikacija (Ewing et al., 2010).

U tehničkom smislu, ekološki otisak predstavlja procenu o tome koliko se bioproduktivne površine planete koristi za proizvodnju neophodnih resursa (hrane, energije itd.) i apsorpciju otpada, imajući u vidu dostignuti nivo tehnološkog razvoja (Chambers et al., 2000; Kitzes et al., 2007). Ukoliko ekološki otisak prevazilazi produktivne i apsorpcione kapacitete planete, to znači da postojeći obrasci potrošnje i funkcionisanja ljudskog društva nisu održivi. Pored obrazaca potrošnje, ovim konceptom su obuhvaćeni i drugi činioci, kao što su veličina populacije, tehnološka razvijenost i energetska efikasnost (Wackernagel & Rees, 1996).

Međunarodne organizacije i nacionalne vlade koriste ekološki otisak kao indikator održivosti. Razvojni program Ujedinjenih nacija (The United Nations Development Program – UNDP) prepoznao je ekološki otisak kao važan pokazatelj koji je potrebno uzeti u obzir prilikom procene ljudskog razvoja. U tom smislu, pojedini autori su predložili „ozelenjavanje“ indeksa ljudskog razvoja dodavanjem ekološkog otiska kao jednog od indikatora (Morse, 2003), što je kasnije i učinjeno (Hickel, 2020). Koncept ekološkog otiska se obilato koristi i u akademskoj zajednici kao pokazatelj antropogenih uticaja na planetu (Jorgenson & Burns, 2007; Dietz et al., 2007; York et al., 2009).

Kada je u pitanju sociologija okruženja, koncept ekološkog otiska najviše su koristili autori bliski teoriji svetskog sistema, kao i drugi kritičari teorije ekološke modernizacije. Ovaj pristup je karakterističan po tome što usmerava pažnju na to kako su ekstrakcija i potrošnja resursa, kao i zagađenje, geografski raspoređeni u svetskom sistemu, gde države centra po pravilu troše većinu resursa, dok je degradacija životne sredine prebačena kao teret na zemlje periferije (Brunnermeier & Levinson, 2004; Frey, 1998; Frey, 2003). Ekološki otisak dobro hvata ove razlike i pripisuje ekološku odgovornost zemljama gde se resursi troše, a ne zemljama odakle su ekstrahovani. U tom smislu, moguće je da država ima veći ekološki otisak nego što je ukupna površina njene teritorije (York et al., 2009).

Iako istraživanja bazirana na ekološkom otisku pokazuju da su razvijene zemlje najodgovornije za postojeću ekološku krizu, ona ukazuju i na to da ekološka sudbina čovečanstva dobrim delom zavisi od toga kako će teći dalji razvoj Kine i Indije. U periodu od 1961. do 2003. godine, ekološki otisak Kine se učtvarostručio (York et al., 2009), pa danas prevazilazi ekološki otisak SAD. Ukoliko se njen razvoj nastavi dosadašnjim tempom, Kina će preći SAD kao najvećeg pojedinačnog emitera ugljen-dioksida u svetu (ipak, uticaj SAD *per capita* i dalje je mnogo veći)²³. Iako je Kina napravila značajan napredak na polju ekološke efikasnosti, uz iskazanu nameru da se angažuje na rešavanju ekoloških problema, to dosad nije rezultiralo očekivanim smanjenjem ekološkog otiska (York et al., 2009). Naprotiv, on i dalje raste. Kako se naponi na polju modernizacije tehnologije i veće energetske efikasnosti ne pokazuju efikasnim u smanjivanju ekološkog otiska, jedini način da se ekološki otisak umani jeste drastično smanjenje upotrebe planetarnih resursa. Svakako, treba imati u vidu i to da rastuća populacija igra važnu ulogu u postojećoj krizi. Primera radi, dok je ekološki otisak Indije *per capita* i dalje veoma mali, u apsolutnim iznosima, samo usled veličine populacije, on je izrazito veliki i predstavlja značajnu ekološku pretnju. Slična situacija je i s Kinom.²⁴ Dakle, ukupni ekološki otisak je dobar indikator pretnji po prirodni kapital, kao i stepena održivosti postojećih društvenih praksi, dok je *per capita* indikator odličan pokazatelj globalnih nejednakosti.

Koncept antropocena

Pored klimatskih promena, još jedan koncept danas postaje popularan u razmatranju globalnog karaktera ekoloških problema s kojima se savremeno društvo suočava. Reč je o konceptu *antropocena*, koji je nastao početkom dvehiljaditih na konferenciji Međunarodnog programa za geosferu i biosferu (International Geosphere-Biosphere Programme – IGBP), koja je okupila svetske stručnjake iz oblasti geoloških nauka (Crutzen & Stoermer, 2000). Pojam antropocena prvi je upotrebio ekolog Judžin Storer 1980. godine, a u žižu javnosti ga je 2000. godine postavio nobelovac Pol Krucen. Avgusta 2016. godine, radna grupa u okviru Međunarodne komisije za stratigrafiju izdala je preporuku da se i zvanično objavi kraj holocena i proglasi početak antropocena.²⁵

23 <https://data.footprintnetwork.org> (pristupljeno 24. 8. 2021)

24 <https://data.footprintnetwork.org> (pristupljeno 24. 8. 2021)

25 <http://quaternary.stratigraphy.org/working-groups/anthropocene/> (pristupljeno 4. 9. 2021)

Pojam antropocena obuhvata dve ključne dimenzije savremenih ekoloških izazova, a to je da su oni po svojoj prirodi antropogeni i da se mogu rešiti ili umanjiti jedino ljudskim delovanjem. On ukazuje na to da danas živimo u novoj geološkoj eri koja je, za razliku od svih prethodnih u kojima su geološke sile imale odlučujuću ulogu, produkovana i oblikovana dominantno ljudskim aktivnostima (Lidskog & Waterton, 2016; Lidskog & Waterton, 2018). Pored toga što izdvaja čovečanstvo kao najjaču silu u oblikovanju geofizičkih karakteristika planete, ovaj pristup skreće pažnju i na štetnost ljudskih aktivnosti po ekološke sisteme koji održavaju život na planeti (Rockstrom et al., 2009).

Početak ere antropocena ili „velikog ubrzanja“, kako se još naziva, različito se datira. Prema jednoj grupi autora, do naglog rasta ekoloških problema dolazi već tokom 19. veka, s počecima razvoja industrije i porastom emisija gasova s efektom staklene bašte (Crutzen & Stoermer, 2000). Drugi početak novog doba povezuju s počecima razvoja poljoprivrede, naglašavajući to da koreni savremene ekološke krize sežu hiljadama godina unazad (Ruddiman, 2003; Ponting, 2009). Na kraju, tu su i oni koji antropocen vezuju za doba „naglog ubrzanja“, odnosno eksponencijalnog rasta ekoloških problema, koje je usledilo s privrednim uzletom posle Drugog svetskog rata (Steffen et al., 2007; Steffen et al., 2011). Postoji pak saglasnost da je razvoj čovečanstva koji počiva na poljoprivrednoj proizvodnji, industriji i urbanizaciji stvorio ogroman društveni i materijalni progres, ali je isto tako ostavio duboke tragove na planetarni ekosistem, ugrožavajući i sâm njegov opstanak (Lidskog & Waterton, 2018: 37).

U koncept antropocena utkana je ideja kokonstruktivne prirode odnosa društva i prirodnog okruženja, te je stoga pogodan za integrisanje istraživanja iz prirodnih i društvenih nauka (Lidskog & Waterton, 2018: 28). Međutim, istovremeno je i veoma složen, kao i realnost koju nastoji da predstavi. Kako bi ukazali na različite dimenzije ovog koncepta, Lidskog i Watertonova (Lidskog & Waterton, 2016, 2018) predlažu četvorostepeni pristup ovom fenomenu: 1. geološki; 2. biosferski; 3. socio-ekonomski i 4. etički. Važno je napomenuti da odnos između ovih dimenzija nije hijerarhijski, već je relacioni. *Geološka dimenzija* ukazuje na to da se ovo razdoblje planetarnog razvoja razlikuje od prethodnih po tome što je u slojevima zemljišta moguće identifikovati značajan udeo materijalnih ostataka ljudskih aktivnosti (recimo, plastike) koji su u potpunosti veštačkog porekla. Naredna, dimenzija *ekološkog sistema*, ukazuje ne samo na to da se trenutno nalazimo u posve drugačijem dobu, u kome ljudske aktivnosti imaju veći značaj od drugih biofizičkih sila, već i da su ljudske aktivnosti u toj meri štetne da dovode u pitanje opstanak života na planeti.

U najmanju ruku, ako se postojeći trendovi nastave, planeta će biti mnogo nepovoljnije mesto za život nego što je bila u periodu holocena.

Socio-ekonomska dimenzija fenomena antropocena ukazuje na ono što se u literaturi još naziva i „velikim ubrzanjem“, odnosno na intenzifikaciju privrednih aktivnosti od 1950-ih godina naovamo, koja je dovela do drastičnog porasta zagađenja i ekološke degradacije (Steffen et al., 2007; Steffen et al., 2011). Veliki doprinos razumevanju ovog aspekta dale su društvene nauke. One su skrenule pažnju na to da se o ljudskom faktoru ne može govoriti kao o monolitnoj celini, već da je ljudski uticaj neophodno posmatrati imajući u vidu društvene nejednakosti, koje čine da mali broj ljudi kreira veliku ekološku štetu, koju snose ostatak čovečanstva i planeta u celini (Lidskog & Waterton, 2018: 32–33).

Na kraju, *etička* dimenzija podrazumeva normativni zahtev da se postojeći negativni trendovi zaustave, a društveni razvoj usmeri u pravcu održivosti. Ovaj koncept je značajan i po tome što ukazuje na obimnost neophodnih ekoloških promena, nudeći istovremeno viziju kako bi svet trebalo da izgleda (Lidskog & Waterton, 2018: 35).

Potreba za temeljnom društvenom promenom je centralna ideja narativa antropocena. Pored toga, pojedini autori ukazuju i na to da je za postojeće ekološke probleme kriv specifičan (kapitalistički) društveni sistem, te da je umesto pojma antropocena adekvatniji koncept kapitalocen, koji ukazuje na to da nije neko apstraktno čovečanstvo, već sasvim konkretan društveni sistem odgovoran za većinu globalnih ekoloških problema (Lidskog & Waterton, 2018: 39).

Koncept antropocena pristupa ekološkim izazovima na način koji je blizak sociologiji okruženja iz više uglova. Prvo, on je baziran na relacionoju ontologiji, koja vidi društvo i prirodu kao kokonstruisane, što podrazumeva da prirodni procesi utiču i ograničavaju društvene procese, ali isto tako i da su ljudi kokreatori ekoloških uslova. Drugim rečima, prirodno okruženje je produkt sadejstva ekoloških i društvenih procesa. Dalje, narativ antropocena naglašava značaj i neophodnost sistemske promene koja prevazilazi ideju o dovoljnosti „tehnološke opravke“. Treće, ovaj pristup otvara mogućnosti za interdisciplinarnu saradnju, čime se prevazilaze ograničenja koja je postavio razvoj prirodnih i društvenih nauka u proteklih nekoliko vekova. I, što je posebno važno, koncept antropocena ukazuje na važnost povezivanja nauke i šireg društva, odnosno upućuje na praktično delovanje, što je blisko Barvojevom pozivu (Burawoy, 2005) na razvoj javne sociologije. Ipak, prihvatanje ovog koncepta unutar sociologije treba da ide uz izvestan oprez, pogotovo kada je u pitanju „naturalizovanje“ pristupa preuzetih iz prirodnih nauka, te sklonost ka monolitnom posmatranju uticaja čovečanstva, koje je i dalje prisutno u korišćenju ovog pojma (Lidskog & Waterton, 2016: 399–400).

Iskorak izvan disciplinarnih granica: sociologija okruženja i klimatske promene

Menjaj sistem, a ne klimu!

parola Pokreta za klimatsku pravdu

Čitaoca će verovatno iznenaditi podatak da su sociolozi tek u toku poslednje decenije počeli ozbiljnije da se bave pitanjem klimatskih promena. Primera radi, do 2008. godine klimatske promene nisu bile tema nijednog naučnog rada objavljenog u prestižnim sociološkim časopisima (Lever-Tracy, 2008: 451). Slično tome, u istaknutim univerzitetskim udžbenicima sociologije, tema klimatskih promena se pominje tek usputno (Liu & Szasz, 2019). Stanje počinje da se menja tek krajem druge dekade 21. veka, o čemu svedoči porast interesovanja sociologa za klimatske promene meren brojem novoobjavljenih naučnih radova koji se bave ovom tematikom (Koehrsen et al., 2020).

Koersen i saradnici posmatraju razvoj sociološkog interesovanja za klimatske promene kroz dve faze. U prvoj, tzv. fazi orijentacije, sociolozi okruženja su uglavnom razmišljali o ulozi sociologije u suočavanju društva s klimatskom krizom. U novijim publikacijama fokus se sve više pomera ka primeni socioloških koncepata i alata u istraživanju društvenih aspekata klimatskih promena i formulisanju predloga mera klimatske

politike. Takođe, prisutna je diverzifikacija tema, proširivanje metodološkog repertoara, kao i nagoveštaji normalizacije teme klimatskih promena u sociologiji. Klimatske promene tako postaju jedna od socioloških tema, mada i dalje slabije zastupljena od klasika poput društvenih nejednakosti, klase, rase, roda i moći (Koehrsen et al., 2020).

Uzimajući klimatske promene kao primer, u ovom poglavlju nam je cilj da ispitamo kakve prodore je sociologija okruženja napravila izvan akademskog polja, uključujući se u rad međunarodnih organizacija, ekoloških inicijativa i pokreta. U tekstu koji sledi, videćemo da li su i u kojoj meri sociološki koncepti i metodološki pristupi našli svoje mesto u razmatranju uzroka, posledica i rešenja za klimatsku krizu koja, bez ikakve sumnje, predstavlja najveći izazov 21. veka.

Klimatske promene kao globalni društveni izazov

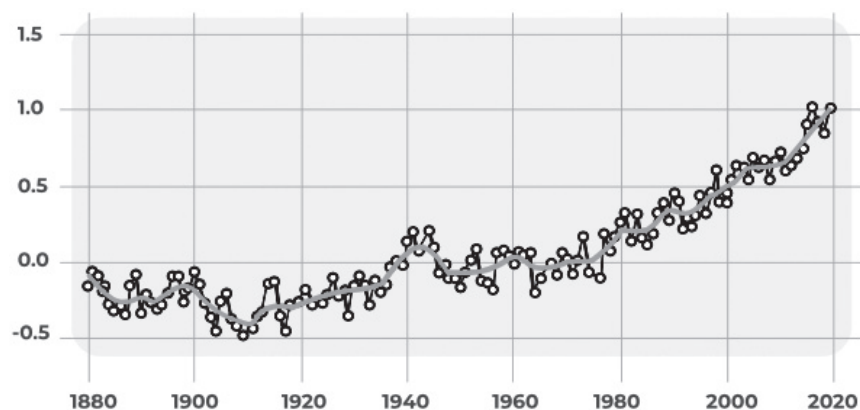
U doslovnom značenju, klimatske promene predstavljaju dugoročne promene u statističkoj raspodeli vremenskih obrazaca (npr. temperature, padavina itd.). Klima na zemlji se menjala i mnogo pre nego što su ljudske aktivnosti počele da igraju značajniju ulogu u njenoj transformaciji (IPCC, 2007). Međutim, relevantne naučne i političke institucije danas definišu klimatske promene kao promene klime koje se direktno ili indirektno pripisuju ljudskim aktivnostima (UNFCCC, 2011). Dominantno oslanjanje na energiju dobijenu sagorevanjem fosilnih goriva, određeni industrijski procesi i masovna poljoprivredna proizvodnja dovode do povećanja koncentracije gasova s efektom staklene bašte u atmosferi, što se smatra ključnim uzročnikom klimatskih promena (IPCC, 2018).

Prvi zapisi o klimatskim promenama pripisuju se francuskom matematičaru i lekaru Žanu Furijeju, koji je 1824. godine opisao efekat staklene bašte. Približno pola veka kasnije (1896. godine) holandski naučnik Svante Arhenius objavio je prvi proračun globalnog zagrevanja usled povećanih emisija ugljen-dioksida nastalih ljudskim aktivnostima (Giddens, 2009; Rahman, 2013). Iako su promene klime uočene još krajem 19. veka, bilo je potrebno da prođe gotovo čitav 20. vek pre nego što je ova tema počela da zaokuplja pažnju naučnika, političara i javnosti.²⁶

26 Iako su do relativno skoro bile aktuelne debate o postojanju klimatskih promena, glas klimatoskeptika se sve slabije čuje. Postojanje klimatskih promena nedvosmisleno potvrđuje porast temperature na polovima, topljenje ledenog omotača, smanjenje permafrosta, promene u obrascima padavina, smanjivanje biodiverziteta, novi obrasci kretanja vetra, porast učestalosti suša, povećanje broja, intenziteta i dužine trajanja toplotnih talasa, tropski cikloni i porast broja ekstremnih vremenskih događaja (IPCC, 2018; Giddens, 2009).

Gasovi koji se nalaze u atmosferskom omotaču regulišu temperaturu tako što ograničavaju količinu sunčevog zračenja (toplote) koja dolazi do površine Zemlje i koja se potom odbija nazad u kosmos. Život na našoj planeti zavisi od te fine mešavine atmosferskih gasova bez kojih ne bi bio moguć. U toku prethodna četiri miliona godina ta smeša gasova bila je manje-više nepromenjena. Ljudske aktivnosti od industrijske revolucije naovamo narušile su ovaj tanani balans, ugrožavajući na taj način opstanak života na planeti (Ponting, 2009; Giddens, 2009). U odnosu na preindustrijsko doba, do sada su ljudske aktivnosti doprinele porastu globalne temperature za približno jedan stepen na Celzijusovoj skali. Ukoliko se postojeće tendencije nastave, stručnjaci procenjuju da će globalno zagrevanje dostići 1,5 °C u narednih nekoliko decenija i nastaviti dalje da raste (IPCC, 2018;²⁷ IPCC, 2021²⁸).

Grafikon 2. Promene u prosečnoj temperaturi (°C)

Izvor: <https://klima101.rs/kategorija-sta-su-klimatske-promene/>
(pristupljeno 30. 11. 2021)

Najnoviji izveštaj Međuvladinog panela o klimatskim promenama upozorava da, osim ako ne dođe do trenutnog, brzog i sveobuhvatnog smanjenja emisije gasova staklene bašte, zagrevanje neće moći da ostane na nivou ispod 2 °C, što se smatra gornjom granicom prihvatljivog (IPCC, 2021). Naime, porast temperature iznad dva stepena Celzijusa mogao bi da izazove kolaps ekosistema širom sveta i da dovede do izuzetno negativnih društvenih posledica (Trisos et al., 2020; Richards et al., 2021). Primera radi, porast temperature od 2,1 stepen (najmanji očekivani prema

27 https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/2/2019/05/SR15_SPM_version_report_LR.pdf (pristupljeno 10. 8. 2021)

28 <https://www.ipcc.ch/assessment-report/ar6/> (pristupljeno 10. 8. 2021)

sadašnjim prognozama) doprineće većoj učestalosti ekstremnih vremenskih događaja, dovesti do porasta nivoa mora i okeana, izložiti približno tri milijarde ljudi nestašici vode i prouzrokovati masovne klimatske migracije (Urry, 2010: 87–88). Ukoliko nastavimo da se ponašamo kao što smo to do sada činili, možemo očekivati drastično smanjenje standarda i kvaliteta života. Očekuje se da će klimatske promene dovesti do naglašavanja postojećih i stvaranja novih rizika po prirodne i humane sisteme. Ublažavanje negativnih posledica klimatskih promena zahteva drastično smanjenje emisija ugljen-dioksida i drugih gasova s efektom staklene bašte, uz primenu adaptivnih mera, što se smatra komplementarnom strategijom upravljanja rizicima klimatskih promena (Giddens, 2009; IPCC, 2018). S obzirom na to da klimatske promene izazivaju čitav niz (globalnih) društvenih posledica, smatramo odgovarajućim predlog Klinenberga i saradnika da se koristi pojam *klimatska kriza*, umesto neutralnog pojma klimatske promene, koji prikriva ozbiljnost rizika i urgentnost postizanja globalnog odgovora na izazove koje se postavljaju pred čovečanstvo (Klinenberg et al., 2020).

Politički odgovori na klimatsku krizu

S obzirom na sveobuhvatnost, stepen opasnosti i kompleksnost izazova, ublažavanje klimatskih promena zahteva globalni politički odgovor. Prva značajnija međunarodna konferencija posvećena klimatskim promenama održana je u februaru 1979. godine u Ženevi pod pokroviteljstvom Svetske meteorološke organizacije. Iako je to primarno bila naučna konferencija, imala je značajne političke implikacije, jer je doprinela osnivanju Međuvladinog panela o klimatskim promenama (MPKP) 1988. godine²⁹. Pod uticajem novih saznanja i aktivnosti ekološkog pokreta, tih godina zabrinutost zbog klimatskih promena počinje da se širi i izvan akademskih krugova. Ispitivanja javnog mnjenja otkrila su da su klimatske promene postale nešto oko čega postoji zabrinutost šire javnosti u razvijenim zemljama, a do januara 1989. godine klimatske promene su postale toliko značajna tema da je prestižni časopis „Time“ promenio svoje popularno izdanje iz „ličnosti godine“ u „planetu godine“ (Nulman, 2015: 9).

Međunarodnu političku akciju na planu klimatskih promena pokrenuo je *Program za životnu sredinu UN* na Montrealskoj konferenciji 1987. godine, kada su po prvi put postavljeni ciljevi u vezi sa smanjenjem emisija gasova s efektom staklene bašte. Sledeću fazu u nizu međunarodnih sporazuma u oblasti klimatskih promena obeležilo je stvaranje

29 <https://public.wmo.int/en/our-mandate/climate> (pristupljeno 10. 8. 2021)

mehanizama za transfer čiste tehnologije u zemlje u razvoju, kako bi mogle da prekinu s upotrebom tehnologija koje doprinose klimatskim promenama (Giddens, 2009: 186–192). U postizanju dogovora oko smanjenja emisija ugljen-dioksida značajnu ulogu je odigrao *Zemaljski samit* održan u Rio de Žaneiru 1992. godine, kada je dogovorena *Okvirna konvencija Ujedinjenih nacija o klimatskim promenama* (UNFCCC). Na ovom samitu, organizovanom pod pokroviteljstvom UN, okupili su se predstavnici 172 zemlje, među kojima 115 najviših državnih zvaničnika, 9.000 predstavnika medija i preko 3.000 predstavnika nevladinih organizacija (Nulman, 2015: 14). Na tom skupu je uspostavljen mehanizam u okviru kojeg će se odvijati dalji pregovori, kao i princip da industrijske zemlje, odgovorne za sadašnju situaciju, treba prve da smanje emisije ugljen-dioksida. Međutim, na konferenciji nisu postavljeni redukcionni ciljevi, što je, nakon dugih pregovora, postignuto tek 1997. godine Kjoto protokolom, kojim su se potpisnice obavezale da će do 2012. godine smanjiti emisije ugljen-dioksida za 5% u odnosu na nivo iz 1990. godine. Ipak, većina ekologa je smatrala da su ciljevi prenisko postavljeni (Giddens, 2009: 186–192).

Sporazum iz Kjota je stupio na snagu i postao pravno obavezujući tek 2005. godine. Međutim, administracija Sjedinjenih Američkih Država na čelu sa Džordžom Bušom je 2001. godine odbacila Protokol i odbila da učestvuje u Sporazumu. I Australija se našla među zemljama koje su odbile da potpišu sporazum, dok su zemlje koje Kjoto protokol nije obavezivao, kao što su Kina i Indija, više desetina puta povećale emisije ugljen-dioksida (Giddens, 2009: 186–192). Na taj način su stvarni rezultati ove inicijative uglavnom izostali.

Nakon neuspeha Kjoto protokola, usledio je čitav niz konferencija koje takođe nisu ostvarile željene rezultate u postizanju obavezujućeg dogovora koji bi prihvatile sve zemlje. Poslednji značajniji samit održan je u Parizu 2015. godine, kada je postignut dogovor čije se potpisnice obavezuju da će smanjiti emisije gasova s efektom staklene bašte kako bi se sprečio porast globalne temperature iznad 2 °C do 2100. godine. Za taj sporazum se očekuje da će biti polazna osnova za dugoročne napore da se spreči porast temperature iznad 2 °C. Mnogi ga zato smatraju najvećim uspehom klimatske diplomatije. Za druge je on ništa više nego „mrtvo slovo na papiru“. Ipak, činjenica je da je Pariski sporazum uspešniji u odnosu na prethodne inicijative, mada je konkurencija dosta slaba. U tom smislu, neke ocene su da sporazum iz Pariza nije postigao efekte kojima su se njegovi tvorci nadali, mada svakako predstavlja značajan napredak u globalnoj klimatskoj politici.³⁰ Na sličan način, razmišljanja su podeljena

30 <https://klima101.rs/pariski-sporazum-pet-godina-kasnije-uspeh-ili-promasaj/> (pristupljeno 10. 9. 2021)

i u vezi s rezultatima poslednjeg klimatskog skupa održanog u Glazgovu (COP 26) krajem 2021. godine. Dok jedni u njemu vide „istorijski sporazum“, kritičari ga ocenjuju kao praznu priču.³¹ Ipak, dobro je što se zamisli Pariskog sporazuma sve više prihvataju i što postoji jasna usmerenost na njihov dalji razvoj i primenu.

Odgovor naučne zajednice na klimatsku krizu

Iako su fizičke osnove klimatskih promena poznate već duže od jednog veka, tek se u poslednjih nekoliko decenija intenzivnije razvija nauka o globalnom zagrevanju. Povremeni izolovani naponi (prvo 1930-ih, pa potom 1950-ih i 60-ih godina, razvijanjem jednostavnih klimatskih modela) da se utvrde razmere uticaja ugljen-dioksida koji se oslobađa upotrebom fosilnih goriva, ostajali su u senci sve do pre kraj 1970-ih godina, kada su aktivnosti ekološkog pokreta skrenule pažnju javnosti na štetne posledice ljudskih aktivnosti. Tada je bavljenje promenama klime iz naučne radoznalosti zamenio diskurs klimatske krize. Međutim, dugi niz godina istraživanje klimatskih promena bilo je neorganizovano, rasparčano između različitih naučnih oblasti, dok je finansiranje istraživanja bilo oskudno i uglavnom neredovno (Weart, 2008).

Ipak, klimatske promene su tokom godina dobijale sve veću pažnju javnosti. Uporedo s tim, postali su sve intenzivniji pokušaji naftnog lobija da se ospori postojanje klimatskih promena. To je otvorilo naučne i pseudonaučne debate o klimatskim promenama, stvarajući plodno tle za razvoj skepticizma i negiranje klimatskih promena (Weart, 2008; Giddens, 2009). Prekretnica u tim debatama načinjena je Trećim izveštajem MPKP iz 2001. godine, koji je nedvosmisleno potvrdio da ljudske aktivnosti ostvaruju uočljive negativne posledice po životnu sredinu i dovode do porasta globalne temperature (Oreskes, 2007). Zaključke Panela pregledale su i prihvatile akademije nauka svih većih država, zajedno s drugim vodećim naučnim institucijama. U tom smislu, može se reći da danas postoji naučni konsenzus u pogledu postojanja i antropogenog karaktera klimatskih promena (Weart, 2008; Oreskes, 2007; Rahman, 2013; Somerville & Hassol, 2011). Čovečanstvo je, bez imalo sumnje, glavni protagonist klimatske drame koja se odvija pred našim očima, a od našeg kolektivnog odgovora zavisi kako će izgledati budućnost.

Dok je u naučnim krugovima postignut konsenzus u pogledu postojanja i uzrocima klimatskih promena (IPCC, 2014: 7), istraživanja pokazuju da se to nije automatski preslikalo u javno mnjenje. Brojni Amerikanci

31 <https://klima101.rs/samit-u-glazgovu-uspeh-ili-neuspeh/> (pristupljeno 27. 12. 2021)

(38%) i dalje sumnjaju u realnost klimatskih promena (Leiserowitz et al., 2019). S Evropljanima je nešto bolja, ali ne i dovoljno dobra situacija. Podaci Evropskog društvenog istraživanja iz 2016. godine pokazuju da, iako većina Evropljana prihvata postojanje klimatskih promena kao posledicu ljudskog delovanja, nisu preterano zabrinuti i osećaju tek umerenu odgovornost da na tom planu i sami nešto preduzmu (ESS Topline Results 8³²).

Globalni naučni konsenzus o klimatskim promenama nije rezultovao ni željenim smanjenjem emisija gasova s efektom staklene bašte. Uprkos dramatičnim upozorenjima naučnika, naše aktivnosti su ostale manje-više nepromenjene, za šta se mogu kriviti kako kompanije koje imaju direktnu zaradu od fosilnih goriva tako i donosioci odluka (Wynne, 2010). O razlozima usled kojih izostaje globalni odgovor na klimatsku krizu biće više reči u tekstu koji sledi. Pre toga, usmerićemo pažnju na delovanje Međuvladinog panela o klimatskim promenama i položaju sociologije (okruženja) unutar ovog međunarodnog naučno-istraživačkog poduhvata.

Međuvladin panel o klimatskim promenama i uloga društvenih nauka

Međuvladin panel o klimatskim promenama (MPKP) predstavlja jednu od najuticajnijih institucija kada su u pitanju klimatske promene i vodeći je naučni autoritet u ovoj oblasti (Giddens, 2009). Osnovan je 1988. godine od strane Svetske meteorološke organizacije i Programa Ujedinjenih nacija za životnu sredinu, s ciljem da pruži ocenu stanja nauke o klimi kao osnove za formulisanje javnih politika (Orskes, 2007: 67–68). Uprkos tome što prvenstveno predstavlja naučno telo, Panel ostvaruje i značajan politički uticaj.

U rad MPKP do sada su bile uključene hiljade naučnika iz različitih oblasti. Ipak, evidentan je primat prirodnih nauka. Društvenim temama se, po pravilu, pristupa iz ekonomske perspektive, dok su pristupi karakteristični za druge društvene nauke uglavnom marginalizovani (Bjurstrom & Polk, 2011a; Bjurstrom & Polk, 2011b; Hulme, 2011; Mahony, 2010; Bhatasara, 2015; Shackley & Skodvin, 1995; Malone & Rayner, 2001; Godal, 2003: 247; Yearley, 2009). Usled toga se klimatskim promenama mahom pristupa kao prirodnom fenomenu, a ne kao društvenom problemu (Cohen et al., 1998; Demeritt, 2001; Kwa, 2005).

Uticaj društvenih nauka na MPKP bio je posebno skroman sve do sredine 2000-ih godina. Izvesnom porastu značaja društvenih nauka u

32 https://www.europeansocialsurvey.org/docs/findings/ESS8_toplines_issue_9_climatechange.pdf (pristupljeno 26. 7. 2021)

ovoj oblasti doprineo je Četvrti izveštaj MPKP (objavljen 2007. godine), u kojem je stavljena tačka na rasprave o uzrocima klimatskih promena i priznat poguban uticaj ljudskih aktivnosti. Pored toga, postalo je jasno da klimatske promene ne mogu biti u potpunosti izbegnute, te da je neminovan određeni nivo društvenog prilagođavanja na njih (Billi et al., 2019).

Rad MPKP na proceni klimatskih promena odlikuje multidisciplinarnost, ali ne i interdisciplinarnost, jer su fizičke, biološke, medicinske i društvene dimenzije jasno razdvojene, a podela rada koja postoji unutar Panela uglavnom se poklapa s akademskim (disciplinarnim) podelama (Bjurstrom & Polk, 2011a: 541; Charlesworth & Okereke, 2010; Hulme, 2009; Bjurstrom & Polk, 2011b; Cohen et al., 1998; O'Neill et al., 2010). Radni proces je izdjeljen unutar Panela između tri radne grupe (RG). RG1 se bavi fizičkim osnovama i uzrocima klimatskih promena; RG2 je fokusirana na uticaje i prilagođavanje (posledice), a RG3 na ublažavanje odnosno na odgovore³³ na klimatske promene (Bjurstrom & Polk, 2011a). Društvene i humanističke nauke su prvenstveno zastupljene unutar Radne grupe 3, koja se bavi onim što se u Prvom izveštaju iz 1991. godine nazivalo „Strategije odgovora“, a kasnije je preimenovano u „Ublažavanje klimatskih promena“ (Holm & Winiwarter, 2017).

Istraživanje koje su sproveli Holm i Vinivarter pokazuje da u okviru RG3 gotovo polovina (46%) autora dolazi iz društvenih i humanističkih nauka (204 od 460 pojedinaca), dok ostali poseduju ekspertizu u inženjerskim i prirodnim naukama. Unutar grupe društvenjaka, ekonomisti su natprosečno zastupljeni. U grupi vodećih autora koji koordiniraju čitavim procesom, 14 od 35 čine ekonomisti, dok predstavnici drugih društvenih nauka (s izuzetkom jednog pravnika) nisu zastupljeni. U grupi od 199 sekundarnih vodećih autora ekonomisti čine trećinu, dok je broj predstavnika drugih društvenih nauka upola manji. Konačno, u najširoj grupi od 234 autora, disciplinarni opseg je nešto širi, pa je tako ekonomista ukupno 53, a ostalih društvenjaka 46³⁴, među kojima se nalazi i jedan sociolog (Holm & Winiwarter, 2017).

U jednom drugom istraživanju koje je takođe imalo za cilj da utvrdi zastupljenost društvenih nauka unutar MPKP i njegovih izveštaja, autori su utvrdili da je unutar Trećeg izveštaja MPKP (2001) svega 12% od ukupno 14.000 referenci iz oblasti društvenih nauka. Od ovog podskupa 39% referenci je klasifikovano kao ekonomija, 35% kao studije životne sredine, 16% kao geografija, 4% kao planiranje i razvoj, a 6% kao ostalo (Bjurstrom & Polk, 2011b).

33 Ova osnovna podela tema među radnim grupama bila je prilično stabilna tokom vremena, iako je mandat RG2 i RG3 promenjen 1990-ih, a unakrsne teme, poput održivog razvoja, uvedene su u Izveštaj iz 2001. godine (Bjurstrom & Polk, 2011a).

34 Tu je okupljeno 40 politikologa, 12 geografa, dok po jedan autor dolazi iz disciplina poput demografije, logistike, psihologije, sociologije i istorije.

Analizirajući strukturu i izveštaje Panela, Jirli (Yearly, 2009: 401) zaključuje da je za MPKP najrelevantnija društvena nauka ekonomija, dok se sociologija sistematski zanemaruje. Do sličnog zaključka su došli i Korbera i saradnici (Corbera et al., 2016), baveći se karakteristikama autorstva u Radnoj grupi 3.

Jedno domaće istraživanje (Janković, 2018) takođe je ukazalo na podzastupljenost socioloških koncepata relevantnih za tumačenje klimatskih promena unutar izveštaja MPKP. Naime, u pet izveštaja MPKP, odnosno na približno 3.000 stranica teksta, sociološki koncepti se pominju na 2.364 mesta (tabela 4). Ukoliko se izuzmu pojmovi društvo i društveno, taj broj spada na svega 692. Nešto zastupljeniji su koncepti društvene nejednakosti (430) i društvene vrednosti (229), dok se pojmovi karakteristični za sociologiju okruženja poput proizvodne trake, ekocentrizma, ekološke pravde i ekološke svesti pojavljuju na nekoliko mesta, i to jedino u najobimnijem, Trećem izveštaju. Zanimljivo je da se kapitalistički sistem pominje na svega pet mesta, bez posebne problematizacije njegovog uticaja na životnu sredinu, dok se koncept potrošačkog društva ne koristi u izveštajima, iako je u literaturi ovaj fenomen prepoznat kao jedan od ključnih činilaca savremene ekološke krize.

Tabela 4. Učestalost relevantnih socioloških koncepata u izveštajima MPKP

Sociološki koncepti	Zbirno u svih pet izveštaja MPKP
Kapitalizam i srodni pojmovi	5
Društvene nauke	12
Društvo/društveno	1.672
Društvene vrednosti	229
Potrošačko društvo	0
Društvene nejednakosti	430
Koncepti sociologije okruženja ³⁵	16
Ukupno	2.364

Izvor: prilagođeno (Janković, 2018: 62–64)

35 U pretragu su bili uključeni pojmovi poput: proizvodna traka (engl. *treadmill of production*), ekološka svest (engl. *environmental awareness*), ekološka pravda (engl. *environmental justice*), ekocentrizam (engl. *ecocentric*), proekološko (engl. *environmentally friendly*) i dr. Ovi koncepti su bili zastupljeni samo u najdužem (ukupno 2.689 stranica), Trećem izveštaju.

Na osnovu svega do sada rečenog, može se zaključiti da Panel ne reprezentuje pun spektar društvenih i humanističkih nauka i njihovih znanja relevantnih za kreiranje adekvatnog odgovora na klimatske promene. Istraživanja pokazuju da je hijerarhija znanja prisutna i u drugim međunarodnim organizacijama koje se bave klimatskim promenama, takođe s dominantnim uticajem prirodnih nauka (Hulme & Mahony, 2010; Ford et al., 2011; Lidskog & Sundqvist, 2015).

Imajući u vidu njegovu ulogu u kreiranju znanja o klimatskim promenama, Bruno Latour je okarakterisao Panel kao „epistemološkog monstruma“ (Latour, 2004, prema: Bhatasara, 2015: 220). Prema Hasu i Stevensu, MPKP je jedan od najambicioznijih napora koje je međunarodna zajednica ikad preduzela za razvoj i komunikaciju naučnih saznanja s donosiocima odluka. Ipak, ona u tom zadatku nije uspjela (Haas & Stevens, 2011). Prema njihovom mišljenju, MPKP je osmišljen na način koji omogućava kontrolu vlada nad pojedinim naučnicima, koji imaju skromnu mogućnost uticaja na agendu pregovora o klimatskim promenama. Pored toga, MPKP je previše fokusiran na uspostavljanje naučnog konsenzusa, podvrgavajući time složeno pitanje klimatskih promena naučnom redukcionizmu i na taj način vodeći njegovoj depolitizaciji. Takođe, održava se dominacija pristupa ekološkog determinizma koji vlada u klimatskoj politici, čime se sistematski zanemaruje složena matrica društvenih faktora koji utiču na klimatske promene (Hulme, 2009). Uokviravanje klimatskih promena kao prvenstveno prirodnog fenomena je problematično, jer se na taj način ne dovodi u pitanje *status quo*, dominantne društvene prakse, vrednosti i pretpostavke na kojima počiva savremeni kapitalizam. Pored toga, dok se fokus stavlja na smanjivanje emisija ugljen-dioksida, zanemaruju se i pitanja socijalne pravde i položaja marginalizovanih društvenih grupa (Blue, 2015).

Nešto blažu ocenu rada MPKP daju autori koji smatraju da je on uspeo da se uspostavi kao centar naučnih znanja o klimatskim promenama, što ga čini izuzetno važnom institucijom u ovoj oblasti (Hulme & Mahony, 2010; Mahony, 2013).

Klimatski aktivizam i sociologija okruženja

Pored istraživačkog rada, naučnici širom sveta sve više se uključuju u javno delovanje koje ima za cilj suočavanje s klimatskom krizom i rešavanje problema koje ona donosi. Svakako, naučni aktivizam nije novina. Recimo, naučno-pacifističke grupe bile su aktivne 1950-ih u SAD, dok su tokom 1960-ih i 1970-ih posebno bile istaknute ekološke i antinuklearne aktivnosti studenata i zaposlenih na univerzitetima širom SAD i Evrope.

Jedna od značajnijih inicijativa ove vrste u 21. veku je Marš za nauku, koji je organizovan kao odgovor na poteze tadašnjeg američkog predsednika Donalda Trampa upravljene protiv naučnika koji se bave klimatskim promenama (MacKendric, 2017).

U poslednjih nekoliko godina, značajan broj univerziteta širom Evrope i SAD počeo je na različite načine da promoviše koncept održivog razvoja, recimo kroz uvođenje ekološkog kurikuluma u nastavni program ili smanjenje ugljeničkog otiska fakulteta itd. Međutim, kako primećuju kritičari, ove inicijative nisu dovoljne, a komponenta aktivizma kod akademskih institucija naglašeno izostaje (Gardner et al., 2021). S druge strane, sve su glasnjiji pozivi aktivista upućeni akademskim radnicima i univerzitetima da prevaziđu tradicionalna ograničenja akademskog rada i priključe se klimatskim inicijativama (Frid & Quarmby, 2012; Gardner & Wordley, 2019; Green, 2020; Gardner et al., 2021; McCowan, 2020). Ipak, zasad angažovanje naučnika ostaje uglavnom na teorijskom planu (Gardner & Wordley, 2019). Razlog tome je uglavnom taj što politički angažman nosi određeni rizik od gubitka posla, ugrožavanja lične bezbednosti, a za akademske radnike, i preispitivanja naučnog rada (objektivnosti) i potencijalnog gubitka kredibiliteta (Gardner et al., 2021). Iz tih razloga, starije kolege najčešće savetuju mlade naučnike da se drže podalje od politike, jer ona može imati poguban uticaj ne samo na njihovu karijeru, već i na čitavu disciplinu. Ovim rizicima su posebno izloženi društveni naučnici. Stoga, iako se smatra da je u redu da društveni naučnici dele svoja saznanja s donosiocima odluka, najčešće se od njih zahteva da poštuju granice koje postoje između političkog angažmana i akademskog rada (Kaiser, 2000; Lackey, 2007). S druge strane, zagovornici javnog angažmana ističu da je, u kontekstu urgentnosti klimatske krize, neophodno da univerziteti promene svoje politike tako da se aktivističko delovanje zaposlenih podstakne i nagradi. Pored toga, univerziteti bi trebalo da aktivno učestvuju u ojačavanju veza s organizacijama civilnog društva i samoniklim pokretima (Gardner et al., 2021). Aktivističku poziciju naučnika koji se bave klimatskim promenama dobro je artikulisala Džesika Grin, profesorka ekološke politike s Univerziteta u Torontu:

Kao naučnici koji se bave klimom, naša je profesionalna dužnost da se bavimo klimatskom politikom. Prvo, moramo se uključiti u radikalnu naučnu analizu: moramo postavljati nezgodna pitanja koja nas vode ka otkrivanju samih korena klimatskih promena. Drugo, moramo zauzeti jasan stav: moramo biti izričiti u tome što naša otkrića sugerišu da treba da uradimo. U tome bi trebalo da idemo dalje od pukog nabiranja opcija; moramo naznačiti koja od njih je najpoželjnija i zašto. Treće, moramo se

angažovati na različitim poljima kako u svojim disciplinama tako i izvan akademske zajednice. Mnogi će se usprotiviti ideji javnog angažovanja naučnika, ali klimatska kriza ne zahteva ništa manje. Odluka da ne zauzmemo stav – u ime očuvanja naše stručnosti – predstavlja odustajanje od odgovornosti, i kao naučnika i kao nastavnika. (Green, 2020: 151)

Vanakademsko angažovanje naučnika po modelu delovanja civilnog društva zastupaju zagovornici javne sociologije. Javna sociologija predstavlja pristup koji se zalaže za to da sociologija iskorači izvan okvira zacrtanih vrednosno-neutralnim odnosno profesionalnim pristupom (iako ovaj pristup treba zadržati onda kada je reč o akademskom radu) i da svoje specifične uvide podeli s vanakademsom javnošću kako bi doprinela podizanju svesti o društveno važnim temama s jasnim krajnjim ciljem – da se prepoznati problemi umanje ili u potpunosti eliminišu. Bliska je sociologiji javnih politika (engl. *policy sociology*), ali se od nje razlikuje po tome što ne komunicira direktno s donosiocima odluka, već se obraća najširoj javnosti. Dok profesionalna sociologija teži vrednosnoj neutralnosti, a javno-politička sociologija usmerava svoju pažnju prevashodno na vršenje uticaja na donosiocima odluka, javna sociologija bi, po uzoru na građansko delovanje, trebalo da bude *aktivistička* (Burawoy, 2005).

Imajući u vidu činjenicu da je nastala i razvijala se pod jakim uticajem ekološkog pokreta, sociologija okruženja ima naglašenu aktivističku dimenziju. Značajan broj sociologa okruženja je i sâm ekološki aktivan, a svoj naučno-istraživački rad kombinuje s angažmanom usmerenim na podizanje javne svesti i vršenje uticaja na donosiocima odluka. Javna uloga sociologije okruženja danas se vidi pre svega u promociji, pojašnjenju i komuniciranju u javnoj sferi o potencijalnim rizicima i opasnostima koje sa sobom nosi klimatska kriza (Picou, 2013: 520).

U pogledu shvatanja kakvu bi poziciju sociologija okruženja trebalo da zauzme spram rešavanja klimatskih problema, postoje izvesne razlike između američkih i evropskih sociologa. Ranije je već bilo reči o tome da je, od svog nastanka, američka sociologija okruženja uspešno kombinovala izgradnju snažnog akademskog profila s ekološkim aktivizmom (Buttel, 2002; Dunlap, 2002; Schnaiberg, 2002). Većina američkih sociologa okruženja je u formativnom periodu discipline i sama bila politički aktivna, najčešće unutar lokalnih ogranaka pokreta za ekološku pravdu (King & McCarthy-Auriffeill, 2020). Ovakvo angažovanje je američke sociologe okruženja uputilo na izvore znanja koji se nalaze izvan disciplinarnih okvira, kao što su podaci o zagađenju vode, vazduha i tla, demografskim kretanjima itd. Posledično, savremena američka sociologija okruženja je čvrsto povezana sa samoniklim društvenim pokretima, dok, s druge strane,

izbegava saradnju s kreatorima javnih politika, korporacijama i velikim nevladinim i međunarodnim organizacijama. U tom smislu, za sociologiju okruženja u SAD moglo bi se reći da je kontrahegemonia disciplina (Lidskog et al., 2015), pa na takav način pristupa i temi klimatskih promena.

U Evropi, s druge strane, iako je bilo određene političke angažovanosti i povezivanja sociologa okruženja sa samoniklim ekološkim inicijativama, pogotovo u formativnom periodu, danas je to znatno manje zastupljeno nego u SAD. Evropski sociolozi okruženja su manje kritični prema ekološkoj politici i ekonomskom razvoju, između ostalog i zato što su na nivou Evropske unije zaštita životne sredine i klimatske promene postavljeni kao prioritet, uz postojanje profesionalnih ekoloških NVO koje blisko saraduju s donosiocima odluka. Takođe, partije zelenih su prisutne u parlamentima većine evropskih zemalja. Međutim, dok je za američke sociologe okruženja tačno da se drže po strani kada je razvoj klimatske politike u pitanju, slično se ne bi moglo tvrditi za evropske sociologe uključene u klimatska istraživanja na nivou EU (Lidskog et al., 2015: 358). Ipak, stav da bi (javna) sociologija okruženja trebalo da zauzme stranu u borbi protiv ekonomskih i političkih nejednakosti koje kreiraju hegemonie sile neoliberalizma, doprinoseći klimatskim promenama, nije se do sada dovoljno glasno čuo među sociolozima okruženja u Evropi (Lidskog et al., 2015: 349–350).

Pojedini autori (recimo, Koenhersten et al., 2020) mišljenja su da je kritička sociologija okruženja od ključne važnosti za razvoj njenog javnog angažmana. Kritička sociologija okruženja promatra veze između klimatskih promena, klimatske politike, neoliberalnog kapitalizma i globalnih društvenih nejednakosti, te ukazuje na to da razmere problema ne zahtevaju ništa manje od transformativne promene, odnosno fundamentalne sistemske reorganizacije ekonomije, tehnologije i ukupnog načina društvenog funkcionisanja. Ovaj pristup je udaljen od praktičnih nastojanja da se reše konkretni ekološki problemi (npr. da se umani emisija ugljen-dioksida) i ne nudi jednostavna rešenja. Suprotstavljajući se pragmatičnijim pristupima koji traže rešenja u okvirima postojećeg poretka, sociološka istraživanja mogu imati značajnu ulogu u preispitivanju dominantnih diskursa i stvaranju alternativnih perspektiva koje prevazilaze postojeće hegemonie okvire (Rockström et al., 2017; O'Brien, 2018; Koenhersten et al., 2020).

Danlap i Brule (2015) ističu da uloga društvenih nauka, a posebno sociologije, u oblasti klimatskih promena nikako ne bi smela da bude ograničena na davanje saveta državnim agencijama. Iako su takvi zadaci važni, sociologija pre svega treba da doprinese reflektivnom kapacitetu društva za rešavanje klimatskih promena. Javna sociologija okruženja treba da pomogne u pomeranju mesta odlučivanja s vladinih (i korporativnih) arena na društvene forume, koji bi bili efikasniji u uključivanju građana u procese donošenja odluka. Prema mišljenju ove dvojice autora,

u kontekstu klimatske krize, ključni zadatak javne sociologije okruženja trebalo bi da bude kreiranje istraživačke agende koja bi pomogla u stvaranju informisanog razmatranja klimatskih promena u javnoj sferi (Dunlap & Brulle, 2015). U odeljcima koji slede, pažnju ćemo posvetiti doprinosima sociologije okruženja u oblasti klimatskih promena kako unutar tako i izvan akademskog polja.

Doprinos sociologije okruženja izučavanju klimatskih promena

Kako su uzroci klimatskih promena nesumnjivo društvene prirode (IPCC, 2021) i nalažu promene samih osnova na kojima počiva savremena civilizacija, sociološka zainteresovanost za ovu temu je sasvim očekivana. Međutim, uprkos ozbiljnosti klimatske krize i njenom antropogenom karakteru, sociologija je do sada bila relativno suzdržana u tome da postavi ovu temu u centar svojih razmatranja. Kako primećuje Džon Ari, iako su sociolozi utrošili dosta energije na ispitivanje prirode modernih društava, oni nisu u dovoljnoj meri uzeli u razmatranje ugljeničku osnovu tih društava (Urry, 2010). Pored toga, delimično usled zanemarivanja ove teme unutar sociologije, ali i neprepoznavanja ove društvene nauke kao relevantne za ispitivanje klimatskih problema u široj naučnoj zajednici, sociologija se nalazi na margini istraživačkih i političkih inicijativa u ovoj oblasti. Ipak, sociolozi okruženja su uvereni da je od suštinske važnosti da se sociologija što pre i što aktivnije uključi u globalnu borbu protiv klimatskih promena, unutar akademskog polja ali i izvan njega, kao i da na tom planu ima mnogo toga da ponudi.

Potreba da se društvene nauke aktivnije uključe u klimatska istraživanja doprinela je razvoju novih uvida, recimo tome da je neophodno napustiti paradigmu ljudskog izuzeća u korist nove ekološke paradigme, a u sociološka razmatranja uključiti i činioce okruženja. Slično tome, unutar prirodnih nauka, koje su doskora usmeravale pažnju gotovo isključivo na bio-fizičke faktore, postoji sve jača saglasnost u pogledu toga da pojava antropogenih klimatskih promena predstavlja najveću transformaciju u prirodnoj istoriji sveta. Drugim rečima, klimatske promene su pokazale da je razdvajanje između društvenog i prirodnog sveta pogrešno, kao i da tradicionalne akademske podele otežavaju formulisanje interdisciplinarnog pristupa neophodnog za nalaženje efikasnih rešenja za klimatsku krizu (Rosa & Dietz, 1998; Brulle, 2015: 3).

Sociologija nudi čitav spektar perspektiva neophodnih za razumevanje ključnih aspekata globalnih klimatskih promena. Ove perspektive

obuhvataju analize političko-ekonomskih i institucionalnih pokretača klimatskih promena, društvenih faktora koji utiču na ublažavanje i prilagođavanje klimatskim promenama, te na prirodu političkih i kulturnih borbi oko načina na koji je potrebno pristupiti izlasku iz klimatske krize (Dunlap & Brulle, 2015: 412).

Kao što smo do sada videli, sociološka znanja su marginalizovana u okviru mejnstrim razmatranja klimatskih promena, potčinjena pristupima razvijenim unutar prirodnih nauka i ekonomije. Pored toga, dominantan fokus na individualno ponašanje, koji zastupaju ekonomske nauke i psihologija, minimalizuje uticaj institucionalne, društvene i kulturološke perspektive. Na taj način se marginalizuju analize društveno-ekonomskih procesa koji generišu i održavaju klimatske promene, a čitava rasprava se depolitizuje. To dovodi do situacije u kojoj se klimatske promene posmatraju odvojeno od svog društvenog konteksta (Dunlap & Brulle, 2015: 412–413), usled čega je izuzetno važno da se baš sociologija (okruženja) aktivnije uključi u bavljenje ovom temom.

Sociološka istraživanja klimatskih promena su većinom sproveli sociolozi okruženja. Oni su fenomenu klimatskih promena pristupili s oba kraja epistemološkog spektra: od interpretativne (konstruktivističke) do ekološke (pozitivističke) perspektive (Yearly, 2009). S tim u vezi, s pravom se može reći da bogatstvo socioloških znanja i pristupa klimatskim promenama počiva upravo u njihovoj raznolikosti (Dunlap & Brulle, 2015: 425–426).

Kada je *društvena konstruisanost* klimatskih promena u pitanju, sociolozi okruženja posebno skreću pažnju na način na koji se fenomen klimatskih promena pozicionira kao društveno relevantan. U tom kontekstu, istraživače zanima kako su klimatske promene oblikovane i posredovane društvenim vrednostima, stavovima, znanjem, medijskim predstavama i delovanjem društvenih pokreta i kontrapokreta (klimatoskeptika). Kao jedan od značajnih izazova za zauzimanje fokusiranijeg i snažnijeg odgovora na klimatske izazove prepoznaje se to što se klimatske promene u javnosti percipiraju kao pretnja umerenog rizika, koji pogađa neke druge ljude i neke udaljene prostore (Zehr, 2014: 134–135).

Kako primećuje Stiven Jirli (Yearley, 2009: 390–393), društvena konstruisanost klimatskih promena vidljiva je u nekoliko aspekata. S jedne strane, naučni konsenzus o postojanju klimatskih promena proizvod je dugog procesa pregovaranja i usaglašavanja predviđanja budućih kretanja klime na osnovu modelâ koji, iako složeni, i dalje predstavljaju simplifikaciju realnosti. Pored toga, zajednica klimatskih naučnika nije homogena. U njenim okvirima opstaju različiti epistemički stilovi koje je potrebno pomiriti kako bi se izašlo s jedinstvenim stavom u pogledu klimatskih promena.

Drugi način na koji su klimatske promene konstruisane jeste taj što projekcije počivaju na određenim pretpostavkama o ponašanju relevantnih aktera: građana, nacionalnih vlada, međunarodnih institucija, velikih korporacija i civilnog društva. Međutim, kao što klimatske projekcije koriste simplifikovane verzije obrazaca transformacije atmosferskih prilika i drugih bio-fizičkih fenomena, one isto tako zahtevaju i pojednostavljena viđenja obrazaca društvenih kretanja.

Postoji i treći aspekt konstruisanosti klimatskih promena, koji je povezan s karakteristikama institucija u čijim se okvirima kreiraju klimatske projekcije. Naime, zaključci proistekli na osnovu istraživanja i preporuke za donosiocima odluka pregovaraju se u okvirima Međuvladinog panela o klimatskim promenama, a rezultati izneti u ovim izveštajima predstavljaju hibridne proizvode diskusija i pregovora u kojima predstavnici velikih zemalja imaju odlučujući uticaj (Yearley, 2009: 390–393).

Premda je konstruktivistički pristup izuzetno značajan za izučavanje društvenih aspekata klimatskih promena, on sa sobom nosi izvestan rizik od relativizacije klimatskih promena. To je usmerilo mnoge sociologe okruženja na realističke teorijske pristupe, ponajviše kako ne bi pružili podstrek za ponovno raspirivanje diskusije o postojanju klimatskih promena.

Sociologija okruženja je pristupala klimatskim promenama i na različitim analitičkim nivoima. *Makrosociološke* perspektive se fokusiraju na velike društvene procese kao pokretače klimatskih promena. U ovoj oblasti istraživanja, najviše primene je našao ranije pomenuti STIRPAT model (recimo: York et al., 2003c; Dietz et al., 2009). Pristupajući iz kritičke makroperspektive, sociološki pristupi se posebno bave povezanošću (neoliberalnog) kapitalizma i klimatskih promena (videti: Clark & York, 2005; Chakrabarty, 2017; Pelling et al., 2012; Dunlap & Brulle, 2015).

Na *mezonivou*, sociologija okruženja promatra interakcije između grupa, organizacija i institucija i njihov uticaj na klimatske promene. U ovom tipu istraživanja fokus je na industriji, tržištu, društvenim pokretima, upravljačkim strukturama i drugim relevantnim akterima. Na kraju, na *mikroplanu*, sociologija okruženja se fokusira na individualne interakcije, vrednosti, svest i prakse u vezi s klimatskim promenama, kao i na činioce koji na njih utiču, poput obrazovanja, društvene klase, rase, roda, starosti itd. (detaljni pregled socioloških istraživanja klimatskih promena na mezonivou i mikronivou videti u: Dietz et al., 2020 i Jorgenson et al., 2019).

Treba imati u vidu da je povezanost društvenog i klimatskog sistema prisutna na svim posmatranim nivoima i da se na njih može gledati kao da su ugnježdjeni jedni u druge. Pojedinci su smešteni unutar domaćinstava, lokalnih zajednica, nacionalnih i regionalnih ekonomija, svetskog sistema, a istovremeno su i deo ekoloških sistema. Situaciju dodatno usložnjava to što

se granice ekoloških sistema i nacionalnih država često ne poklapaju, dok su društveni i ekološki sistemi međusobno isprepletani i deluju jedni na druge kroz složene povratne sprege uzroka i posledica. Imajući to u vidu, jasno je da je razumevanje antropogenih pokretača klimatskih promena izuzetno zahtevan zadatak. Jedan od ključnih nedostataka dosadašnjih socioloških istraživanja je metodološki nacionalizam, odnosno to što su realizovana držeći se okvira nacionalnih država (Rosa et al., 2015: 34–35).

Najšire gledano, antropogeni pokretači klimatskih promena mogu se razložiti na društvene, ekonomske, političke i kulturološke faktore koji ostvaruju direktne i indirektne pritiske na životnu sredinu (Rosa et al., 2015). Razmatrajući istraživanja sprovedena u okviru sociologije okruženja, Zehr (Zehr, 2014: 129) prepoznaje četiri grupe istraživačkih doprinosa razumevanju klimatskih promena: (1) uzroci klimatskih promena: IPAT i STIRPAT modeli, teorije političke ekonomije, ekološke modernizacije i nejednake ekološke razmene; (2) društvena konstrukcija klimatskih promena kao ekološkog problema; (3) klimatske promene i društvene nejednakosti; (4) sociološka istraživanja ublažavanja i prilagođavanja na klimatske promene. Pored navedenih, Brulle (Brulle, 2015) izdvaja i *integrativne modele* istraživanja, koji, na tragu teorija objedinjenog ustrojstva, uzimaju društveni i prirodni sistem kao nerazdvojivu celinu.

Svakako, pored ispitivanja uzroka, sociologija okruženja se bavila i posledicama, kao i društvenim reakcijama na klimatsku krizu. Imajući to u vidu, naredno predstavljanje dosadašnjih teorijskih i empirijskih doprinosa sociologije okruženja studijama klimatskih promena organizovano je na sledeći način: 1. društveni pokretači klimatskih promena; 2. društvene posledice klimatskih promena; 3. društveni odgovori na klimatske promene.

Društveni pokretači klimatskih promena

Kao najznačajnije društvene činioce klimatskih promena, sociološka istraživanja izdvajaju sledeće: ekonomski razvoj baziran na hiperprodukciji i masovnoj upotrebi fosilnih goriva; potrošačko društvo; porast i socio-demografske karakteristike populacije; društvene nejednakosti (Rosa & Dietz, 1998; Fiske et al., 2018; Brulle, 2015; Dietz et al., 2021).

Pogledajmo prvo *ekonomski razvoj*. Nalazi socioloških istraživanja snažno govore u prilog tome da put ka održivoj budućnosti ne može biti zasnovan na istim mehanizmima ekonomskog razvoja koji su doveli do savremene ekološke krize (Jorgenson, 2014; Dietz et al., 2012; Lamb et al., 2014; Steinberger & Roberts, 2010; Jorgenson & Dietz, 2015; O'Neil et al., 2018). Ove zaključke potvrđuju i nalazi istraživanja prema kojima je u periodima

ekonomske recesije (nakon pada socijalizma u Evropi, svetske ekonomske krize 2008. godine ili pandemije bolesti kovid-19) po pravilu dolazilo do poboljšanja u parametrima životne sredine (smanjenja emisija ugljen-dioksida, poboljšanja kvaliteta vazduha itd.) (videti detaljnije u: Petrović, 2021).

U ovoj oblasti istraživanja prednjači pristup političke ekonomije, najčešće Šnebergov koncept proizvodne trake (Schnaiberg, 1980; Schnaiberg & Gould, 1994), koji skreće pažnju na to da se kapitalizam ne zasniva samo na eksploataciji radnika, već i životne sredine, čiju kulminaciju predstavlja savremena klimatska kriza. Pored pokretne trake, u istraživanjima se često koristi metabolička analiza protoka energije i oslobađanja gasova s efektom staklene bašte (Foster, 1999; Clark & York, 2005; Foster et al., 2010).

Nasuprot neomarksističkim pristupima, teorija ekološke modernizacije (Mol, 1995; Mol, 2001) ukazuje na pozitivne efekte hiperindustrijalizacije, razvoja zelene ekonomije, ekološke politike i svesti, uz očekivanje da će dalji društveni, ekonomski i tehnološki razvoj (prema modelu Kuznjecove krive) voditi u pravcu smanjenja klimatskih izazova. Iako studije pojedinačnih kompanija, ekonomskih sektora ili nacija govore u prilog smanjenju klimatskog pritiska kao posledice socio-ekonomskog razvoja, one ipak ne podržavaju centralnu tezu ovog pristupa, a to je da će doći do globalnog smanjenja pritiska na životnu sredinu (York et al., 2010). Nasuprot tome, postoji obilje dokaza u prilog tome da su dva važna aspekta modernizacije – ekonomski razvoj i urbanizacija – povezani s porastom emisija gasova s efektom staklene bašte (videti recimo: Jorgenson et al., 2014; York & Rosa, 2003; York et al., 2010; Jorgenson & Clark, 2012).

Nalazi socioloških istraživanja ukazuju i na to da je u analizu uzroka klimatskih promena neophodno uključiti i drugu stranu jednačine – *hiperpotrošnju*³⁶, čime se zatvara krug rad–potrošnja sa svojim ekološkim eksternalijama i nepovoljnim uticajima na klimatski sistem (Zehr, 2014: 130–131). Nalazi istraživanja govore u prilog tome da su *potrošački stilovi života* stanovnika razvijenih zemalja značajan činilac klimatskih promena. Viši dohodak i bogatstvo su, posredstvom životnog stila, potrošačkih navika i identiteta, pozitivno povezani s većim ugljeničkim otiskom (Shove, 2014; Ehrhardt-Martinez et al., 2015; Knight et al., 2017; McGee & Greiner, 2019).

Dalje, sociološka istraživanja ukazuju na povezanost *društvenih nejednakosti* i klimatskih promena. Na globalnom planu, kroz mehanizme ekstrakcije prirodnih resursa i izmeštanja visokozagađujućih tehnologija u nerazvijene zemlje, dolazi do uvećanja razlika u stepenu ugroženosti životne sredine između globalnog Severa i Juga. Zemlje Severa postaju čistije na račun ekološke štete koju nanose zemljama Juga (Jorgenson, 2012;

36 Rosa i saradnici koriste termin „pokretna traka potrošnje“ (Rosa et al., 2015).

Jorgenson, 2016; Prell & Feng, 2016; Huang, 2018), o čemu iscrpno govore teoretičari ekološki nejednake razmene. Iako nisu u toj meri naglašene, primetne su slične tendencije i na nivou država i gradova, u kojima slabije razvijena područja koje naseljava siromašnije, manjinsko ili na drugi način deprivilegovano stanovništvo postaju ekološki nepovoljnija mesta za život (Hubacek et al., 2017; Ottelin et al., 2019). O neravnomernoj raspoređenosti ugljeničkog otiska i doprinosa klimatskim promenama od strane bogatijih društava i bogatijih pojedinaca govore nalazi većeg broja istraživanja, kao što ukazuju i na veću izloženost deprivilegovanog stanovništva rizicima od klimatskih promena (Knight et al., 2017; Hubacek et al., 2017; Jorgenson, 2012; Rice, 2007; Hornborg & Martinez-Alier, 2016; Rice 2007; Grimes & Kentor, 2003; Robertson & Gimes, 2002).

Naredni društveni aspekt klimatskih promena na koje sociolozi i demografi ukazuju jeste *veličina i socio-demografske karakteristike populacije* (Dietz & Rosa, 1997; Jorgenson & Clark, 2010; York et al., 2003a; York, 2007; Hashmi & Alam, 2019). Svakako, ovaj činilac se ne može posmatrati izolovano od drugih faktora, kao što su bogatstvo i potrošački stilovi života. Podaci velikog broja istraživanja pokazuju da je, usled razlika u stilovima života, ugljenički otisak *per capita* u razvijenim zemljama i dalje značajno veći (Jorgenson & Clark, 2010). Prema analizama razvijenim na osnovu STIRPAT modela (Dietz & Rosa, 1994; Dietz & Rosa, 1997; York, Rosa & Dietz, 2003), brojnost stanovništva, multiplikovana karakterističnim obrascima potrošnje, pokazuje se kao značajan neposredni pokretač povećanih emisija gasova s efektom staklene bašte (Jorgenson & Birkholz, 2010; Jorgenson & Clark, 2010). Dramatičan rast stanovništva zemalja u razvoju u drugoj polovini 20. veka doprineo je povećanju emisija u tim zemljama, ali je taj doprinos *per capita* i dalje vrlo skroman u poređenju s emisijama bogatih nacija (Jorgenson & Clark, 2012). Ipak, situacija se menja, jer u zemljama u razvoju pojedini segmenti populacije dostižu nivo bogatstva stanovnika razvijenih zemalja i počinju da praktikuju slične životne stilove.

Pored veličine i rasta populacije, u razmatranje uticaja na klimatske promene treba uzeti i druge demografske faktore kao što su starost, fertilitet i broj i veličina domaćinstava. Istraživanja pokazuju da je potrošnja energije i emisija štetnih gasova veća u populacijama koje imaju više radno aktivnog stanovništva (York, 2007; Jorgenson & Clark, 2010). Očekuje se da će opadanje fertiliteta u određenoj meri doprineti smanjenju emisija gasova s efektom staklene bašte (York, 2007). Međutim, smanjivanje veličine domaćinstava i porast broja individualnih domaćinstava u razvijenim zemljama dovodi se u vezu s rastućom potrošnjom energije i povećanim emisijama ugljen-dioksida (York & Rosa, 2012; Ivanova et al., 2017; Weber & Matthews, 2008).

Društvene posledice klimatskih promena

Iako možda na duži rok imaju „demokratizujući“ efekat (Beck, 2009), klimatske promene zasad nejednako pogađaju različite društvene grupacije i različite delove sveta. Razlike u pogledu osetljivosti na posledice klimatskih promena proističu iz niza društvenih, ekonomskih, istorijskih i političkih faktora. U oblasti posledica klimatskih promena, pažnja sociologa se najviše usmerila na *klimatske nejednakosti*, odnosno na to kako nesrazmerno veliki teret klimatskih promena snose socijalno osetljive grupe kao što su žene, deca, manjine, stanovništvo zemalja u razvoju, siromašni itd. Istovremeno, ovo stanovništvo srazmerno manje doprinosi klimatskim primenama, a klimatske promene dovode do daljeg rasta društvenih nejednakosti (Singer, 2018; Markkanen & Anger-Kraavi, 2019; Islam & Winkel, 2017; Denton, 2002; Shepherd & Binita, 2015; Bullard, 1990; Bullard & Wright, 2009).

Teorijsku podlogu istraživanja klimatskih promena i nejednakosti čine pristupi ekološke pravde i nejednake ekološke razmene (Bullard, 1990; Brulle & Pellow, 2006; Roberts & Parks, 2007; Mohai et al., 2009; Brulle, 2015). Stavlja se naglasak na to da su najčešće „prirodne“ katastrofe zapravo društvene, jer ih pokreću ljudske aktivnosti, isto kao što su i negativan uticaj, oporavak i posledice ovih katastrofa u velikoj meri oblikovane društvenim strukturama (Bullard & Wright, 2009). Opasnost poput uragana ili suše postaje katastrofa za one društvene grupe kojima nedostaju resursi i čije su mogućnosti prilagođavanja ograničene (Gaillard, 2010; Gaillard et al., 2014).

Kao što smo videli u odeljku koji se bavi ekološkom pravdom, zajednice siromašnih, nebelaćko stanovništvo, useljenici i domorodačke zajednice nesrazmerno su izložene industrijskom zagađenju, klizištima, poplavama, požarima, zagađenju vazduha, ekstremnim vrućinama, sušama, nestašici hrane i vode, zaraznim bolestima itd. Veliki broj ljudi širom sveta već sad pati od klimatskih promena, jer žive u tzv. zonama žrtvovanja, mestima koja se eksploatišu u svrhu snabdevanja bogatih zemalja jeftinim fosilnim gorivima i električnom energijom. Njihov položaj dodatno otežava to što su isključene iz procesa odlučivanja (Bell & York, 2010; Scot & Smith, 2017).

O tome kako će klimatske promene u budućnosti pojačavati već postojeće društvene razlike dosta govori dosadašnje iskustvo s prirodnim katastrofama. Istraživanje posledica uragana Katrina pokazalo je da su žrtve uglavnom bili pripadnici siromašnog crnačkog stanovništva (Brunkard et al., 2008). Poređenje razmera posledica uragana Marija u Portoriku i uragana Harvi u Teksasu pokazuje u kojoj meri siromaštvo i društvene nejednakosti utiču na mogućnosti zajednice da se prilagodi posledicama

klimatskih promena (Weiss et al., 2018). Slično tome, analizirajući preko 4.000 prirodnih katastrofa povezanih s promenom klime, Roberts i Parks (2007) pronašli su značajne razlike između bogatih i siromašnih zemalja u broju ljudi koji su izgubili živote ili ostali bez doma. Zaključak ove studije je nedvosmislen – siromašni ljudi i siromašne nacije trpe najveće gubitke od katastrofa povezanih s promenom klime (Roberts & Parks, 2007). Te zaključke potvrđuju i mnoge druge studije (videti, recimo: Wisner, 2001; Anguelovski et al., 2016; Thomas et al., 2019).

Rod se takođe izdvojio kao značajan činilac povećane klimatske ranjivosti. Faktori kao što su nedostatak osnovnih prava, kao i pristupa i kontrole nad ključnim resursima, povećavaju ranjivost žena i umanjuju njihovu sposobnost da se nose s posledicama katastrofa (Denton, 2002). Možda najekstremniji primer predstavljaju sudbine žena koje su stradale u poplavama usled zabrane kretanja bez muških pratilaca (Sultana, 2014; Sultana, 2017), kao što je to bio slučaj kada je Bangladeš pogodio ciklon 1991. godine (Ayebe-Karlsson, 2020).

Jedna od važnih društvenih posledica klimatskih promena jesu *klimatske migracije* (Van Praag & Timmerman, 2019; Berchin et al., 2020). U bliskoj budućnosti se očekuje rast broja ljudi raseljenih usled klimatskih promena, što je već sad prisutno u nerazvijenim zemljama, recimo u Africi, gde je više od 2,5 miliona ljudi moralo da napusti dom usled nedostatka osnovnih sredstava za život kao posledice klimatskih promena (Adepoju, 2019).

Da zaključimo, sociološka istraživanja nedvosmisleno pokazuju da ljudi nisu podjednako ugroženi rizikom klimatskih promena. Razlozi za ranjivost su u velikoj meri društveni, odnosno nisu samo posledica različite izloženosti klimatskim i ekološkim opasnostima. Pristup resursima jedan je od ključnih faktora koji određuje sposobnost zajednica da planiraju i odgovore na uticaje klimatskih promena. Istovremeno, istraživanja pokazuju da, dok najugroženije stanovništvo najmanje doprinosi klimatskim promenama, ono snosi najveći teret. Pored toga, sociološke studije zaključuju da će klimatske promene voditi daljem rastu globalnog siromaštva i nejednakosti.

Društveni odgovori na klimatsku krizu

Pored bavljenja uzrocima i posledicama klimatskih promena, društvene nauke su pružile i doprinos u izučavanju društvenog odgovora na klimatske izazove kroz mehanizme ublažavanja (mitigacije) i prilagođavanja (adaptacije). Pod mitigacijom se podrazumevaju intervencije usmerene na smanjivanje emisija gasova s efektom staklene bašte ili unapređenja mehanizama njihove apsorpcije. Adaptacija se, s druge

strane, odnosi na prilagođavanja u prirodnim i društvenim sistemima kao odgovor na trenutne ili očekivane klimatske podsticaje ili njihove efekte (Parry et al., 2007).

Sa sociološkog stanovišta, trenutne emisije gasova s efektom staklene bašte odgovaraju postojećim načinima organizovanja društvenih, političkih, ekonomskih i tehnoloških sistema i pratećim društvenim i kulturnim praksama. Stoga naponi za smanjenje emisija gasova s efektom staklene bašte zahtevaju bolje razumevanje funkcionisanja ovih sistema, kao i svojstava i međuodnosa različitih komponenti koje ih čine (organizacije, ustaljene prakse, ekonomska politika i propisi, tehnologija, pojedinci i mreže) (Ehrhardt-Martinez et al., 2015: 202).

Slično tome, uviđanje društvene i institucionalne dinamike je od važnosti za razumevanje procesa adaptacije na klimatske promene. Aktuelne politike adaptacije, koje se gotovo isključivo oslanjaju na tehnološka rešenja, ne uzimaju u dovoljnoj meri u obzir društvene aspekte adaptacije. Stoga je jedan od zadataka sociologije da pokaže na koje je načine osetljivost na posledice klimatskih promena ukorenjena u postojeće društvene i institucionalne aranžmane, te da ukaže na to da smanjenje izloženosti nepovoljnim uticajima zahteva njihovu transformaciju (Carmin et al., 2015).

Zasad je, u okvirima sociologije okruženja, oblast *mitigacije i adaptacije* slabije razvijena od razmatranja uzroka i posledica klimatskih promena, dok se teorijski koncepti obično pozajmljuju iz bliskih područja istraživanja, kao što su studije prirodnih katastrofa. Postojeća sociološka literatura u ovoj oblasti varira od strukturalnih (makro) pristupa do mikrosocioloških analiza ponašanja pojedinaca u cilju uspešnijeg prilagođavanja na izazove koje sa sobom donose klimatske promene (Zehr, 2014: 142).

Jedan od aspekata na koji su sociolozi posebno skrenuli pažnju jeste neophodnost daljeg razvoja *međunarodnih institucionalnih struktura* (vladinih i nevladinih) koje se bave kreiranjem politika ublažavanja i prilagođavanja klimatskim promenama (Hironaka, 2014; Carmin et al., 2015; Fiske et al., 2018; Thomas et al., 2019), upozoravajući na to da one zemlje u kojima su ekološke institucije i nevladine organizacije jake beleže unapređenje na planu klimatskih promena i zaštite životne sredine (Longhofer & Jorgenson, 2017; Givens & Jorgenson, 2013). Ovde je značajno pomenuti i istraživanja aktivnosti ekološkog pokreta, koji predstavlja jedan od najvažnijih oblika borbe s klimatskim promenama i suprotstavljenim interesima državnih i korporativnih struktura (Caniglia et al., 2015; Hoff, 2018).

Sociolozi okruženja posebno naglašavaju neophodnost povezivanja globalnih inicijativa s lokalnim potrebama, jer se rešenja moraju prilagoditi specifičnom socio-kulturnom kontekstu. Drugim rečima, ne postoje

univerzalna rešenja za problem klimatskih promena. U tom smislu, uspostavljanje sistema policentrične uprave vidi se kao dobra osnova za razvoj adekvatnog odgovora na klimatske izazove (Rayner & Caine, 2015; Jordan et al., 2015). Pored toga, postoje značajne razlike u pogledu mogućnosti različitih društvenih grupa da učestvuju u odlučivanju koje se tiče mera adaptacije na klimatske promene. Ove nejednakosti se protežu od lokalnog do međunarodnog nivoa. Jedna od poruka sociologije okruženja jeste da je neophodno osnažiti građane da se aktivnije uključe u kreiranje klimatske politike i mera prilagođavanja klimatskim promenama (Rosa et al., 2015; Cloutier et al., 2015; Jodoin et al., 2015).

Tehnološke inovacije su takođe jedan od načina da se umanje negativni efekti klimatskih promena i olakša prilagođavanje novonastalim okolnostima. Ipak, uprkos tehnno-optimizmu koji vlada u određenim krugovima, posebno među donosiocima odluka, društveni naučnici skreću pažnju na brojne probleme koje tehnološki „fiks“ nosi sa sobom (Grant et al., 2016; Li & Wang, 2017; Wibeck et al., 2015). Recimo, utvrđeno je da poboljšanja na planu energetske efikasnosti i upotrebe energije iz održivih izvora dovode do porasta potrošnje energije – fenomen koji je poznat kao Dževonsov paradoks (York & McGee, 2016). Takođe, tehnološke inovacije, pored koristi, sa sobom nose i nove rizike. Primera radi, prelazak na električne automobile je otvorio problem skladištenja baterija koje se koriste u ovim prevoznim sredstvima i time stvorio značajan ekološki rizik.³⁷

Kao rešenje za klimatsku krizu pojedini autori vide prelaz na *postugljeničko društvo* zasnovano na minimalnom utrošku energije iz fosilnih goriva (Carvalho et al., 2011). Međutim, ovi predlozi najčešće ne govore mnogo o tome kako bi to društvo trebalo da izgleda u političkom, ekonomskom i kulturološkom smislu, već sagledavaju društvenu budućnost kroz ekološku prizmu – nultu emisiju ugljen-dioksida (Giddens, 2009). S obzirom na to da savremeno društvo počiva na masovnoj upotrebi fosilnih goriva, dekarbonizacija društva zahteva ništa manje nego temeljne promene same strukture savremenog kapitalizma (Urry, 2011; Rosa et al., 2015). Sociolozi skreću pažnju na to da su trenutna znanja društvenih nauka o prelasku na niskougljeničku ekonomiju i duboku dekarbonizaciju ograničena nedostatkom empirijskih dokaza. Naime, zasad ne postoji slučaj društva ili nacije koja se namerno i sistematski duboko dekarbonizovala, već postoje samo podaci o smanjenju utroška fosilnih goriva na nivou domaćinstava ili pojedinačnih industrijskih kompleksa (Ehrhardt-Martinez & Schor, 2015).

37 <https://www.bbc.com/news/business-56574779> (pristupljeno 12. 8. 2021)

Uslovi i izgledi za društveno prihvatljivu tranziciju u postugljeničko društvo sve više se obrađuju u literaturi. Pitanja koja se razmatraju uključuju sposobnost upravljanja takvim društvom; neophodna socijalna, politička i institucionalna prilagođavanja na različitim nivoima (od lokalnog do globalnog); moguće uticaje ovakve tranzicije na dostignuti standard i kvalitet života; neophodne promene potrošačkih stavova i ponašanje; raspodelu troškova i dobiti, te mogućnost pravedne tranzicije itd. (videti šire u: Fiske et al., 2018). Kako god bude tekao prelazak u postugljeničko doba, on će zahtevati značajne promene na društvenom planu – od tehničkih inovacija do novih modela organizacije, novih oblika potrošnje i životnih stilova, promena u sferi nauke, kulture i, svakako, ekonomije. Kao i sve druge transformacije, i ova će neminovno proizvesti dobitnike i gubitnike. To znači da već danas potencijalni gubitnici ulažu značajne napore da te promene osujete. Reč je pre svega o velikim industrijama koje se zasnivaju na eksploataciji i prodaji fosilnih goriva (tzv. naftni lobiji) i zemljama čija se ekonomija bazira na eksploataciji ovog resursa. Sociološka razmatranja gubitnika i dobitnika klimatske transformacije mogu biti izuzetno značajna za dalje razumevanje ovog poduhvata, kao i mogućnosti i prepreka za njegovu realizaciju (Reusswig, 2011; Murphy, 2015).

Dalji koraci

Nasuprot uobičajenim shvatanjima, klimatske promene nisu za sociologiju ekološki problem koji treba rešiti. Umesto toga, ključna poruka sociologije okruženja jeste da su klimatske promene prirodni, ali i kulturološki, ekonomski i socio-politički fenomen koji zahteva temeljnu promenu načina na koji razmišljamo o sebi, o društvu, o budućnosti čovečanstva i čitave planete (Hulme, 2009). Društva su pokretači klimatskih promena, klimatske promene utiču na gotovo svaki aspekt njihovog funcionisanja i jedino društveni akteri imaju mogućnost da utiču na dalji tok klimatske krize (Weaver et al., 2014). Drugim rečima, klimatske promene su društveni fenomen *par excellence*. Međutim, klimatske promene se razlikuju od većine drugih društvenih problema po tome što njihovo zanemarivanje može biti kobno po celokupno čovečanstvo.

Uprkos znanjima koja mogu da ponude u ovoj oblasti, stručna i laička javnost obično ne percipira sociologe kao eksperte za klimatske promene. Videli smo da, ukoliko se uopšte neko od društvenih naučnika konsultuje u procesu kreiranja klimatskih politika, to su uglavnom ekonomisti (Bhatasara 2015: 217). Sociologija, s druge strane, kasni kada je u pitanju tema klimatskih promena, ne uzima u dovoljnoj meri u razmatranje

ekološke osnove društvenog života i ne gaji preterane simpatije prema naturalističkim narativima i mogućnostima predviđanja i projektovanja budućnosti, koji čine dominantan metodološki pristup u klimatskoj nauci (Lever-Tracy, 2008; Nagel et al., 2008; Grundmann & Stehr, 2010; Shove, 2010; Bhatasara, 2015; Brechin, 2008). Pored toga, u oblasti klimatskih promena dominiraju prirodne i tehničke nauke, koje u svojim analizama i dalje slabo koriste saznanja proistekla iz društvenih istraživanja (Urry, 2010; Grundmann & Stehr, 2010; Kramer, 2013).

Novija istraživanja pokazuju da perspektiva društvenih nauka počinje da se uključuje u izveštaje Međuvladinog panela o klimatskim promenama (Weaver et al., 2014; Fiske et al., 2018). Međutim, uloga društvenih nauka (pogotovo sociologije) vidi se pre svega u ispomoći prirodnim naukama, ali ne i u temeljnom preispitivanju društvenih uzroka i posledica klimatskih promena. U tom kontekstu, potrebno je da sociologija preduzme korake ka ispunjenju daleko značajnije uloge od pukog popunjavanja praznina u unapred utvrđenim istraživačkim programima postavljenim u okviru političkih institucija. Prema mišljenju sociologa okupljenih oko zbornika radova *Klimatske promene i društvo* (Dunlap & Brulle, 2015), s kojim se i mi slažemo, sociolozi treba da posvete pažnju pre svega vezi između klimatskih promena i neoliberalnog kapitalizma, društvenih nejednakosti i odnosa moći.

Iako su sociološka znanja nesumnjivo značajna za kreiranje adekvatnog društvenog odgovora na klimatske promene, a doprinos dosadašnjeg rada je impozantan, pojedini autori smatraju da su neophodne izvesne promene unutar same discipline kako bi se ona bolje pripremila za klimatske izazove. Kao jedna od neophodnosti vidi se dalje *ekologizovanje* sociologije, pa čak i promena čitave paradigme, prevazilaženjem dihotomije priroda–društvo i dominantnog antropocentrizma. Dualizam priroda–čovjek (društvo), koji je uvrežen u naučnom razmišljanju, ne omogućava adekvatno konceptualizovanje i tumačenje društvenih aspekata klimatskih promena. Naime, splet dejstava ljudskih i ne-ljudskih činilaca uvek je hibridan, klima je koprodukovana prirodnim i društvenim međudejstvima. S tim u vezi, na klimatske promene ne bi trebalo gledati kao na promene u prirodi na koje bi društvo trebalo da pronađe odgovor, već kao neprestanu dinamiku međusobno isprepletanih činilaca koji su veštački razdvojeni na „prirodne“ i „društvene“. Drugim rečima, neophodno je razumeti klimatske promene kao konstituisane u dinamičnoj interakciji „društvenih“ i „prirodnih“ procesa (Lidskog et al., 2015: 358–359; videti detaljnije u: Antonio & Clark, 2015).

Nadalje, autori ističu značaj većeg uključivanja sociologa u multidisciplinarnu i interdisciplinarnu naučnu poduhvate u vezi s klimatskim

promenama (Davidson, 2012; Urry, 2010; Dunlap & Brulle, 2015; Lidskog et al., 2015: 358–359). Ipak, iako je rad u integrativnim istraživanjima i multidisciplinarnim timovima izuzetno važan za pozicioniranje sociologije unutar klimatskih istraživanja, a jedan broj sociologa u njima već i učestvuje, to ne znači da je poželjno primoravati sociologe na ovaj oblik angažovanja. Naprotiv, klasično sociološko bavljenje klimatskim promenama takođe daje odlične rezultate i predstavlja pravo osveženje i izazov za ustaljene načine bavljenja klimatskim promenama koje su postavile prirodne nauke, a koje ne uzimaju u obzir suštinsku ulogu savremenog kapitalističkog sistema, postojećih društvenih nejednakosti i odnosa moći. U tom kontekstu, važno je da sociologija klimatskih promena dovede u pitanje vladajući postpolitički narativ prema kome klimatske promene po svom značaju nadilaze druge političke podele i samim tim postaju postpolitičke. Upravo suprotno, sociologija treba da ukaže na suštinski politički karakter klimatskih promena (Dunlap & Brulle, 2015: 419–420).

Naredna promena koju bi sociologija trebalo da uvede jeste pomeranje od *metodološkog nacionalizma*, odnosno nacionalne države kao osnovnog okvira sociološkog istraživanja, ka *metodološkom kosmopolitizmu*, koji uzima u obzir čitavu planetu. Iako je nacionalni okvir i dalje značajan činilac u globalnim klimatskim naporima, bez razmatranja struktura i aktera čije delovanje nadilazi ili prelazi nacionalne granice, nemoguće je na adekvatan način pristupiti istraživanju društvenih uzroka i posledica klimatskih promena (Lidskog et al., 2015: 358–359).

Potom, tu su i važni sociološki pristupi koje je neophodno *klimatizovati*, odnosno čvršće integrisati u istraživanje klimatskih promena. Posebno se izdvajaju klasične sociološke teme poput društvenih nejednakosti, koje globalizuju i radikalizuju klimatske promene (Koehrsen et al., 2020). Potom, trebalo bi uzeti u obzir i integrisati u klimatska istraživanja i teoriju akcije Margaret Arčer, Burdijeove koncepte socijalnog kapitala i habitusa, Bekov koncept rizičnog društva itd. Potom, ne bi trebalo izgubiti iz vida ni važne uvide kritičke sociologije (Dunlap & Brulle, 2015: 431), s posebnim naglaskom na vezi koja postoji između klimatskih promena i (krize) neoliberalizma (Featherstone, 2013).

U tabeli 5 dat je sumarni pregled predloga za dalji razvoj sociologije klimatskih promena proisteklih iz rada grupe sociologa okupljene oko zbornika *Klimatske promene i društvo*,³⁸ koji je nastao iz potrebe upoznavanja javnosti i klimatske zajednice sa sociološkim saznanjima iz ove oblasti.

38 Dunlap, R. J., Brulle, R. J. (eds.) *Climate change and society*, Oxford: Oxford University Press.

Tabela 5. Predlozi daljeg razvoja sociologije klimatskih promena (KP)

Društveni činioци klimatskih promena	<ul style="list-style-type: none"> • Proširiti analizu povratnih uticaja i međudejstava društvenih sila i životne sredine, s posebnim naglaskom na klimatske promene • Sprovesti evaluaciju ekonomskih modela alternativnih kapitalizmu i njihovog potencijalnog ekološkog uticaja • Istražiti vezu između emisija ugljen-dioksida, kvaliteta života i dobrobiti ljudi
Organizacija tržišta	<ul style="list-style-type: none"> • Istražiti političku dinamiku koja omogućava korporacijama da nastave s poslovanjem dok emituju nedozvoljene količine gasova s efektom staklene bašte • Analizirati institucionalne aranžmane između državnih politika, kapitalnih ulaganja i tržišta rada koji utiču na strategije ublažavanja klimatskih promena
Potrošnja	<ul style="list-style-type: none"> • Istražiti karakteristike društvenog konteksta pogodnog za donošenje relevantnih odluka o ekološkoj potrošnji • Ispitati vezu između društvenih nejednakosti, potrošnje i emisija ugljen-dioksida koristeći komparativne i krosnacionalne studije • Detaljno ispitati karakteristike i prakse unutar domaćinstva koje doprinose smanjenju emisija ugljen-dioksida
Klimatska pravda	<ul style="list-style-type: none"> • Primeniti teorije nejednakosti u tumačenju emisije ugljen-dioksida i nejednakih uticaja KP na različitim društvenim nivoima • Uključiti ekološke nejednakosti u procene uticaja KP • Analizirati društvene, ekonomske i kulturološke faktore koji utiču na sposobnost zajednica da odgovore ili da se oporave od prirodnih katastrofa • Sprovesti istraživanje o faktorima koji utiču na uspeh ili neuspeh pokreta za klimatsku pravdu • Olakšati participaciju marginalizovanih grupa u kreiranju klimatske politike • Doprineti razvoju vizije održivog društva izvan neoliberalnih okvira • Razviti i pružiti smernice telima koja se bave KP kako bi prilikom donošenja odluka mogla u obzir da uzmu klimatsku pravdu
Adaptacija na klimatske promene	<ul style="list-style-type: none"> • Ispitati društvene faktore ključne za planiranje adaptacije na KP • Identifikovati najefikasnije pristupe za uključivanje građana u planiranje mera adaptacije • Analizirati kapacitete na nivou lokalne zajednice za uključivanje u planiranje adaptacije i sprovođenje potrebnih radnji

Ublažavanje klimatskih promena	<ul style="list-style-type: none"> • Razviti sociološki pristup u razumevanju faktora mitigacije na nivou pojedinaca, zajednica i čitavih društava • Razviti razumevanje političkih, ekonomskih i društvenih faktora koji utiču na nacionalne politike mitigacije • Sprovesti međunarodno istraživanje o praksama mitigacije kako bi se identifikovali društveni činioci koji pomažu ili ometaju napore na ublažavanju KP
Civilno društvo i javna sociologija	<ul style="list-style-type: none"> • Sprovesti istraživanja s ciljem razumevanja institucionalne strukture organizacija civilnog društva (OCD) koje se bave KP i njihove interakcije s drugim organizacijama, korporacijama, predstavnicima vlasti • Analizirati i proceniti efikasnost strategija OCD koje se bave KP • Ispitati prakse mobilizacije resursa OCD i kako te prakse utiču na strukturu i aktivnosti organizacija • Analizirati različite prakse uokviravanja klimatskih promena od strane OCD i kako to utiče na njihove izvore finansiranja i mobilizaciju članstva • Proučiti činioce koji utiču na strukturu političkih mogućnosti za delovanje OCD koje se bave KP
Javno mnjenje	<ul style="list-style-type: none"> • Sprovesti istraživanje odnosa između stavova i ponašanja u vezi s KP • Istražiti odnose između prihvatanja naučnih znanja o KP, podrške klimatskim politikama i političke participacije • Ispitati uticaj javnog mnjenja na usvajanje klimatske politike • Analizirati uticaj javnog mnjenja o KP na korporativno ponašanje
Metodologija	<ul style="list-style-type: none"> • Razviti integrisane modele koji u sociološke analize uključuju merenja bio-fizičkog sveta
Sociološka teorija	<ul style="list-style-type: none"> • Razmotriti alternative postojećem sistemu izvan binarne podela socijalizam/kapitalizam • Ispitati prirodu globalnog ekonomskog rasta i njegovu ulogu u pokretanju KP • Proširiti i obogatiti znanje o tome kako se klimatske promene povezuju i preklapaju s drugim ekološkim i društvenim problemima

Prilagođeno prema: Dunlap & Brulle, 2015: 422–425.

Zaključna razmatranja

Namera ove knjige bila je da pruži što obuhvatniji pregled teorijskih i empirijskih saznanja razvijenih u okviru sociologije okruženja, kao i da ukaže na mogućnosti i ograničenja njihovog širenja i primene u oblasti izvan akademskog kruga. Pored prenošenja najvažnijih uvida sociologije okruženja, nastojali smo da ukažemo i na dalje korake u razvoju discipline, te da skiciramo budući istraživački program. Na kraju, jedan od ciljeva ove knjige bio je da informiše čitaoca o tome kako lekcije sociologije okruženja mogu da posluže na putu ka održivijoj i pravednijoj budućnosti.

Formalno nastala 1976. godine osnivanjem posebne sekcije pri Američkoj sociološkoj asocijaciji, sociologija okruženja je tokom decenija evoluirala i sazrevala kao nauka. Za približno pola veka postojanja, prerasla je iz serije razgovora i debata unutar uske grupe entuzijasta u priznatu i prepoznatu naučnu disciplinu koja se izučava na fakultetima, ima svoj specijalizovani časopis i ostvaruje uticaj na kreatore javnih politika i civilno društvo širom sveta. Jednu od značajnih prekretnica u razvoju sociologije okruženja predstavlja njeno uključivanje u interdisciplinarnе studije klimatskih promena, do koga je došlo u toku poslednje decenije.

Ipak, razvojni put sociologije okruženja nije bio nimalo lak. Pred sobom je imala dva velika izazova. S jedne strane, morala je da se izbori za svoje mesto unutar matične discipline, a s druge, da se pozicionira unutar zajednice ekoloških i klimatskih naučnika.

Kao što smo imali prilike da vidimo, tokom najvećeg dela istorije sociološke misli, sociološko bavljenje ljudskim društvima bilo je odvojeno od razmatranja uticaja prirodnog okruženja (Catton & Dunlap, 1980; Lockie, 2004). Sociologija je postala distinktivna disciplina upravo zahvaljujući

naglašavanju društvenih (nasuprot biološkim, geografskim i psihološkim) uticaja na ljudsko ponašanje. Treba takođe imati u vidu da se razvijala u vreme kada je prirodnih resursa još uvek bilo u izobilju, zagađenje je bilo lokalizovano, dok su tehnološki progres i ekonomski rast obećavali svetlu budućnost. Posledično, sociologija je usvojila pogled na svet koji pretpostavlja da razvijena društvena organizacija i podela rada, odnosno naučni i tehnološki napredak, oslobađaju industrijska društva zavisnosti od prirodnog okruženja. Tek 1970-ih godina, pod uticajem ekološkog pokreta, sociolozi počinju da se bave pitanjem ekološke krize i šire – odnosom društva i prirodnog okruženja (Dunlap, 2015: 797). Kao prelomni trenutak u razvoju sociologije okruženja uzima se zahtev za paradigmatiskim obrtom na koji su pozvali Vilijem Katon i Rajli Danlap (1978, 1980), a koji podrazumeva odbacivanje vladajućeg antropocentrizma u korist novog ekološkog pogleda na svet. Za Katona i Danlapa, rešenje za sprečavanje dalje ekološke degradacije se, između ostalog, nalazi u širenju vrednosti povezanih s novom ekološkom paradigmatom i u institucionalizaciji normi proekološkog ponašanja.

Uprkos sve razvijenijoj svesti o potrebi uključivanja faktora okruženja u sociološka razmatranja, međutim, sociologija je i dalje antropocentrična, zadržava pretpostavku ljudskog izuzeća i izbegava da se bavi pitanjima okruženja. Naturofobija, karakteristična za sociološki kanon nastao posle Drugog svetskog rata, može se jednim delom pripisati istorijskom nasleđu discipline (Benton, 1991). Dirkemovo shvatanje prema kome je društvo pojava *sui generis*, sa svojim specifičnim pravilnostima i zakonitostima, nezavisno od zakona koji važe u prirodi, duboko se usadilo u sociološku misao, prekidajući kauzalni lanac koji povezuje spoljne – fizičke i unutrašnje – biološke uticaje na individuu. Sociologija je postala žrtva svoje potrebe da jasno ograniči svoj domen i odvoji ga od prirodnih nauka (Macnaghten & Urry, 1995). S druge strane, čišćenje sociologije od shvatanja koja bi mogla imati rasističke i eugeničke implikacije, do koga je došlo u drugoj polovini 20. veka, donekle nekritički je odstranilo i prokazalo bilo kakvo razmatranje uticaja prirodnih faktora unutar sociologije. Stjuart Loki napominje da vraćanje prirode u sociološka razmatranja zahteva mnogo više od prostog dodavanja novih tema ustaljenim sociološkim razmatranjima. Umesto toga, stvarno uvažavanje (faktora) okruženja podrazumeva ponovno promišljanje nekih od bazičnih pretpostavki na kojima počivaju gotovo sve sociološke teorije (Lockie, 2004: 27). Kako primećuje Erika Kudvort, na početku 21. veka sociologija više nije naturofobična kao što je nekada bila, ali se sociolozi i dalje trude da povuku granice između onoga što je društveno i onoga što je biološko, oslanjajući se na tradicionalne postavke i izbegavajući interdisciplinarnost u svojim razmatranjima.

Danas, smatra ona, pre bi se moglo reći da je posredi fobija od prirodnih nauka, a manje od prirode kao takve (Cudworth, 2003: 17–18).

Sociologija okruženja se u velikoj meri gradila na kritici mejnstrim sociologije. Tako sociolozi okruženja vide mejnstrim sociologiju kao „marginalnu za raspravu o životnoj sredini – sposobnu da kritikuje, ali ne i da dela“ (Irwin, 2001: 180). Sociologija okruženja, kao kritika mejnstrim sociologije, dovodi u pitanje neke od fundamentalnih pretpostavki, recimo toga da je društvo pojava *sui generis* i da postoje suštinske razlike između prirode i društva (kulture), koje ih čine odvojenim realnostima. Pored toga, sociologija okruženja ukazuje na sklonost sociologije da u svojim razmatranjima apstrahuje društvene procese iz njihovog fizičkog okruženja, odnosno vremenskih i prostornih okvira. Ipak, sociologija okruženja još uvek nije uspjela da ostvari originalnu zamisao svojih osnivača, a to je da transformiše i preorijentiše matičnu disciplinu tako da ona dubinski promisli svoje osnovne principe i da u svoje jezgro integriše tumačenje društvenih procesa kroz međuzavisnost ljudi i ekosistema (Kasper, 2016; Lockie, 2015b).

Sociolozi okruženja smatraju da više nije dovoljno da se na margina-ma sociološke misli razvija ekološka poddisciplina, jer to sugeriše da ekološki procesi pripadaju konceptualnoj periferiji društvenih nauka, čime se prećutno podržava pretpostavka o ljudskoj izuzetnosti koja opstaje u jezgri sociologije. Ipak, smatra Loki, ne treba ići ni u radikalno odbacivanje socioloških pristupa i koncepata. Naime, savremena ekološka promena ima brojne dimenzije za čije je tumačenje sasvim dovoljan standardni sociološki aparat – npr. kako ekonomski i politički procesi vode narušavanju prirodnog okruženja? Kakvi su stavovi građana prema ekološkim pitanjima? Kako se tokom vremena menjaju strategije ekoloških pokreta? (Lockie, 2015a). Pored toga, ekološka promena, ma koliko sveobuhvatna bila, nije jedina tema za sociologe. „Tradicionalno“ sociološke teme poput društvenih nejednakosti, roda, etniciteta, moći itd. uvek će imati značajno mesto. Na kraju, pružanje otpora ekologizovanju društvene teorije ima svoje važne razloge. Oni se odnose na aspekte koje treba imati u vidu prilikom uvođenja bioloških i ekoloških koncepata kako ne bi došlo do opravdavanja eksploatatorskih praksi kolonijalizma, rasizma, patrijarhata i sl. Drugim rečima, sociologija ne bi trebalo niti da pojednostavljuje društveno, niti da ignoriše ulogu ne-ljudskog sveta i ne-društvenih faktora u konstituisanju društvenog (Lockie, 2015a; Murdoch, 2001).

Stepen ljudske intervencije u planetarni ekosistem je veoma veliki. Sve je manje prostora za sumnju u to da smo, kao ljudska vrsta, glavni akter globalne ekološke promene. Drugim rečima, globalna ekološka promena je društveni fenomen. Možda je najtemeljniji i najvažniji argument u

korist važnosti uključivanja sociologije okruženja u multidisciplinarnu ekološku studiju upravo to što su, po svojoj suštini, ekološki problemi društveni problemi (Dunlap, 2015). Jasno je da su prirodne nauke neophodne za razumevanje onoga što se dešava u biofizičkom svetu, ali one imaju ograničenu korisnost u tumačenju društvenih procesa koji dovode do iscrpljivanja prirodnih resursa, zagađenja životne sredine i klimatskih promena. Kako u uvodnom tekstu prvog broja časopisa Sociologija okruženja (engl. *Environmental Sociology*) primećuje Stujart Loki, izazovi globalne ekološke promene su toliki da nije dovoljna samo *ad hoc* saradnja društvenih s prirodnim naukama, već je potreban visok nivo „interdisciplinarnog promiskuiteta“, te iznalaženje novih načina naučnog rada. Drugim rečima, neophodan je razvoj održivog partnerstva s kolegama iz različitih disciplina, ali i izvan granica naučne i akademske zajednice – s običnim ljudima, kreatorima javnih politika, predstavnicima medija itd. (Lockie, 2015a: 1).

Kao najveći doprinos sociologije okruženja razumevanju savremene ekološke krize svakako bismo izdvojili njen specifičan (strukturalni) pristup razmatranju uzroka, posledica i rešenja ekološke krize. On prevazilazi individualistički pristup karakterističan za psihologiju i ekonomske nauke, koji se odomatio u ekološkim studijama. Na osnovu teorija i istraživanja o uzrocima ekoloških problema o kojima se ranije raspravljalo, jasno je da je kapitalistička industrijalizacija u protekla dva veka generisala probleme životne sredine u obimu koji nije zabeležen u ljudskoj istoriji. Zagovornici pristupa političke ekonomije sugerišu da, kako bi se prevazišla moderna ekološka kriza, društva treba da zaustave „proizvodnu traku“ i pređu na ekonomiju koja je usmerena na zadovoljavanje ljudskih potreba. To zahteva suštinske promene u strukturi globalne ekonomije, što nije nimalo lako. S druge strane, teoretičari ekološke modernizacije tvrde da nije ni moguće ni poželjno napustiti kapitalistički projekat modernizacije, te da dalja modernizacija ima potencijal da prevaziđe ekološke izazove stvorene u njenim ranijim fazama. Oni tvrde da se u savremenom svetu pojavljuje ekološka racionalnost koja će reformisati institucije modernosti iznutra, bez potrebe za radikalnim društvenim ili ekonomskim promenama. Međutim, uprkos smelim zaključcima teoretičara ekološke modernizacije, nalazi istraživanja govore protivno njihovoj tvrdnji da proces modernizacije dovodi do ublažavanja ekoloških problema, već da, naprotiv, doprinosi javljanju novih i jačanju već postojećih. Zapravo, ekološka reforma u bogatim nacijama moguća je upravo zato što se zagađujuće industrije i eksploatacija resursa premeštaju u siromašne zemlje, a ne zato što razvijene zemlje zaista smanjuju svoj pritisak na okruženje. Dakle, nema dokaza da će dalja modernizacija dovesti do poboljšanja u zaštiti životne sredine, posebno ne na globalnom nivou.

Pored naučnog i akademskog rada, sociologija okruženja pruža i značajan javni doprinos, najpre kroz saradnju s akterima civilnog društva (Burawoy, 2005). Ona ima važno mesto u širenju sociološke imaginacije (Norgaard, 2018), kao i u dijalogu o temama koje se tiču budućnosti društva, a savremena ekološka i klimatska kriza je svakako jedna od njih. Jedan od ciljeva ove knjige je da podrži razvoj javne sociologije okruženja. Sociolozi poseduju teorijska i metodološka znanja i alate, kao i podatke reprezentativnih istraživanja koji mogu biti od pomoći u informisanju javnosti i kreiranju javne politike. Pored istraživanja i pisanja naučnih publikacija, neophodno je da sociolozi okruženja budu na čelu naučnih i aktivističkih inicijativa usmerenih na socio-ekološku transformaciju društva u pravcu održivosti.

Nalazi sociologije okruženja pokazuju da trenutno dominantni ekonomski, politički i kulturni sistemi stvaraju, reprodukuju i održavaju najozbiljnije društvene i ekološke probleme, od naraslih ekonomskih nejednakosti, preko političkih nestabilnosti, do egzistencijalnih kriza kakve su globalne klimatske promene. S tim u vezi, mi kao sociolozi (okruženja) imamo moralnu dužnost da podelimo ove uvide s donosiocima odluka i najširoom javnosti, jer su oni od suštinske važnosti za informisanje i institucionalizaciju neophodnih promena. Tu bismo kao najvažniji zadatak sociologa okruženja istakli teorijski i empirijski rad na osporavanju kapitalističkog sistema, za koji je nesporno da ljudski i prirodni kapital stavlja u službu profita. Pored toga, javna sociologija okruženja može biti od velike pomoći u kreiranju pravednijeg puta održive socio-ekološke tranzicije.

Posebnu pažnju u ovoj knjizi posvetili smo temi klimatskih promena, za koju smatramo da predstavlja najveći društveni izazov savremenog doba. Cilj nam je bio da ukažemo na domete sociologije okruženja u oblasti klimatskih promena, kao i da podstaknemo sociologe koji se do sada nisu bavili ovom temom da na nju obrate pažnju i da ispituju veze koje postoje između promene klime i društvenih procesa koje istražuju. Kao što je prikazano u četvrtom poglavlju, istraživanja klimatskih promena, realizovana u okvirima sociologije okruženja, ostvarila su značajne rezultate. Ona su skrenula pažnju na glavne pokretače klimatskih promena. To su ekonomski rast, društvene nejednakosti, demografski pritisak i tehnologija. Kao način izlaska iz klimatske krize prepoznaje se dekarbonizacija, odnosno prelazak u postugljeničko društvo. Takva transformacija zahteva temeljne promene u ustaljenim obrascima društvenog funkcionisanja, reorganizovanje ekonomije, politike i načina proizvodnje energije. Pored razvoja zelenih tehnologija, neophodne su strukturne promene, a pre svega smanjenje društvenih nejednakosti. Stavljajući klimatske nejednakosti u centar svojih ispitivanja, sociologija je doprinela tome da ova tema počne da figurira unutar političkih institucija i zajednice klimatskih naučnika.

Ipak, da bi ostvarila svoj pun potencijal u kreiranju naučnog odgovora na klimatske promene, sociologija (okruženja) mora da se teorijski integriše, čvršće poveže s drugim disciplinama i nastavi da produbljuje svoja znanja u oblasti klimatskih promena.

Ako bi trebalo izdvojiti najznačajniji doprinos sociologije u razumevanju prirode klimatskih promena, to bi svakako bilo to da su *klimatske promene društveni problem i političko pitanje par excellence*, do čijeg nastanka je došlo pod odlučujućim uticajem kapitalističkog sistema i njegove potrebe za neograničenim rastom, uparenog s interesima nacionalnih vlada da obezbede jaku ekonomiju i potrošačkim navikama stanovnika razvijenih zemalja, koje sve više oponašaju stanovnici zemalja u razvoju. Ono što sociologe okruženja čini kontroverznim među klimatolozima ali upravo zbog toga i značajnim, jeste preispitivanje kapitalističkog sistema, odnosno uzdrmanje dogme da kapitalizam nema alternativu. Jedan od najvažnijih doprinosa koji sociologija može da pruži klimatskoj nauci jeste dovođenje u pitanje sposobnosti trenutnog globalnog društvenog poretka da, bez temeljnih promena, preduzme korake potrebne za izbegavanje klimatske katastrofe. Pored toga, sociologija treba da otvori diskusiju o tome kakve su društveno-ekonomske i političke reforme neophodne za postizanje održive budućnosti.

Iako je sociologija ostvarila značajan doprinos u razumevanju društvenih aspekata klimatskih promena, ta znanja su i dalje većinom zaključana unutar discipline i nisu u dovoljnoj meri prepoznata od stane šire naučne zajednice i relevantnih političkih institucija. U tom pogledu, dalji razvoj javne sociologije okruženja treba da ide u pravcu povezivanja s akterima civilnog društva i donosiocima odluka u cilju širenja socioloških znanja i njihovoj integraciji u klimatske akcije i politiku.

Bez sumnje, sociologija će na kraju uključiti socio-ekološke probleme među ključna polja svoje ekspertize, jedino je pitanje da li će se to desiti na vreme – da omogući sociologiji da ostane relevantna za studente i naučnike, korisna za kreatore politika i zanimljiva onima koji žele da razumeju kako je došlo do klimatskih promena i zašto ih je tako teško zaustaviti. Klimatska kriza će neminovno promeniti sociologiju, a bilo bi dobro da nad tim procesom sociolozi imaju kontrolu i da se pod svojim uslovima uključe u globalnu borbu protiv klimatskih promena. U tom smislu, pozivamo kolege sociologe da se što pre uključe u bavljenje ovim, centralnim pitanjem 21. veka.

Kada su dalji koraci u razvoju sociologije okruženja u pitanju, mišljenja smo da oni treba da uključe istraživanje modela javnog zagovaranja i uloge naučnika-aktivista u tom procesu, što će omogućiti zadržavanje naučnog legitimiteta, uz istovremeno razvijanje javne sociologije. Istina,

uloga sociologa može da ostane na nivou vrednosno neutralnog praćenja i komentarisanja uznemirujuće socio-ekološke realnosti (što smo, nažalost, većinu vremena do sada i činili). Potom, možemo se uključiti u aktivnosti usmerene na ublažavanje negativnih posledica ekoloških problema, učestvujući zajedno s donosiocima odluka u kreiranju mera ekološke politike. Na kraju, ali najznačajnije, sociolozi okruženja mogu da u punoj meri preuzmu svoju javnu ulogu, odnosno da ukažu na uzroke savremene ekološke krize i da aktivno deluju na njihovom iskorenjavanju. Ova knjiga, nadamo se, predstavlja doprinos razvoju javne sociologije okruženja kao važnog alata za socio-ekološku transformaciju ka održivom društvu.

Literatura

- Adams, B. (1993) Sustainable Development and the Greening of Development Theory, in: Schuurman, F. J. (ed.) *Beyond the Impasse: New Directions in Development Theory* (pp. 207–222), London: Zed Books.
- Adams, W. M. (2008) *Green Development: Environment and sustainability in a developing world*, New York: Routledge.
- Adepoju, A. (2019) Migrants and refugees in Africa, in: Thompson, W. (ed.) *Oxford Research Encyclopedia: Politics* (pp. 1–26), London: Oxford University Press.
- Agyeman, J., Cole, P., Haluza-DeLay, R., O’Riley, P. (eds.) (2010) *Speaking for Ourselves: Environmental Justice in Canada*, Seattle: University Washington Press.
- Agyeman, J., Bullard, R. D., Evans, B. (eds.) (2003) *Just Sustainabilities: Development in an Unequal World*, Cambridge: MIT Press.
- Alaimo, S. (2008) Ecofeminism without Nature?, *International Feminist Journal of Politics* 10(3): 299–304.
- Alexander, S., Ussher, S. (2012) The Voluntary Simplicity Movement: A multinational survey analysis in theoretical context, *Journal of Consumer Culture* 12(1): 66–86.
- Alkon, A. H. (2013) The Socio-nature of Local Organic Food, *Antipode* 45(3): 663–680.
- Anguelovski, I., Shi, L., Chu, E., Gallagher, D., Goh, K., Lamb, Z., et al. (2016) Equity impacts of urban land use planning for climate adaptation: Critical perspectives from the global North and South, *Journal of Planning Education and Research* 36(3): 333–348.
- Antonio, R. J., Clark, B. (2015) The Climate Change Divide in Social Theory, in: Dunlap, R. J., Brulle, R. J. (eds.) *Climate change and society* (pp. 333–368), Oxford: Oxford University Press.
- Aronson, E., Vilson, T., Akert, R. (2013) *Socijalna psihologija*, V izdanje, Beograd: MATE.

- Attfield, R. (2003) *Environmental Ethics – An Overview for the Twenty-First Century*, Cambridge: Polity Press.
- Attfield, R. (2009) Biocentrism, in: Callicott, J. B. Frodeman, R. (eds.) *Encyclopedia of Environmental Ethics and Philosophy I–II* (pp. 97–100), Detroit, NY: Gale, Cengage Learning.
- Ayeb-Karlsson, S. (2020) When the Disaster Strikes: Gendered (im)mobility in Bangladesh, *Climate Risk Management* 29(100237). <https://doi.org/10.1016/j.crm.2020.100237>
- Backstrand, K., Lovbrand, E. (2019) The Road to Paris: Contending Climate Governance Discourses in the Post-Copenhagen Era, *Journal of Environmental Policy & Planning* 21(5): 519–532.
- Baker, S. (2006) *Sustainable Development*, Abingdon: Routledge.
- Barham, L., Mitchell, P. (2008) *The First Africans: African Archaeology from the Earliest Toolmakers to Most Recent Foragers*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Barry, J. (2006) Resistance Is Fertile: From Environmental to Sustainability Citizenship, in: Dobson, A., Bell, D. (eds.) *Environmental citizenship* (pp. 21–48), Massachusetts: MIT Press.
- Barry, J. (2007) *Environment and Social Theory*, 2nd Edition, London and New York: Routledge.
- Baum, J., Singh, J. (1994) Organization-environment coevolution, in: Baum, J., Singh, J. (eds.) *Evolutionary dynamics of organizations* (pp. 379–402), New York: Oxford University Press.
- Bechtel, R. B., Corral-Verdugo, V., Asai M., Riesie, A. G. (2006) A cross cultural study of belief structures in USA, Japan, Mexico, and Peru, *International Journal of Psychology* 41: 145–151.
- Beck, U. (1992) *Risk Society: Towards a New Modernity*, London: Sage.
- Beck, U. (1995a) *Ecological Enlightenment: Essays on the Politics of the Risk Society*, Princeton, NJ: Humanities Press International.
- Beck, U. (1995b) *Ecological Politics in an Age of Risk*, Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (2009) *World at risk*, Cambridge: Polity Press.
- Bell, S. E., York, R. (2010) Community Economic Identity: The Coal Industry and Ideology Construction in West Virginia, *Rural Sociology* 75(1): 111–143.
- Benson, M., & O'Reilly, K. (2009) Migration and the search for a better way of life: A critical exploration of lifestyle migration, *The Sociological Review* 57(4): 608–625.
- Benton, T. (1991) Biology and Social Science: Why the Return of the Repressed Should be Given a (Cautious) Welcome, *Sociology* 25: 1–29.
- Berchin, I. I., Valduga, I. B., Garcia, J., de Andrade, J. B. (2020) Climate change and forced migrations: An effort towards recognizing climate refugees, *Geoforum* 84: 147–150.
- Bernstein, S. (2000) Ideas, Social Structure and the Compromise Environmentalism, *European Journal of International Relations* 6(4): 464–512.

- Bernstein, S. (2002) Liberal environmentalism and global environmental governance, *Global Environmental Politics* 2(3): 1–16.
- Berny, N. (2018) Institutionalisation and distinctive competences of environmental NGOs: the expansion of French organisations, *Environmental Politics* 27(6): 1033–1056.
- Bhatarasa, S. (2015) Debating sociology and climate change, *Journal of Integrative Environmental Sciences* 12(3): 217–233.
- Bibi, A., Brenan, A. (2008) *Osnove ekologije – ekološki principi i problemi zaštite životne sredine*, Beograd: Clio.
- Biehl, J. (1998) *The Politics of Social Ecology: Libertarian Municipalism*, Montreal: Black Rose Books.
- Billi, M., Blanco, G., Urquiza, G. (2019) What is the ‘Social’ in Climate Change Research? A Case Study on Scientific Representations from Chile, *Minerva* 57: 293–315.
- Bjurstrom, A., Polk, M. (2011a) Climate change and interdisciplinarity: a co-citation analysis of IPCC Third Assessment Report, *Scientometrics* 87: 525–550.
- Bjurstrom, A., Polk, M. (2011b) Physical and economic bias in climate change research: A scientometric study of IPCC Third Assessment Report, *Climatic Change* 108: 1–22.
- Boehm, C. (1993) Egalitarian society and reverse dominance hierarchy, *Current Anthropology* 34: 227–254.
- Boeve-de Pauw, J., Van Petegem, P. (2010) A cross-national perspective on youth environmental attitudes, *Environmentalist* 30: 133–144.
- Bohr, J., Dunlap, R. E. (2017) Key Topics in environmental sociology, 1990–2014: results from a computational text analysis, *Environmental Sociology* 4(2): 181–195.
- Bonds, E., Downey, L. (2012) „Green“ Technology and Ecologically Unequal Exchange: The Environmental and Social Consequences of Ecological Modernization in the World-System, *Journal of World System Research* 18(2): 167–186.
- Bookchin, M. (1996) *Toward an Ecological Society*, Montreal: Black Rose Books.
- Bookchin, M. (2005) *The Ecology of Freedom: The Emergence and Dissolution of Hierarchy*, Oakland, CA: AK Press.
- Boulianne, S., Lalancette, M., Ilkiw, D. (2020) „School Strike 4 Climate“: Social Media and the International Youth Protest on Climate Change, *Media and Communication* 8(2): 208–218.
- Brand, K. W. (2002) Dialectics of Institutionalization: The Transformation of the Environmental Movement in Germany, in: Rootes, C. A. (ed.) *Environmental Movements: Local, National and Global* (pp. 35–58), London, Portland: Frank Cass.
- Brand, U., Wissen, M. (2013) Crisis and continuity of capitalist society-nature relationships: The imperial mode of living and the limits to environmental governance, *Review of International Political Economy* 20(4): 687–711.

- Brechin, S. R. (1999) Objective problems, subjective values, and global environmentalism: Evaluating the postmaterialist argument and challenging a new explanation, *Social Science Quarterly* 80: 793–809.
- Brechin, S. R. (2008) Ostriches and Change: A Response to 'Global Warming and Sociology', *Current Sociology* 56: 467–474.
- Bruckmeier, K. (2019) *Global Environmental Governance Social: Ecological Perspectives*, Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan.
- Brulle, R. J. (2000) *Agency, Democracy and Nature: The U.S. Environmental Movement from a Critical Theory Perspective*, Cambridge MA: MIT Press.
- Brulle, R. J. (2009) The US Environmental Movement, in: Gould, A., Kenneth, L., Tammy, L. (eds.) *Twenty Lessons in Environmental Sociology* (pp. 211–227), New York: Oxford University Press.
- Brulle, R. J. (2015) Sociological Theory After the End of Nature, in: Scott, R., Kosslyn, S. (eds.) *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences* (pp. 1–14), London: John Wiley & Sons, Inc.
- Brulle, R., Carmichael, J., Jenkins, J. (2012) Shifting public opinion on climate change: An empirical assessment of factors influencing concern over climate change in the U.S., 2002–2010, *Climatic Change* 114. DOI:10.1007/s10584-012-0403-y
- Brulle, R. J., Pellow, D. N. (2006) Environmental Justice: Human Health and Environmental Inequalities, *Annual Review of Public Health* 27: 103–124.
- Brunkard, J., Namulanda, G., & Ratard, R. (2008) Hurricane Katrina deaths, Louisiana, 2005. *Disaster Medicine and Public Health Preparedness* 2(4): 215–223.
- Brunnermeier, S. B., Levinson, A. (2004) Examining the Evidence on Environmental Regulations and Industry Location, *Journal of Environment & Development* 13(1): 6–41.
- Buckingham, S., Kulcur, R. (2010) Gendered geographies of environmental justice, in: Holifield, R., Porter, M., Walker, G. (eds.) *Spaces of Environmental Justice* (pp. 70–94), Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell.
- Bullard, R. D. (1990) *Dumping in Dixie: Race, Class and Environmental Quality*, Boulder, CO: Westview.
- Bullard, R. D. (1996) *Unequal Protection: Environmental Justice and Communities of Color*, San Francisco: Sierra Club.
- Bullard, R. (2001) Environmental Justice in the 21st Century: Race Still Matters, *Phylon* 49(3–4): 151–171.
- Bullard, R. D., Wright, B. (2009) *Race, Place, and Environmental Justice after Hurricane Katrina*, Boulder, CO: Westview Press.
- Bunker, S. (1985) Modes of Extraction, Unequal Exchange, and the Progressive Underdevelopment of an Extreme Periphery: The Brazilian Amazon 1600–1980, *American Journal of Sociology* 89(5): 1017–1064.
- Burawoy, M. (2005) 2004 American Sociological Association Presidential address: For public sociology, *The British Journal of Sociology* 56(2): 259–294.

- Burns, T. R. (2016) Sustainable development: Agents, systems and the environment, *Current Sociology Review* 64(6): 875–906.
- Buttel, F. H. (1986) Sociology and the Environment: The Winding Road toward Human Ecology, *International Social Science Journal* 38: 337–356.
- Buttel, F. H. (1987) New Directions in Environmental Sociology, *Annual Review of Sociology* 13(1): 465–488.
- Buttel, F. H. (2002) Has Environmental Sociology Arrived?, *Organization & Environment* 15(1): 42–54.
- Buttel, F. H. (2003) Environmental Sociology and the explanation of environmental reform, *Organization and Environment* 16(3): 306–344.
- Buttel, F. H. (2004) The treadmill of production: an appreciation, assessment, and agenda for research, *Organization & Environment* 17(3): 323–336.
- Campbell, C. (2005) The Craft Consumer: Culture, Craft, and Consumption in a Postmodern Society, *Journal of Consumer Culture* 5(1): 23–42.
- Caniglia, B. S., Brulle, R. J., Szasz, A. (2015) Civil Society, Social Movements, and Climate Change, in: Dunlap, R., Brulle, R. (eds.). *Climate change and society: Sociological perspectives* (pp. 235–268), Oxford: Oxford University Press.
- Carmin, J. (1999) Voluntary Associations, Professional Organisations and Environmental Movement in the United States, *Environmental Politics* 8(1): 101–121.
- Carmin, J., Tierney, K., Chu, E., Hunter, L. M., Timmons Roberts, J., Shi, L. (2015) Adapting to Climate Change, in: Dunlap, R., Brulle, R. (eds.). *Climate change and society: Sociological perspectives* (pp. 164–198), Oxford: Oxford University Press.
- Carolan, M. S. (2005a) Realism without Reductionism: Toward an Ecologically Embedded Sociology, *Human Ecology Review* 12(1): 1–20.
- Carolan, M. S. (2005b) Society, Biology, and Ecology: Bringing Nature Back into Sociology's Disciplinary Narrative through Critical Realism, *Organization & Environment* 18(4): 393–421.
- Carr, E. R. (2009) Sustainable Development, in: Callicott, J. B., Frodeman, R. (eds.) *Encyclopedia of Environmental Ethics and Philosophy I–II* (pp. 295–298), Detroit, NY: Gale, Cengage Learning.
- Carvalho, M., Bonifacio, M., Dechamps, P. (2011) Building a low carbon society, *Energy* 36: 1842–1847.
- Castells, M. (2015) *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Digital Age*, 2nd Edition, Cambridge/Malden: Polity.
- Catton, W. R., Jr. (1980) *Overshoot: The Ecological Basis of Revolutionary Change*, Urbana: University of Illinois Press.
- Catton, W. R., Dunlap, R. E. (1978) Environmental Sociology: A New Paradigm, *American Sociologist* 13: 41–49.
- Catton, W. R., Dunlap, R. E. (1980) A New Ecological Paradigm for Post-Exuberant Sociology, *American Behavioral Scientist* 24(1): 15–47.

- Chaisty, P., Whitefield, S. (2015) Attitudes towards the Environment: Are Post-Communist Societies (Still) Different?, *Environmental Politics* 24(4): 598–616.
- Chakrabarty, D. (2017) The Politics of Climate Change Is More Than the Politics of Capitalism, *Theory, Culture & Society* 34(2–3): 25–37.
- Chambers, N., Simmons, C., Wackernagel, M. (2000) *Sharing Nature's Interest: Ecological Footprints as an Indicator of Sustainability*, London: Earthscan.
- Charlesworth, M., Okereke, C. (2010) Policy responses to rapid climate change: An epistemological critique of dominant approaches, *Global Environment Change* 20(1): 121–129.
- Clark, B., York, R. (2005) Carbon metabolism: Global capitalism, climate change, and the biospheric rift, *Theory and Society* 34: 391–428.
- Clayton, S. (ed.) (2012) *The Oxford Handbook of Environmental and Conservation Psychology*, Oxford: Oxford University Press.
- Cloutier, G., Joerin, F., Dubois, C., Labarthe, M., Legay, C., Viens, D. (2015) Planning adaptation based on local actors' knowledge and participation: a climate governance experiment, *Climate Policy* 15(4): 458–474.
- Cohen, S., Demeritt, D., Robinson, J., Rothman, D. (1998) Climate change and sustainable development: Towards dialogue, *Global Environmental Change* 8(4): 341–371.
- Commoner, B. (1971) *The Closing Circle*, New York: Knopf.
- Commoner, B. (1992) *Making Peace with the Planet*, New York: New Press.
- Connolly, J., Prothero, A. (2003) Sustainable consumption: consumption, consumers and the commodity discourse, *Consumption Markets & Culture* 6(4): 275–291.
- Cooper, G. J. (2009) Ecology, in: Callicott, J. B., Frodeman, R. (eds.) *Encyclopedia of Environmental Ethics and Philosophy I–II* (pp. 240–247), Detroit, NY: Gale, Cengage Learning.
- Corbera, E., Calvet-Mir, L., Hughes, H., & Paterson, M. (2016) Patterns of authorship in the IPCC Working Group III report, *Nature Climate Change* 6(1): 94–99.
- Craig-Lees, M. (2002) Understanding Voluntary Simplifiers, *Psychology & Marketing* 19(2): 187–210.
- Crist, E. (2009) Social Ecology, in: Callicott, J. B., Frodeman, R. (eds.) *Encyclopedia of Environmental Ethics and Philosophy I–II* (pp. 253–258), Detroit, NY: Gale, Cengage Learning.
- Crowder, K., Downey, L. (2010) Inter-Neighborhood Migration, Race, and Environmental Hazards: Modeling Micro-Level Processes of Environmental Inequality, *American Journal of Sociology* 115(4): 1110–1149.
- Crutzen, P. J., Stoermer, E. F. (2000) The 'Anthropocene', *Global Change Newsletter* 41: 17–18.
- Cudworth, E. (2003) *Environment and Society*, London: Routledge.
- Čikić, J. (2012) Ecological modernization theory as a sociological framework for environmental problem analysis, *Teme* 36(2): 545–560.

- Ćosić, P. i sar. (2008) *Rečnik sinonima*, Beograd: Kornet.
- Dalton, R. (1994) *The Green Rainbow: Environmental Interest Groups in Western Europe*, New Haven, CT: Yale University Press.
- Dankelman, I. (ed.) (2010) *Gender and climate change: an introduction*, London: Earthscan.
- Dauvergne, P. (2016) *Environmentalism of the rich*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Davidson, D. (2012) Analysing responses to climate change through the lens of reflexivity, *British Journal of Sociology* 63: 616–640.
- De Groot, J., Steg, L. (2008) Value Orientations to Explain Beliefs Related to Environmental Significant Behavior: How to Measure Egoistic, Altruistic, and Biospheric Value Orientations, *Environment and Behavior* 40: 330–354.
- Della Porta D., Caiani M. (2009) *Social Movements and Europeanization*, Oxford: Oxford University Press.
- Demeritt, D. (2001) The construction of global warming and the politics of science, *Annals of the Association of American Geographers* 91(2): 307–337.
- Denton, F. (2002) Climate change vulnerability, impacts, and adaptation: Why does gender matter?, *Gender and Development* 10(2): 10–20.
- Diamond, J. (2008) *Slom: kako se društva odlučuju za propast ili uspjeh*, Zagreb: Algoritam.
- Dickens, P. (1992) *Society and Nature: Towards a Green Social Theory*, Hertfordshire: Simon & Schuster.
- Dietz, T., Rosa, E. A. (1994) Rethinking the Environmental Impacts of Population, Affluence and Technology, *Human Ecology Review* 1: 277–300.
- Dietz, T., Rosa, E. A. (1997) Effects of Population and Affluence on CO₂ Emissions, *Proceedings of the National Academy of Sciences USA* 94(1): 175–179.
- Dietz, T., Rosa, E. A., York, R. (2007) Driving the Human Ecological Footprint, *Frontiers in Ecology and the Environment* 5(1): 13–18.
- Dietz, T., Rosa, E. A., York, R. (2009) Environmentally Efficient Well-Being: Rethinking Sustainability as the Relationship between Human Well-Being and Environmental Impacts, *Human Ecology Review* 16(1): 113–122.
- Dietz, T., Rosa, E., York, R. (2012) Environmentally efficient well-being: Is there a Kuznets curve?, *Applied Geography* 32: 21–28.
- Dietz, T., Shwom, L. V., Whitley, C. T. (2020) Climate Change and Society, *Annual Review of Sociology* 46: 135–158
- Dietz, T., Whitley, C. T. (2018) Inequality, Decisions, and Altruism, *Sociology of Development* 4(3): 282–303.
- Dobson, A. (2003) *Citizenship and the Environment*, Oxford: Oxford University Press.
- Dobson A. (2007) Environmental Citizenship: Towards Sustainable Development, *Sustainable Development* 15: 276–285.
- Dobson, A. (2019) *Environmental Citizenship: Towards Sustainable Development*, London: Sustainable Development Network.

- Dryzek, J. S. (2005) *The Politics of the Earth: Environmental Discourses*, 2nd Edition, Oxford: Oxford University Press.
- Dryzek, J. S., Hunold, C., Schlosberg, D., Downes, D., Hernes, H. K. (2002) Environmental Transformation of the State: the USA, Norway, Germany and the UK, *Political Studies* 50(4): 659–682.
- Dunlap, R. E. (2002) Environmental Sociology: A Personal Perspective on its First Quarter Century, *Organization and Environment* 15(1): 10–30.
- Dunlap, R. E. (2010) The Maturation and Diversification of Environmental Sociology: from constructivism and realism to agnosticism and pragmatism, in: Redclift, M., Woodgate, G. (eds.), *The International Handbook of Environmental Sociology*, 2nd Edition (pp. 15–32), Cheltenham: Edward Elgar.
- Dunlap, R. E. (2015) Environmental Sociology, in: Wright, J. D. (ed.) *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, 2nd Edition, vol. 7 (pp. 796–803), Oxford, UK: Elsevier.
- Dunlap R. E., Brulle, R. J. (2015) Bringing sociology into climate change research and climate change into sociology: concluding observations, in: Dunlap, R. J., Brulle, R. J. (eds.) *Climate change and society* (pp. 412–436), Oxford: Oxford University Press.
- Dunlap, R. E., Catton, W. R. (1979) Environmental sociology, *Annual Review of Sociology* 5: 243–273.
- Dunlap, R., Catton, W. R. (2002) Which Function(s) of the Environment Do We Study? A Comparison of Environmental and Natural Resource Sociology, *Society and Natural Resources* 15: 239–249.
- Dunlap, R. E., McCright, A. M. (2008) Social movement identity: Validating a measure of identification with the environmental movement, *Social Science Quarterly* 89: 1045–1065.
- Dunlap, R. E., Mertig, A. (1997) Global Environmental Concern: An Anomaly for Postmaterialism, *Social Science Quarterly* 78(1): 24–29.
- Dunlap, R. E., Van Liere, K. D. (1978) The „New Environmental Paradigm“: A Proposed Measuring Instrument and Preliminary Results, *Journal of Environmental Education* 9: 10–19.
- Dunlap, R. E., Van Liere, K. D., Mertig, A. G., Emmet Jones, R. (2000) Measuring endorsement of the new ecological paradigm: A revised NEP scale, *Journal of Social Issues* 56: 425–442.
- Dunlap, R. E., York, R. (2008) The Globalization of Environmental Concern and the Limits of the Postmaterialist Values Explanation: Evidence from Four Multinational Surveys, *Sociological Quarterly* 49(3): 529–563.
- Ehrhardt-Martinez, K., Rudel, T. K., Norgaard, K. M., Broadbent, J. (2015) Mitigating Climate Change, in: Dunlap, R., Brulle, R. (eds.) *Climate change and society: Sociological perspectives* (pp. 199–234), Oxford: Oxford University Press.
- Ehrhardt-Martinez, K., Schor, J. B. (2015) Consumption and climate change, in: Dunlap, R., Brulle, R. (eds.), *Climate change and society: Sociological perspectives* (pp. 93–126), Oxford: Oxford University Press.

- Ehrlich, P., Holdren, J. (1970) The People Problem, *Saturday Review* 4: 42–43.
- Ehrlich, P., Holdren, J. (1972) A Bulletin Dialogue on the Closing Circle: One Dimensional, *Ecology Bulletin of Atomic Scientist* 28(5): 16–27.
- Ehrlich, P., Raven, P. (1964) Butterflies and Plants: A Study in Coevolution, *Evolution* 18: 586–608.
- Elliott, R. (2013) The taste for green: The possibilities and dynamics of status differentiation through „green“ consumption, *Poetics* 41(3): 294–322.
- Elliott, R. (2018) The Sociology of Climate Change as a Sociology of Loss, *European Journal of Sociology* 59(3): 301–337.
- Estévez-Saá, M., Lorenzo-Modia, M. J. (2018) The Ethics and Aesthetics of Eco-caring: Contemporary Debates on Ecofeminism(s), *Women's Studies* 47(2): 123–146.
- Etzioni, A. (1998) Voluntary simplicity: Characterization, select psychological implications and societal consequences, *Journal of Economic Psychology* 19: 619–643.
- Etzioni, A. (2004) The post affluent society, *Review of Social Economy* 62(3): 407–420.
- Eugene, E. A., Rudel, T. K., York, R., Jorgenson, A. K., Dietz, T. (2015) The Human (Anthropogenic) Driving Forces of Global Climate Change, in: Dunlap, R. J., Brulle, R. J. (eds.) *Climate change and society* (pp. 32–60), Oxford: Oxford University Press.
- Ewing, B., Reed, A., Galli, A., Kitzes, J., Wackernagel, M. (2010) *Calculation Methodology for the National Footprint Accounts*, Oakland, CA: Global Footprint Network.
- Featherstone, D. J. (2013) The Contested Politics of Climate Change and the Crisis of Neoliberalism, *ACME* 12: 44–64.
- Figueroa, R. M. (2009) Environmental Justice, in: Callicott, J. B., Frodeman, R. (eds.) *Encyclopedia of Environmental Ethics and Philosophy I–II* (pp. 341–348), Detroit, NY: Gale, Cengage Learning.
- Fiske, S., Hubacek, K., Jorgenson, A., Li, J., McGovern, T., Rick, T., Schor, J., Solecki, W., York, R., Zycherman, A. (2018). Drivers and responses: Social science perspectives on climate change, part 2. Washington, DC: USGCRP Social Science Coordinating Committee. <https://www.globalchange.gov/content/social-science-perspectives-climate-change-workshop> (pristupljeno 9. 8. 2021)
- Ford, J. D., Vanderbilt, W., Berrang-Ford, L. (2011) Authorship in IPCC AR5 and its implications for content: climate change and Indigenous populations in WGII, *Climatic Change* 113: 201–213.
- Foster, J. B. (1999) Marx's Theory of Metabolic Rift: Classical Foundations for Environmental Sociology, *American Journal of Sociology* 105(2): 366–405.
- Foster, J. B. (2000) *Marx's Ecology: Materialism and Nature*, New York: Monthly Review Press.
- Foster, J. B. (2002) Environmental Sociology and the Environmental Revolution: A 25th Anniversary Assessment, *Organization & Environment* 15(1): 55–58.

- Foster, J. B., Clark, B., York, R. (2010) *The Ecological Rift: Capitalism's War on the Earth*, New York: Monthly Review Press.
- Foster, J. B., Holleman, H. (2012) Weber and the Environment: Classical Foundations for a Postexemptionalist Sociology, *American Journal of Sociology* 117: 1625–1673.
- Franzen, A., Meyer, R. (2010) Environmental Attitudes in Cross-National Perspective: A Multilevel Analysis of the ISSP 1993 and 2000, *European Sociological Review* 26(2): 219–234.
- Franzen, A., Vogl, D. (2013a) Acquiescence and the Willingness to Pay for Environmental Protection: A Comparison of the ISSP, WVS, and EVS, *Social Science Quarterly* 94: 637–659.
- Franzen, A., Vogl, D. (2013b) Two Decades of Measuring Environmental Attitudes: A Comparative Analysis of 33 Countries, *Global Environmental Change* 23(5): 1001–1008.
- Frey, R. S. (1998) The Export of Hazardous Industries to the Peripheral Zones of the World-System, *Journal of Developing Societies* 14: 66–81.
- Frey, R. S. (2003) The Transfer of Core-Based Hazardous Production Processes to the Export Processing Zones of the Periphery: The Maquiladora Centers of Northern Mexico, *Journal of World-Systems Research* 9(2): 317–354.
- Freyfogle, E. T. (2009) Land Ethic, in: Callicott, J. B. Frodeman, R. (eds.) *Encyclopedia of Environmental Ethics and Philosophy I–II* (pp. 21–26), Detroit, NY: Gale, Cengage Learning.
- Fricko, O., Havlik, P., Rogelj, J., Klimont, Z., Gusti, M., Johnson, N., et al. (2017) The marker quantification of the Shared Socioeconomic Pathway 2: A middle-of-the-road scenario for the 21st century, *Global Environmental Change* 42: 251–267.
- Frid, A., Quarmby, L. (2012) Take direct action on climate inaction, *Nature* 487: 38. doi: 10.1038/487038a
- Gaard, G. (1993) *Ecofeminism: Women, Animals, and Nature*, Philadelphia, PA: Temple University Press.
- Gaillard, J. C. (2010) Vulnerability, capacity and resilience: Perspectives for climate and development policy, *Journal of International Development* 22(2): 218–232.
- Gaillard, J. C., Glantz, M., Kelman, I., Wisner, B., Delica-Willison, Z., & Keim, M. (2014) Back to the future—Taking the „naturalness“ out of „natural“ disaster (again): What about climate change?, *Natural Hazards Observer* 38(3): 14–16.
- Gardner, C. J., Thierry, A., Rowlandson, W., Steinberger, J. K. (2021) From Publications to Public Actions: The Role of Universities in Facilitating Academic Advocacy and Activism in the Climate and Ecological Emergency, *Frontiers in Sustainability* 2. doi: 10.3389/frsus.2021.679019
- Gardner, C. J., Wordley, C. F. R. (2019) Scientists must act on our own warnings to humanity, *Nature, Ecology and Evolution* 3: 1271–1272.
- Giddens, A. (2009) *The Politics of Climate Change*, London: Polity.

- Gifford, R., Nilsson, A. (2014) Personal and social factors that influence pro-environmental concern and behaviour: A review, *International Journal of Psychology* 49(3): 141–157.
- Gifford, R., Sussman, R. (2012) Environmental Attitudes, in: Clayton, S. (ed.) *The Oxford Handbook of Environmental and Conservation Psychology* (pp. 1–22), Oxford: Oxford University Press.
- Gills, B. (2010) The Return of Crisis in the Era of Globalization: One Crisis, or Many?, *Globalizations* 7(1–2): 3–8.
- Giugni, M., Grasso, M. T. (2015) Environmental Movements in Advanced Industrial Democracies: Heterogeneity, Transformation, and Institutionalization, *Annual Review of Environment and Resources* 40(1): 337–361.
- Givens, J., Jorgenson, A. (2013) Individual Environmental Concern in the World Polity, *Social Science Research* 42(2): 418–31.
- Glajk, Dž. (2001) *Haos*, Beograd: Narodna knjiga.
- Godal, O. (2003) The IPCC's assessment of multidisciplinary issues: the case of greenhouse gas indices, *Climatic Change* 58(3): 243–249.
- Goldblat, D. (2014) Marks, Veber i Dirkem o okruženju i društvu, u: Pušić, Lj. (ur.) *Sociologija okruženja: sociološka hrestomatija* (str. 126–137), Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Goldman, M., Schurman, R. (2000) Closing the „Great Divide“: New Social Theory on Society and Nature, *Annual Review of Sociology* 26: 563–584.
- Grant, D., Jorgenson, A., Longhofer, W. (2016) How organizational and global factors condition the effects of energy efficiency on CO₂ emission rebounds among the world's power plants, *Energy Policy* 94: 89–93.
- Green, J. F. (2020) Less Talk, More Walk: Why Climate Change Demands Activism in the Academy, *Daedalus* 149(4): 151–162.
- Grimes, P., Kentor, J. (2003) Exporting the Greenhouse: Foreign Capital Penetration and CO₂ Emissions 1980–1996, *Journal of World-Systems Research* 9(2): 261–275.
- Griskevicius, V., Tybur, J. M., Van Den Bergh, B. (2010) Going green to be seen: status, reputation, and conspicuous consumption, *Journal of Personality and Social Psychology* 98: 392–404.
- Grossman, G. M., Krueger, A. B. (1995) Economic Growth and the Environment, *Quarterly Journal of Economics* 110: 353–377.
- Grundmann, R., Stehr, N. (2010) Climate change: what role for sociology? A response to Constance Lever-Tracy, *Current Sociology* 58: 897–910.
- Gunderson, R. (2015) Environmental sociology and the Frankfurt School 1: reason and capital, *Environmental Sociology* 1(3): 224–235.
- Gunderson, R. (2016) Environmental sociology and the Frankfurt School 2: ideology, techno-science, reconciliation, *Environmental Sociology* 2(1): 64–76.
- Haas, P., Stevens, C. (2011) Organized Science, Usable Knowledge, and Multi-lateral Environmental Governance, in: Lidskog, R., Sundqvist, G. (eds.) *Governing the Air: The Dynamics of Science, Policy, and Citizen Interaction* (pp. 125–162), Cambridge, MA: MIT Press.

- Hackmann, H., Moser, S. C., & St. Clair, A. L. (2014) The social heart of global environmental change, *Nature Climate Change* 4(8): 653–655.
- Hajer, M. (1996) *The Politics of Environmental Discourse Ecological Modernization and the Policy Process*, Oxford: Clarendon Press.
- Hajer, M. (2006) Doing discourse analysis: coalitions, practices, meaning, in: Van den Bink, M., Metzke, T. (eds.) *Words Matter in Policy and Planning – Discourse Theory and Method in the Social Sciences* (pp. 65–90), Netherlands Geographical Studies 344, Utrecht: Netherlands Graduate School of Urban and Regional Search.
- Hannigan, J. (2014) *Environmental Sociology*, 3rd Edition, NY: Routledge, London & NY.
- Hashmi, R., Alam, K. (2019) Dynamic relationship among environmental regulation, innovation, CO2 emissions, population, and economic growth in OECD countries: A panel investigation, *Journal of Cleaner Production* 231: 1100–1109.
- Hickel, J. (2020) The sustainable development index: Measuring the ecological efficiency of human development in the Anthropocene, *Ecological Economics* 167: 106331. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2019.05.011>
- Hironaka, A. (2014) *Greening the Globe: World Society and Environmental Change*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hoff, J. (2018) The role of civil society actors in climate change adaptation, in: Scavenius, T., Rayner, S. (eds.) *Institutional Capacity for Climate Change Response* (pp. 119–132), London: Routledge.
- Holm, P., Winiwarter, V. (2017) Climate change studies and the human sciences, *Global and Planetary Change* 156: 115–122.
- Holmberg, J., Lundqvist, U., Robert, K. H., Wackernagel, M. (1999) The ecological footprint from a systems perspective of sustainability, *International Journal of Sustainable Development and World Ecology* 6: 17–33.
- Holtzman, B., Hughes, C., Van Meter, K. (2007) Do it Yourself... and the Movement Beyond Capitalism, in: Shukaitis, S., Graeber, D., Biddle, E. (eds.) *Constituent Imagination – Militant Investigations – Collective Theorization* (pp. 44–61), Edinburgh, West Virginia: AK Press Oakland.
- Hornborg, A., Martinez-Alier, J. (2016) Ecologically unequal exchange and ecological debt, *Journal of Political Ecology* 23: 328–333.
- Houtart, F. (2010) The Multiple Crisis and Beyond, *Globalizations* 7(1–2): 9–15.
- Hua, Q., Yanu, P., Bass, M., Sanders, H., Prentice, E., Nguyen, Q. (2019) Seeing the Forest for the Trees: A Bibliometric Analysis of Environmental and Resource Sociology, *Society & Natural Resources*; <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/08941920.2019.1620900>
- Huang, X. (2018) Ecologically unequal exchange, recessions, and climate change: A longitudinal study, *Social Science Research* 73: 1–12.
- Hubacek, K., Baiocchi, G., Feng, K., Patwardhan, A. (2017) Poverty eradication in a carbon constrained world, *Nature Communications* 8, Art. 912. doi:10.1038/s41467-017-00919-4

- Hughner, R. S., McDonagh, P., Prothero, A., Shultz, C. J., Stanton, J. (2007) Who are organic food consumers? A compilation and review of why people purchase organic food, *Journal of Consumer Behaviour* 6: 94–110.
- Hulme, M. (2009) *Why We Disagree about Climate Change*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hulme, M. (2011) Meet the humanities, *Nature Climate Change* 1: 177–179.
- Hulme, M., Mahony, M. (2010) Climate change: What do we know about the IPCC?, *Progress in Physical Geography: Earth and Environment* 34(5): 705–718.
- Hunter, L. M., Hatch, A., Johnson, A. (2004) Cross-National Gender Variation in Environmental Behaviors, *Social Science Quarterly* 85(1): 677–694.
- Inglehart, R. (1990) *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1995) Public Support for Environmental Protection: Objective Problems and Subjective Values in 43 Societies, *PS: Political Science & Politics* 28(1): 57–72.
- Inglehart, R. (1997) *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- IPCC (2007) IPCC Climate Change 2007: The Physical Science Basis, in: Solomon, S. D. et al. (eds.): *Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, Cambridge: Cambridge University Press.
- IPCC (2014) *Climate Change 2014: Mitigation of Climate Change. Contribution of Working Group III to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Irwin, A. (2001) *Sociology and the Environment*, Oxford: Polity Press.
- Islam, S. N., Winkel, J. (2017) Climate Change and Social Inequality, *DESA Working Paper* no. 152. https://www.un.org/esa/desa/papers/2017/wp152_2017.pdf (pristupljeno 5. 6. 2021)
- Ivanova, D., Gibran, V., Steen-Olsen, K., Stadler, K. et al. (2017) Mapping the carbon footprint of EU regions, *Environmental Research Letters* 12 054013. <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1748-9326/aa6da9/pdf> (pristupljeno 7. 8. 2021)
- Janković, V. (2018) *Sociološki pristupi i doprinosi u razumevanju fenomena klimatskih promena, njihovih uzroka i posledica*, master rad, Beograd: Filozofski fakultet.
- Jodoin, S., Dyck, S., Lofts, K. (2015) Public Participation and Climate Governance: An Introduction, *RECIEL* 24(2): 117–122.
- Jordan, A., Huitema, D., Hildén, M. et al. (2015) Emergence of polycentric climate governance and its future prospects, *Nature Climate Change* 5: 977–982.
- Jorgenson, A. K. (2006) Global Warming and the Neglected Greenhouse Gas: A Cross-National Study of the Social Causes of Methane Emissions Intensity, *Social Forces* 84: 1779–1798.

- Jorgenson, A. K. (2009) The Transnational Organization of Production, the Scale of Degradation, and Ecoefficiency: A Study of Carbon Dioxide Emissions in Less-Developed Countries, *Human Ecology Review* 16: 64–74.
- Jorgenson, A. K. (2012) The Sociology of Ecologically Unequal Exchange and Carbon Dioxide Emissions, 1960–2005, *Social Science Research* 41: 242–252.
- Jorgenson, A. K. (2014) Economic development and the carbon intensity of human well-being, *Nature Climate Change* 4: 186–189.
- Jorgenson, A. K. (2016) Environment, Development, and Ecologically Unequal Exchange, *Sustainability* 8(3), 227. doi:10.3390/su8030227
- Jorgenson, A. K. (2018) Broadening and Deepening the Presence of Environmental Sociology, *Sociological Forum* 33(4): 1086–1091.
- Jorgenson, A. K., Auerbach, D., Clark, B. (2014) The (De-) Carbonization of Urbanization, 1960–2010, *Climatic Change* 127: 561–575.
- Jorgenson, A. K., Birkholz, R. (2010) Assessing the Causes of Anthropogenic Methane Emissions in Comparative Perspective, 1990–2005, *Ecological Economics* 69: 2634–2643.
- Jorgenson, A. K., Burns, T. (2007) The Political-Economic Causes of Change in the Ecological Footprints of Nations, 1991–2001, *Social Science Research* 36: 834–853.
- Jorgenson, A. K., Clark, B. (2010) Assessing the Temporal Stability of the Population/Environment Relationship in Comparative Perspective: A Cross-National Panel Study of Carbon Dioxide Emissions, 1960–2005, *Population and Environment* 32(1): 27–41.
- Jorgenson, A. K., Clark, B. (2011) Societies Consuming Nature: A Panel Study of the Ecological Footprints of Nations, 1960–2003, *Social Science Research* 40(1): 226–244.
- Jorgenson, A. K., Clark, B. (2012) Are the Economy and the Environment Decoupling? A Comparative International Study, 1960–2005, *American Journal of Sociology* 118(1): 1–44.
- Jorgenson, A. K., Dick, C., Shandra, J. M. (2011) World Economy, World Society, and Environmental Harm in Less Developed Countries, *Sociological Inquiry* 81(1): 53–87.
- Jorgenson, A., Dietz, T. (2015) Economic growth does not reduce the ecological intensity of human well-being, *Sustainability Science* 10(1): 149–156.
- Kahn, P. H., Jr., Lourenço, O. (2002) Water, air, fire, and earth: A developmental study in Portugal of environmental moral reasoning, *Environment and Behavior* 34: 405–430.
- Kaiser, J. (2000) Ecologists on a Mission to Save the World, *Science* 287: 5456: 1188. <https://doi.org/10.1126/science.287.5456.1188>
- Kalanj, R. (2000) Developmentizam i postdevelopmentizam, *Socijalna ekologija* 9(3): 219–231.
- Kasper, D. (2016) Re-conceptualizing (environmental) sociology, *Environmental Sociology* 2(4): 322–332.

- Keller, D. R. (2009) Deep Ecology, in: Callicott, J. B., Frodeman, R. (eds.) *Encyclopedia of Environmental Ethics and Philosophy I-II* (pp. 204–211), Detroit, NY: Gale, Cengage Learning.
- Kennedy, E. H., Beckley, T. M., McFarlane, B. L., Nadeau, S. (2009) Why we don't „walk the talk“: Understanding the environmental values/behavior gap in Canada, *Human Ecology Review* 16: 151–160.
- Kernohan, A. (2012) *Environmental Ethics – An Interactive Introduction*, Toronto: Broadview Press.
- King, L., McCarthy Auriffelle, D. (eds.) (2020) *Environmental Sociology: From Analysis to Action*, 4th Edition, Lanham: Rowman & Littlefield.
- Kitzes, J., Peller, A., Goldfinger, S., Wackernagel, M. (2007) Current Methods for Calculating National Ecological Footprint Accounts, *Science for Environment & Sustainable Society* 4: 1–9.
- Klinenberg, E., Araos, M., & Koslov, L. (2020) Sociology and the Climate Crisis, *Annual Review of Sociology* 46(1): 649–669.
- Kloppenborg, J. (2010) Impeding Dispossession, Enabling Repossession: Biological Open Source and the Recovery of Seed Sovereignty, *Journal of Agrarian Change* 10(3): 367–388.
- Knight, K., Schor, J., Jorgenson, A. (2017) Wealth inequality and carbon emissions in high-income countries, *Social Currents* 4(5) 403–412.
- Koehrsen, J., Dickel, S., Pfister, T., Rödder, S., Bösch, S., Wendt, B., Block, K., Henkel, A. (2020) Climate change in sociology: Still silent or resonating?, *Current Sociology* 68(6): 738–760.
- Kollmuss, A., Agyeman, J. (2002) Mind the Gap: Why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior?, *Environmental Education Research* 8(3): 239–260.
- Konel, R. (1999) Zašto je klasična teorija klasična?, u: Mimica, A. (prir.) *Tekst i kontekst: Oglеди o istoriji sociologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Koprek, I. (2000) Nekrofilija i biofilija: Suočenje s etikom Petera Singera, U: Cifrić, I. (ur.) *Znanost i društvene promjene* (str. 191–203), Zagreb: Razvoj i okoliš.
- Kramer, R. C. (2013) Carbon in the atmosphere and power in America: climate change as state-corporate crime, *Journal of Crime Justice* 36: 153–170.
- Kwa, C. (2005) Local ecologies, global science: Discourses and strategies of the international geosphere-biosphere programme, *Social Studies of Science* 35: 923–950.
- Lackey, R. T. (2007) Science, Scientists, and Policy Advocacy, *Conservation Biology* 21(1): 12–17.
- Laidley, T. M. (2011) The Influence of Social Class and Cultural Variables on Environmental Behaviors, *Environment and Behavior* 45(2): 170–197.
- Lakroa, M. (2001) *New Age: Ideologija Novog Doba*, Beograd: Clio.

- Lamb, W., Steinberger, J., Bows-Larkin, A., Peters, G., Roberts, T., & Wood, F. R. (2014) Transitions in pathways of human development and carbon emissions, *Environmental Research Letters* 9(1). doi:10.1088/1748-9326/9/1/014011
- Latour, B. (2000) *We Have Never Been Modern*, Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, B. (2004) Why has critique run out of steam? From matters of fact to matters of concern, *Critical Inquiry* 30: 225–248.
- Latour, B. (2005) *Reassembling the Social: An Introduction to Actor Network Theory*, Oxford: Oxford University Press.
- Leichenko, R., O'Brien, K. (2019) *Climate and Society: Transforming the Future*, New York: Polity.
- Leiserowitz, A., Maibach, E., Rosenthal, S., Kotcher, J., Ballew, M., Bergquist, P., et al. (2019) *Climate Change in American Mind*, Yale Project on Climate Change Communication. <https://psyarxiv.com/z3wtx/> (pristupljeno 10. 12. 2021)
- Leonard-Barton, D. (1981) Voluntary Simplicity Lifestyles and Energy Conservation, *Journal of Consumer research* 8(3): 243–252.
- Leopold, A. (1949) *A Sand County Almanac, and Sketches Here and There*, New York: Oxford University Press.
- Leung, C., Rice, J. (2002) Comparison of Chinese-Australian and Anglo-Australian environmental attitudes and behaviour, *Social Behavior and Personality* 30: 251–262.
- Lever-Tracy, C. (2008) Global warming and sociology, *Current Sociology* 56: 445–466.
- Lever-Tracy, C. (2010) Sociology still lagging on climate change, *Sociological Research Online* 4: 1–15.
- Lewis, T. L., Humphrey, C. R. (2005) Sociology and the Environment: An Analysis of Coverage in Introductory Sociology Textbooks. *Teaching Sociology* 33(2): 154–169.
- Li, M., Wang, Q. (2017) Will technology advances alleviate climate change? Dual effects of technology change on aggregate carbon dioxide emissions, *Energy for Sustainable Development* 41: 61–68.
- Lidskog, R., Mol, A. P. J., Oosterveer, P. (2015) Towards a global environmental sociology? Legacies, trends and future directions, *Current Sociology* 63(3): 339–368.
- Lidskog, R., Sundqvist, G. (2015) When Does Science Matter? International Relations Meets Science and Technology Studies, *Global Environmental Politics* 15 (1): 1–20.
- Lidskog, R., Waterton, C. (2016a) Conceptual innovation in environmental sociology, *Environmental Sociology* 2(4): 307–311.
- Lidskog, R., Waterton, C. (2016b) Anthropocene – a cautious welcome from environmental sociology?, *Environmental Sociology* 2(4): 395–406.

- Lidskog, R., Waterton, C. (2018) *The Anthropocene: A Narrative in the Making*, in: Bostrom, M., Davidson, D. (eds.) *Environment and Society: Concepts and Challenges* (pp. 25–46), Cham: Palgrave Macmillan.
- Lipovetsky, G. (2008) *Paradoksalna sreća – ogleđi o hiperpotrošačkom društvu*, Zagreb: Antibarbarus.
- Liu, J. C-E., Szasz, A. (2019) Now Is the Time to Add More Sociology of Climate Change to Our Introduction to Sociology Courses, *Teaching Sociology* 47(4): 273–283.
- Lockie, S. (2004) Social Nature – The Environmental Challenge to Mainstream Social Theory, Ch. 2, in: White, R. (ed.) *Contraversies in Environmental Sociology* (pp. 26–39), Cambridge: Cambridge University Press.
- Lockie, S. (2015a) Why Environmental Sociology?, *Environmental Sociology* 1(1): 1–3.
- Lockie, S. (2015b) What is Environmental Sociology?, *Environmental Sociology* 1(3): 139–142.
- Lockie, S. (2015c) Emergent themes? A year in the life of Environmental Sociology, *Environmental Sociology* 1(4): 237–240.
- Lockie, S. (2016) Sustainability and the future of environmental sociology, *Environmental Sociology* (2:1): 1–4.
- Loki, S. (2014) Društvena priroda: izazovi koje okruženje postavlja pred glavne tokove društvene teorije, u: Pušić, Lj. (ur.) *Sociologija okruženja: sociološka hrestomatija* (str. 105–124), Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Logan, J. R., Molotch, H. L. (1987) *Urban Fortunes: The Political Economy of Place*, Berkeley: University of California Press.
- Longhofer, W., Jorgenson, A. (2017) Decoupling reconsidered: Does world society integration influence the relationship between the environment and economic development?, *Social Science Research* 65: 17–29.
- Lovelock, J. E. (1979) *Gaia: A New Look at Life on Earth*, New York: Oxford University Press.
- Lovelock, J. (2006) *The Revenge of Gaia: Earth's Climate in Crisis and the Fate of Humanity*, New York: Basic Books.
- Lowy, M. (2015) *Ecosocialism: A Radical Alternative to Capitalist Catastrophe*, Chicago: Haymarket Books.
- MacGregor, S. (2006) *Beyond Mothering Earth: Ecological Citizenship and the Politics of Care*, Toronto: UBC Press.
- MacKendrick, N. (2017) Out of the Labs and into the Streets: Scientists Get Political, *Sociological Forum* 32(4): 896–902.
- Macnaghten, P., Urry, J. (1995) Towards a Sociology of Nature, *Sociology* 29(2): 203–220.
- Mahony, M. (2013) Boundary Spaces: Science, Politics and the Epistemic Geographies of Climate Change in Copenhagen, *Geoforum* 49: 29–39.
- Malone, E. L., Rayner, S. (2001) Role of the research standpoint in integrating global-scale and local-scale research, *Climate Research* 19: 173–178.

- Manuel-Navarrete, D., Buzinde, C. (2010) Socio-ecological agency: From „human exceptionalism“ to coping with „exceptional“ global environmental change, in: Redclift, M., Woodgate, G. (eds.) *The International Handbook of Environmental Sociology* (pp. 306–336), Cheltenham: Edward Elgar.
- Markkanen, S., Anger-Kraavi, A. (2019) Social Impacts of Climate Change Mitigation Policies and Their Implications for Inequality, *Climate Policy* 19(7): 827–844.
- Marquart-Pyatt, S. T. (2012a) Contextual Influences on Environmental Concern Cross-Nationally: A Multilevel Investigation, *Social Science Research* 41(5): 1085–1099.
- Marquart-Pyatt, S. T. (2012b) Environmental Concerns in Cross-National Context: How Do Publics in Central and Eastern Europe Compare with Other Regions of the World?, *Czech Sociological Review* 48(3): 441–466.
- Marquart-Pyatt, S. T. (2015) Public Opinion about the Environment: Testing Measurement Equivalence across Countries, *International Journal of Sociology* 45(4): 309–326.
- Martinez-Alier, J. (2002) *The environmentalism of the poor: A study of ecological conflicts and valuation*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Mayerl, J., Best, H., (2019) Attitudes and behavioral intentions to protect the environment: How consistent is the structure of environmental concern in cross-national comparison?, *International Journal of Sociology* 49(1): 27–52.
- Mazur, A. (2005) *Biology of Dominance and Difference*, NY, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers.
- McAllister, I., Studlar, D. (1999) Green versus Brown: Explaining Environmental Commitment in Australia, *Social Science Quarterly* 80(4): 775–792.
- McCauley, D., Muentel, G. (2007) The Impact of ‘Europe’ on Environmental Movements: Evidence from France and Russia, *Queen’s papers on Europeanization* 02/07, Queen’s University of Belfast.
- McCowan, T. (2020) *The Impact of Universities on Climate Change: A Theoretical Framework*, London: Institute of Education.
- McGee, J. A., Greiner, P. T. (2019) Renewable energy injustice: The socio-environmental implications of renewable energy consumption, *Energy Research & Social Science* 56: 101214.
- McGranahan, G. (2007) Urban Transitions and the Spatial Displacement of Environmental Burdens, in: Marcotullio, P. J., McGranahan, G. (eds.), *Scaling Urban Environmental Challenges: From Local to Global and Back* (pp. 18–44), London: Earthscan.
- Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., Behrens, W. W. (1972) *The Limits to Growth; A Report for the Club of Rome’s Project on the Predicament of Mankind*, New York: Universe Books.
- Meyer, D. S., Tarrow, S. (1998) A Movement Society: Contentious Politics for the New Century, in: Meyer, D. S., Tarrow, S. (eds.) *The Social Movement Society: Contentious Politics for the New Century* (pp. 1–28), Lanham, MD: Rowman and Littlefield.

- Mezey, N. (2020) Presidential Address Start Spreading the News: Illuminating the Effects of Climate Change as a Social Problem, *Social Problems* 67: 605–615.
- Micheletti M., Stolle D. (2012) Sustainable Citizenship and the New Politics of Consumption, *The Annals of American Academy of Political and Social Science* 644: 88–120.
- Micheletti, M., Stolle, D., Berlin, D. (2014) Sustainable Citizenship: The Role of Citizens and Consumers as Agents of Environmental State, in: Duit, A. (ed.) *State and Environment: The Comparative Study of Environmental Governance* (pp. 203–238), Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Milfont, T. L., Gouveia, V. V. (2006) Time perspective and values: An exploratory study of their relations to environmental attitudes, *Journal of Environmental Psychology* 26: 72–82.
- Minteer, B. A. (2009) Anthropocentrism, in: Callicott, J. B. Frodeman, R. (eds.) *Encyclopedia of Environmental Ethics and Philosophy I–II* (pp. 58–62), Detroit, NY: Gale, Cengage Learning.
- Mohai, P. (1992) Women and the environment: An examination of the gender gap in environmental concern and activism, *Society and Natural Resources* 5: 1–19.
- Mohai, P., Pellow, D. N., Roberts, J. T. (2009) Environmental Justice, *Annual Review of Environment and Resources* 34: 405–430.
- Mol, A. J. (1995) *The Refinement of Production: Ecological Modernization Theory and the Chemical Industry*, Utrecht, The Netherlands: Van Arkel.
- Mol, A. J. (1996) Ecological modernisation and institutional reflexivity: environmental reform in the late modern age, *Environmental Politics* 5: 302–323.
- Mol, A. J. (1997) Ecological modernization: industrial transformations and environmental reform, in: Redclift, M., Woodgate, G. (eds.) *The International Handbook of Environmental Sociology* (pp. 138–149), Cheltenham, UK, Northampton, MA: Edward Elgar.
- Mol, A. J. (2001) *Globalization and Environmental Reform*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Mol, A. J. (2006) From Environmental Sociologies to Environmental Sociology? A Comparison of U.S. and European Environmental Sociology, *Organization & Environment* 19(1): 5–27.
- Mol, A. J., Spaargaren, G. (2004) Ecological modernization and consumption: a reply, *Society and Natural Resources* 17: 261–265
- Mol, A. J., Spaargaren, G. (2005) From Additions and Withdrawals to Environmental Flows: Reframing Debates in the Environmental Social Sciences, *Organization & Environment* 18: 91–107.
- Molotch, H. (1993) The political economy of growth machines, *Journal of Urban Affairs* 15: 29–53.
- Morse, S. (2003) Greening the United Nations' Human Development Index, *Sustainable Development* 11: 183–198.
- Murdoch, J. (2001) Ecologising Sociology: Actor-Network Theory, Co-Construction and the Problem of Human Exemptionalism, *Sociology* 35(1): 111–133.

- Murphy, R. (1994) *Rationality and nature*, Boulder, CO: Westview.
- Murphy, R. (2015) The emerging hypercarbon reality, technological and post-carbon utopias, and social innovation to low-carbon societies, *Current Sociology* 63(3): 317–338.
- Nadić, D. (2009) Teorija ekološke modernizacije, *Godišnjak FPN* (str. 257–272), FPN, Beograd.
- Nadić, D. (2012) *Ogledi iz političke ekologije*, Beograd: Čigoja.
- Naess, A. (1973) The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement: A Summary, *Inquiry: An Interdisciplinary Journal of Philosophy and the Social Sciences* 16: 95–100.
- Naess, A. (1986) The Deep Ecology Movement: Some Philosophical Aspects, *Philosophical Inquiry* 8: 10–31.
- Nelson, M. P. (2009) Theory, in: Callicott, J. B., Frodeman, R. (eds.) *Encyclopedia of Environmental Ethics and Philosophy I-II* (pp. 312–316), Detroit, NY: Gale, Cengage Learning.
- Norgaard, R. (1984) Coevolutionary agricultural development. *Economic Development and Cultural Change* 32(3): 525–547.
- Norgaard, R. (1994) *Development Betrayed: The End of Progress and a Coevolutionary Revisioning of the Future*, London: Routledge.
- Norgaard, K. M. (2006) We Don't Really Want to Know: Environmental Justice and Socially Organized Denial of Global Warming in Norway, *Organization & Environment* 19: 347–370.
- Norgaard, K. M. (2018) The Sociological Imagination in a Time of Climate Change, *Global and Planetary Change* 163: 171–76.
- Nulman, E. (2015) *Climate Change and Social Movements: Civil Society and the Development of National Climate Change Policy*, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- O'Brien, K. (2018) Is the 1.5°C target possible? Exploring the three spheres of transformation, *Current Opinion in Environmental Sustainability* 31: 153–160.
- O'Connor, J. (1988) Capitalism, nature, socialism: a theoretical introduction, *Capitalism, Nature, Socialism* 1(1): 11–38.
- O'Connor, J. (1991) On the two contradictions of capitalism, *Capitalism, Nature, Socialism* 2(3): 107–109.
- O'Neill, S., Hulme, M., Turnpenny, J., Screen, J. (2010) Disciplines, Geography and Gender in the Framing of Climate Change, *Bulletin of the American Meteorological Society* 91(8): 997–1002.
- O'Neill, D. W., Fanning, A. L., Lamb, W. F. et al. (2018) A good life for all within planetary boundaries, *Nature Sustainability* 1(2): 88–95.
- Oreskes, N. (2007) The Scientific Consensus on Climate Change: How Do We Know We're Not Wrong?, in: DiMento, J. F., Doughman, P. (eds.) *Climate Change: What It Means for Us, Our Children, and Our Grandchildren* (pp. 65–99), Massachusetts: MIT Press.

- Ottelin, J., Ala-Mantila, S., Heinonen, J., Wiedmann, T., Clarke, J., Junnila, S. (2019) What can we learn from consumption-based carbon footprints at different spatial scales? Review of policy implications, *Environmental Research Letters* 14: 093001. <https://doi.org/10.1088/1748-9326/ab2212>
- Pajvančić-Cizelj, A. (2015) Sociologija okruženja između klasične sociološke tradicije i nove ekološke paradigme, *Sociološki pregled* 49(1): 3–24.
- Pakulski, J., Crook, S. (1998) The End of the Green Cultural Revolution?, in: Pakulski J., Crook, S. (eds.) *Ebbing of the Green Tide? Environmentalism, Public Opinion and the Media in Australia* (pp. 1–20), Hobart: School of Sociology and Social Work, University of Tasmania.
- Pallett, H. (2017) Environmental Citizenship, in: Richardson, D., Castree, N., Goodchild, M., Kobayashi, A., Liu, W., Marston, D. (eds.) *The International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment, and Technology* (pp. 1–10), London: John Wiley & Sons Ltd.
- Park, L. S., Pellow, D. N. (2011) *The Slums of Aspen: The War on Immigrants in America's Eden*, New York: NYU Press.
- Parry, M., Canziani, O. F., Palutikof, J. P., Van der Linden, P. J., Hanson, C. E. (2007) *Climate Change 2007: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Summary for Policymakers*, Bonn, Germany: Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC).
- Passy, F. (2009) Supranational Political Opportunities as a Channel of Globalization of Political Conflicts: The Case of the Rights of Indigenous Peoples, in: Della Porta, D., Kriesi, H., Rucht, d. (eds.) *Social Movements in a Globalizing World* (pp. 148–169), New York: Palgrave Macmillan.
- Pavlović, V. (2006) *Društveni pokreti i promene*, Beograd: Službeni glasnik.
- Pelling, M., Manuel-Navarrete, D., Redclift, M. (eds.) (2012) *Climate Change and the Crisis of Capitalism: A chance to reclaim self, society and nature*, London & NY: Routledge.
- Pellow, D. N. (2007) *Resisting Global Toxics: Transnational Movements for Environmental Justice*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Pellow, D., Nysenth Brehm, H. (2013) An Environmental Sociology for the Twenty-First Century, *The Annual Review of Sociology* 39: 229–50.
- Pellow, D. N., Park, L. S. (2002) *The Silicon Valley of Dreams: Environmental Injustice, Immigrant Workers, and the High-Tech Global Economy*, New York: NYU Press.
- Pellow, D. N. (2007) *Resisting Global Toxics: Transnational Movements for Environmental Justice*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Petrović, J. (2020) „Ekologija“ na periferiji Evrope: stvaranje ekološkog pokreta u Srbiji, Beograd: Službeni glasnik.
- Petrović, J. (2021) Održiva urbana mobilnost u kontekstu pandemije kovida 19: primer Beograda, u: Petrović, M. (ur.) *Izazovi u oblasti rada, porodice i stila života u kontekstu pandemije kovida 19 u Srbiji: nove solidarnosti i nove nejednakosti* (str. 99–114), Beograd: Službeni glasnik.

- Picou, S. (2008) In Search of a Public Environmental Sociology: Ecological Risks in the Twenty-First Century, *Contemporary Sociology* 37(6): 520–523.
- Ponting, K. (2009) *Ekološka istorija sveta – životna sredina i propast velikih civilizacija*, Beograd: Odiseja.
- Porter, T. (2006) Coevolution as a Research Framework for Organizations and the Natural Environment, *Organization Environment* 19(4): 479–504.
- Prell, C., Feng, K. (2016) Unequal carbon exchanges: The environmental and economic impacts of iconic U.S. consumption items, *Journal of Industrial Ecology* 20(3): 537–546.
- Putnam, R. D. (1998) Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two-Level Games, *International Organization* 42(3): 427–460.
- Qin, H., Prasetyo, Y., Bass, M., Sanders, C., Prentice, E., Nguyen, Q. (2020) Seeing the Forest for the Trees: A Bibliometric Analysis of Environmental and Resource Sociology, *Society & Natural Resources* 33(9): 1131–1148.
- Rahman, M. I. (2013) Climate Change: A Theoretical Review, *Interdisciplinary Description of Complex Systems* 11(1): 1–13.
- Rajt, R. (2007) *Kratka istorija napretka*, Beograd: Geopoetika.
- Rayner, S., Caine, M. (2015) *The Hartwell approach to climate policy*, London: Routledge, Taylor & Francis.
- Reisch, L., Eberle, U., Lorek, S. (2013) Sustainable food consumption: an overview of contemporary issues and policies, *Sustainability: Science, Practice, & Policy* 9(2): 7–25.
- Reusswig, F. (2011) Sociological Tasks in View of the Transition to Post-carbon Societies: Also a Comment to Michael Redclift, *International Review of Social Research* 1(3): 189–195.
- Riahi, K.; Van Vuuren, D., P., Kriegler, E.; Edmonds, J. et al. (2017) The Shared Socioeconomic Pathways and their energy, land use, and greenhouse gas emissions implications: An overview, *Global Environmental Change* 42: 153–168.
- Rice J. (2007) Ecological Unequal Exchange: International Trade and Uneven Utilization of Environmental Space in the World System, *Social Forces* 85(3): 1369–1392.
- Richards, C. E., Lupton, R. C., Allwood, J. M. (2021) Re-framing the threat of global warming: an empirical causal loop diagram of climate change, food insecurity and societal collapse, *Climate Change* 164: 49. doi: 10.1007/s10584-021-02957-w
- Roberts, J. T., Grimes, P. E. (2002) World-System Theory and the Environment: Toward a New Synthesis, in: Dunlap, R. E., Buttel, F. H., Dickens, P., Gijswijt, A. (eds.) *Sociological Theory and the Environment: Classical Foundations, Contemporary Insights* (pp. 167–196), Lanham, MD: Rowman and Littlefield.
- Roberts, J. T., Parks, B. (2007) *A Climate of Injustice: Global Inequality, North-South Politics, and Climate Policy*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Rockström, J., Gaffney, O., Rogelj, J., Meinshausen, M., Nakicenovic, N., Schellnhuber, H. J. (2017) A roadmap for rapid decarbonization, *Science* 355: 1269–1271. <http://dx.doi.org/10.1126/science.aah3443>

- Rockstrom, J., Steffen, W., Noone, K., Persson, A., Chapin III, F. S., Lambin, E. F., Lenton T. M., et al. (2009) A Safe Operating Space for Humanity, *Nature* 461: 472–475.
- Rootes, C. A. (2003) Britain, in: Rootes, C. (ed.) *Environmental Protest in Western Europe* (pp. 20–58), Oxford and New York: Oxford University Press.
- Rootes, C. A. (2006) Environmental movements, in: Snow D. A., Soule S. A., Kriesi, H., (eds.) *The Blackwell Companion to Social Movements* (pp. 608–640), Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Rootes, C. A. (2008) 1968 and the Environmental Movement in Europe, in: Klimke, M., Scharloth, J. (eds.) *1968 in Europe a Handbook on National Perspectives and Transnational Dimensions of 1960/70s Protest Movements* (pp. 295–306), New York: Palgrave Macmillan.
- Rootes, C. A., Liam, L. (2009) Environmental movements and campaigns against waste infrastructure in the United States, *Environmental Politics* 18(6): 835–850.
- Rosa E. A., Dietz T. (1998) Climate change and society: speculation, construction and scientific investigation, *International Sociology* 13(4): 421–455.
- Rosa, E. A., Rudel, T., York, R., Jorgenson, Dietz, T. (2015) The human (anthropogenic) driving forces of global climate change, in: Dunlap, R., Brulle, R. (eds.), *Climate change and society: Sociological perspectives* (pp. 32–60), Oxford: Oxford University Press.
- Rosa, E. A., Richter, L. (2008) Durkheim on the Environment: Ex Libris or Ex Cathedra? Introduction to Inaugural Lecture to a Course in Social Science, 1887–1888, *Organization & Environment* 21(2): 182–187.
- Rosa, E. A., York, R., Dietz, T. (2004) Tracking the anthropogenic drivers of ecological impacts, *Ambio* 33: 509–512.
- Ruddiman, W. (2003) The Anthropogenic Greenhouse Era Began Thousands of Years Ago, *Climatic Change* 61(3): 261–293.
- Rudel, T. K., Roberts, J. T., Carmin, J. (2011) Political Economy of the Environment, *Annual Review of Sociology* 37: 221–238.
- Sargisson, L. (2001) What's Wrong with Ecofeminism, *Environmental Politics* 10(1): 52–64.
- Scarce, R. (2006) *Eco-Warriors: Understanding the Radical Environmental Movement*, Walnut Creek, CA: Left Coast.
- Schaniberg, A. (1975) Social syntheses of the societal environmental dialectic: the role of distributional impacts, *Social Science Quarterly* 56: 5–20.
- Schaniberg, A. (1980) *The Environment: from Surplus to Scarcity*, New York: Oxford University Press.
- Schnaiberg, A. (2002) Reflections on my 25 years before the mast of the environment and technology section, *Organization and Environment* 15(1): 30–42.
- Schnaiberg, A., Gould, K. A. (1994) *Environment and Society: The Enduring Conflict*, New York: St. Martin's Press.

- Schurman, R. (2004) Fighting „Frankenfoods“: Industry Opportunity Structures and the Efficacy of the Anti-Biotech Movement in Western Europe, *Social Problems* 51(2): 243–268.
- Scott, S., Duncan C. J. (2002) *Demography and nutrition: evidence from historical and contemporary populations*, Oxford, Malden, MA: Blackwell.
- Scott, L. N., Johnson, E. V. (2016) From fringe to core? The integration of environmental sociology, *Environmental Sociology* 3(1): 17–29.
- Scott, D. N., Smith, A. A. (2017) „Sacrifice Zones“ in the Green Energy Economy: Toward an Environmental Justice Framework, *McGill Law Journal / Revue de droit de McGill* 62(3): 861–898.
- Selden, T. M., Song, D. (1994) Environmental Quality and Development: Is There a Kuznets Curve for Air Pollution Emissions?, *Journal of Environmental Economics and Management* 27: 147–162.
- Shackley, S., Skodvin, T. (1995) IPCC gazing and the interpretative social sciences, *Global Environmental Change* 5(3): 175–180.
- Shama, A., Wisenblit, J. (1984) Values of Voluntary Simplicity: Lifestyle and Motivation, *Psychological Reports* 55: 231–240.
- Shellenberger, M., Nordhaus, T. (2004) *The Death of Environmentalism: Global Warming Politics in a Post-Environmental World*. El Cerrito CA: The Breakthrough Institute. http://www.thebreakthrough.org/images/Death_of_Environmentalism.pdf. (pristupljeno 1. 11. 2021).
- Shepherd, M., & Binita, K. C. (2015) Climate Change and African Americans in the USA, *Geography Compass* 9(11): 579–591.
- Shove, E. (2010) Social Theory and climate change questions often, sometimes and not yet asked, *Theory, Culture and Society* 27: 277–288.
- Shove, E. (2014) Putting practice into policy: reconfiguring questions of consumption and climate change, *Contemporary Social Science* 9(4): 415–429.
- Singer, M. (2018) *Climate change and social inequality: the health and social costs of global warming*, Abingdon, Oxon: Routledge.
- Smith, K. (2009) The Wisdom of Crowds: Climate Change Is Inherently a Social Problem — So Why Have Sociologists Been So Slow to Study It?, *Nature Reports Climate Change*. <http://www.nature.com/climate/2009/0908/full/climate.2009.73.html> 10.1038/climate.2009.73 (pristupljeno 10. 12. 2021)
- Snow, D. A., Benford, R. D. (2009) Alternative Types of Cross-national Diffusion in the Social Movement Arena, in: Della Porta, D., Kriesi, H., Rucht, D., (eds.) *Social Movements in a Globalizing World* (pp. 23–39), New York: Palgrave Macmillan.
- Sole, R. V., Bascompte, J. (2006) *Self-Organization in Complex Ecosystems*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Somerville, R. C., Hassol, S. J. (2011) Communicating the science of climate change, *Physics Today* 64(10): 48–52.

- Spaargaren, G. (1997) *The Ecological Modernization of Production and Consumption – Essays in Environmental Sociology*, Wageningen: Thesis Landbouw Universiteit.
- Spaargaren, G. (2003) Sustainable Consumption: A Theoretical and Environmental Policy Perspective, *Society and Natural Resources* 16: 687–701.
- Spaargaren, G., Mol, A. (1992) Sociology, environment and modernity: ecological modernization as a theory of social change, *Society and Natural Resources* 5: 323–344.
- Steffen, W., Crutzen, P., McNeill, J. R. (2007) The Anthropocene: Are Humans Now Overwhelming the Great Forces of Nature?, *Ambio* 36(8): 614–621.
- Steffen, W., Grinevald, J., Crutzen, P., McNeill, J. (2011) The Anthropocene: Conceptual and Historical Perspectives, *Philosophical Transactions of the Royal Society A* 369(1938): 842–867.
- Steffen, W., Rockström, J., Richardson, K., Lenton, T. M., Folke, C., et al. (2018) Trajectories of the Earth System in the Anthropocene, *PNAS* 115(33): 8252–59.
- Steg, L., Vlek, C. (2009) Encouraging pro-environmental behaviour: an integrative review and research agenda, *Journal of Environmental Psychology* 29: 309–317.
- Steinberger, J., & Roberts, T. (2010) From constraint to sufficiency: The decoupling of energy and carbon from human needs, 1975–2005, *Ecological Economics* 70: 425–433.
- Stern, P. C., Dietz, T., Kalof, L. (1993) Value Orientations, Gender and Environmental Concern, *Environment and Behaviour* 25: 322–348.
- Stern, P. C. (2000) Toward a coherent theory of environmentally significant behaviour, *Journal of Social Issues* 56: 407–424.
- Sturgeon, N. (1999) Ecofeminist appropriations and transnational environmentalisms, *Identities* 6(2–3): 255–279.
- Sultana, F. (2014) Gendering Climate Change: Geographical Insights, *The Professional Geographer* 66(3): 372–381.
- Sultana, F. (2017) Gender and water in a changing climate: Challenges and opportunities, in: Fröhlich, C., Gioli, G., Cremades, R., Myrntinen, H. (eds.) *Water security across the gender divide*, 2nd Edition (pp. 17–33), Cham, Switzerland: Springer International.
- Tainter, J. (2007) *Kolaps kompleksnih društava*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Tam, K. P., Chan, H. W. (2017) Environmental Concern Has a Weaker Association with Pro-environmental Behavior in Some Societies than Others: A Cross-Cultural Psychology Perspective, *Journal of Environmental Psychology* 53: 213–223.
- Tatum, J. (2002) Citizens or Consumers: The Home Power Movement as a New Practice of Technology (pp. 301–316), in: Princen, T., Maniates, K., *Confronting Consumption*, Massachusetts: MIT Press.
- Thomas, K., Hardy, D., Lazarus, H., Mendez, M., Orlove, B., et al. (2019) Explaining differential vulnerability to climate change: A social science review, *Wires Climate Change* 1–18. <https://doi.org/10.1002/wcc.565>

- Thörn, H., Svenberg, S. (2016) „We feel the responsibility that you shirk“: movement institutionalization, the politics of responsibility and the case of the Swedish environmental movement, *Social Movement Studies* 15(6): 593–609.
- Trisos, C. H., Merow, C., Pigot, A. L. (2020) The projected timing of abrupt ecological disruption from climate change, *Nature* 580: 496–501.
- UNFCCC (2011) *United Nations Framework Convention on Climate Change: Fact sheet: Climate Change science – the status of Climate Change science today*. http://unfccc.int/files/press/backgrounders/application/pdf/press_factsh_science.pdf (pristupljeno 7. 5. 2021)
- Urry, J. (2009) Sociology and Climate Change, *The Sociological Review* 57(2_suppl): 84–100.
- Urry, J. (2011) *Climate change and society*, Cambridge: Polity.
- Uyeki, E. S., Holland, L. J. (2000) Diffusion of pro-environment attitudes? *American Behavioral Scientist* 43: 646–662.
- Van Koppen, K. (2000) Resource, Arcadia, Lifeworld: Nature Concepts in Environmental Sociology, *Sociologia Ruralis* 40(3): 300–318.
- Van Koppen, K. (2017) Incorporating nature in environmental sociology: a critique of Bhaskar and Latour, and a proposal, *Environmental Sociology* 3(3): 173–185.
- Van Praag L., Timmerman C. (2019) Environmental migration and displacement: a new theoretical framework for the study of migration aspirations in response to environmental changes, *Environmental Sociology* 5(4): 1–10.
- Vannini, P., Taggart, J. (2014) No Man Can Be an Island: Lifestyle Migration, Stillness, and the New Quietism, in: Benson, M., Osbaldiston, N. (eds.) *Understanding Lifestyle Migration Theoretical Approaches to Migration and the Quest for a Better Way of Life* (pp. 188–210), New York: Palgrave Macmillan.
- Vasiljević, J. (2012) Politički prostor ekološkog građanstva, *Filozofija i društvo* 23(1): 102–111.
- Vihersalo, M. (2016) Climate citizenship in the European union: environmental citizenship as an analytical concept, *Environmental Politics* 26(2): 343–360.
- Vikan, A., Camino, C. (2007) Endorsement of the New Ecological Paradigm: A Comparison of Two Brazilian Samples and One Norwegian Sample, *Environment and Behavior* 39(2): 217–228.
- Wackernagel, M., Rees, W. (1996) *Our Ecological Footprint: Reducing Human Impact on the Earth*, Gabriola Island, Canada: New Society.
- Wang, C., Ghadimi, P., Lim, M. K., Tseng, M. L. (2019) A literature review of sustainable consumption and production: A comparative analysis in developed and developing economies, *Journal of Cleaner Production* 206: 741–754.
- Warren, K. J. (2000) *Ecofeminist Philosophy: A Western Perspective on What It Is and Why It Matters*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Warren, K. J. (2009) Ecological Feminism, in: Callicott, J. B., Frodeman, R. (eds.) *Encyclopedia of Environmental Ethics and Philosophy I–II* (pp. 228–236), Detroit, NY: Gale, Cengage Learning.

- Weart, S. R. (2008) *The Discovery of Global Warming*, Harvard: Harvard University Press.
- Weaver, C. P., Mooney, S., Allen, D., Beller-Simms, N., Fish, T., Grambsch, A. E., Winthrop, R. (2014) From global change science to action with social sciences, *Nature Climate Change* 4: 656–659.
- Weber, C. L., Matthews, H. S. (2008) Quantifying the global and distributional aspects of American household carbon footprint, *Ecological Economics* 66(2): 379–391.
- Weiss, L., Lebrón, M., Chase, M. (2018) Eye of the Storm: Colonialism, Capitalism, and Climate in the Caribbean, *NACLA Report on the Americas* 50(2): 109–111.
- Weston, A. (2009) Gaia Hypothesis, in: Callicott, J. B. Frodeman, R. (eds.) *Encyclopedia of Environmental Ethics and Philosophy I-II* (pp. 449–453), Detroit, NY: Gale, Cengage Learning.
- White, L. J. (1967) The Historical Roots of Our Ecologic Crisis, *Science* 155: 1203–1207.
- Wibeck, V., Hansson, A., Anshelm, J. (2015) Questioning the technological fix to climate change: Lay sense-making of geoengineering in Sweden, *Energy Research & Social Science* 7: 23–30.
- Willeit M., Ganopolski A., Calov R., Brovkin V. (2019) Mid-Pleistocene transition in glacial cycles explained by declining CO₂ and regolith removal, *Social Advances* 5(4): eaav7337; DOI: 10.1126/sciadv.aav7337
- Williams, J. (2007) Thinking as Natural: Another Look at Human Exemptionalism, *Research in Human Ecology* 14(2): 130–139.
- Winterhalder, B., Kennett, D. J. (2006) Behavioral Ecology and the Transition from Hunting and Gathering to Agriculture, in: Kennett, D. J., Winterhalder, B. (eds.) *Behavioral Ecology and the Transition to Agriculture* (pp. 1–21), Berkeley, CA: University of California Press.
- Wisner, B. (2001) Risk and the neoliberal state: Why post-Mitch lessons didn't reduce El Salvador's earthquake losses, *Disasters* 25(3): 251–268.
- Woodgate, G. (2016) From Environmental Sociology to Ecosociologies, in: Chone, E., Hajek, A., Hamman, P. (eds.) *Rethinking Nature, Challenging Disciplinary Boundaries* (pp. 114–127), London and New York: Routledge.
- Woods, D. (2010) Sustainable development: A contested paradigm. www.fwr.org/sustdev.pdf (pristupljeno 6. 9. 2021).
- Wynne, B. (2010) Strange Weather, Again: Climate Science as Political Art, *Theory, Culture and Society* 27(2–3): 289–305.
- Yearley, S. (2009) Sociology and Climate Change after Kyoto: What Roles for Social Science in Understanding Climate Change?, *Current Sociology* 57(3): 389–405.
- York, R. (2003) Cross-National Variation in the Size of Passenger Car Fleets: A Study in Environmentally Significant Consumption, *Population and Environment* 25: 119–140.

- York, R. (2006) Ecological Paradoxes: William Stanley Jevons and the Paperless Office, *Human Ecology Review* 13: 143–147.
- York, R. (2007) Demographic trends and energy consumption in European Union nations, 1960–2025, *Social Science Research* 36(3): 855–872.
- York, R., Dunlap, R. (2012) Environmental Sociology, in: Ritzer, G. (ed.) *The Wiley – Blackwell Companion to Sociology* (pp. 504–521), Mladen: Blackwell Publishing Ltd.
- York, R., Dunlap, R. (2019) Environmental Sociology, in: Ritzer, G., Wiedenhof Murphy, W. (eds.) *The Wiley Blackwell Companion to Sociology, Second Edition* (pp. 283–300), Hoboken: Wiley Blackwell.
- York, R., Mc Gee, J. A. (2016) Understanding the Jevons paradox, *Environmental Sociology* 2(1): 77–87.
- York, R., Rosa, E. A. (2003) Key Challenges to Ecological Modernization Theory, *Organization and Environment* 16: 273–288.
- York, R., Rosa, E. A. (2012) Choking on Modernity: A Human Ecology of Air Pollution, *Social Problems* 59(2): 282–300.
- York, R., Rosa, E. A., Dietz, T. (2003a) A rift in modernity? Assessing the anthropogenic sources of global climate change with the STIRPAT model, *International Journal of Sociology and Social Policy* 23(10): 31–51.
- York, R., Rosa, E. A., Dietz, T. (2003b) Footprints on the earth: the environmental consequences of modernity, *American Sociological Review* 68: 279–300.
- York, R., Rosa, E. A., Dietz, T. (2003c) STIRPAT, IPAT and IMPACT: Analytic tools for unpacking the driving forces of environmental impacts, *Ecological Economics* 3: 351–365.
- York, R., Rosa, E. A., Dietz, T. (2009) A Tale of Contrasting Trends: Three Measures of the Ecological Footprint in China, India, Japan, and the United States, 1961–2003, *Journal of World Systems Research* 15: 134–146.
- York, R., Rosa, E. A., Dietz, T. (2010) Ecological Modernization Theory: Theoretical and Empirical Challenges, in: Redclift, M. R., Woodgate, G. (eds.) *The International Handbook of Environmental Sociology* (pp. 77–90), Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing Limited.
- Zehr, S. (2014) The sociology of global climate change, *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change* 6(2): 129–150.
- Žarden, Dž. (2006) *Ekološka etika – uvod u ekološku filozofiju*, Beograd: Službeni glasnik.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.334.5

551.583

ПЕТРОВИЋ, Јелисавета, 1984–

Sociologija okruženja : od teorije do prakse / Jelisaveta
Vukelić. – 1. izd. – Beograd : Univerzitet, Filozofski fakultet,
Institut za sociološka istraživanja, 2022 (Beograd : Službeni
glasnik). – 170 str. : table ; 24 cm

Tiraž 200. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. –
Bibliografija: str. 143–170.

ISBN 978-86-6427-213-1

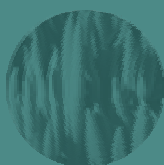
а) Животна средина – Заштита – Социолошки аспект

б) Климатске промене

COBISS.SR-ID 63064585

Mi, sociolozi okruženja, istražujemo društvene uzroke ekoloških problema, otkrivamo političke i ekonomske interese koji igraju ulogu u ekološkim konfliktima, ukazujemo na nejednaku izloženost zagađenju i gubitku prirodnih resursa, procenjujemo efekte ekološke politike, istražujemo ekološki aktivizam i pokrete, ispitujemo karakteristike ekološke svesti i stavova i tako dalje. Sociologija okruženja predstavlja primenu sociološke imaginacije na veze između ljudi, institucija, tehnologija i ekosistema.

S. Loki

Jelisaveta Vukelić
**SOCIOLOGIJA
OKRUŽENJA**
OD TEORIJE DO PRAKSE

ISBN-978-86-6427-213-1

